Передплатний індекс
60134

ISSN 2707-6776

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 4 (28), 2024

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 4 (28), 2024

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 4(28)

Київ 2024

THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 4(28)

KYIV 2024

Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. № 4(28). 2024. 216 с.
ISSN 2707-6776 http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28 УДК 94

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 8 від 26 грудня 2024 р.)

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАПН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)
Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Каколевскі І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)
Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Мартинов А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)
Потєхін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка)
Руссєв Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)
Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка)
Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Сергійчук В.І., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Яблонський В.М., д-р іст. наук, доц. (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Problems of World History: Scientific Journal. № 4(28). 2024. 216 p.
ISSN 2707-6776 http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28 UDC 94

Certificate of state registration КВ № 21441-11241Р of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category "B") in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

Recommended by Academic Council of the State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine" (Protocol № 8 of December 26, 2024)

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine") (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine") (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine") (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine")
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine")
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv Metropolian University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine")

Reviewers:

Serhijchuk V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Yablonskiy V., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Borys Grinchenko Kyiv Metropolian University)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author's edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine"
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine"
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

© The State Institution "Institute of World History of the NAS of Ukraine"

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Батенко Т.І. Малий льодовиковий період: проблеми датування …….9
Моціяка О.П. Історіографія та основні наукові погляди на проблему зовнішньої політики Туреччини на Балканах в епоху Партії справедливості та розвитку (2002-2020) ……...32

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Мінаєва Т.В., Власенко В.М., Яковенко Н.Л. Обмін і репатріація військовополонених інвалідів та хворих на східному фронті під час Першої світової війни ……...47
Деменко О.Ф. Еволюція Стратегічних концепцій НАТО після завершення «холодної війни» ……...61
Орлова Т.В. Міжнародні фактори 1990 – 2020-х років і розвиток пострадянської Естонії ……77
Віднянський С.В., Вовканич І.І. Ставлення влади та суспільства Румунії до війни Росії проти України ……...95
Алмашій В.В. Створення і діяльность Міждержавної Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти та культури в першій половині 1990-х рр. ……110
Мартинов А.Ю. Феміністична зовнішня політика ФРН у історичних трендах (2022-2024) ……136
Пророченко Н.О., Охріменко М.А. Зовнішня політика Ірану у XXI ст.: посилення експансіоністських тенденцій ……149
Зелінський А.Л. Політична та військова діяльність ліванської Хезболли у 2011-2022 рр. і її результати (Частина 1) ……167

УКРАЇНА У СВІТІ

Петрик А.М. Українська тематика у публіцистичній спадщині Антанаса Сметони (1874-1944) …….....185

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Кулинич Іван Маркович – знаний германіст та чудова людина, неординарна постать, невтомний дослідник (1924-2002 рр.) In Memoriam ……198

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 209

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ 213

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

Batenko T. Little Ice Age: Dating Issues ……9
Motsiiaka O. Historiography and Main Scientific Views on the Problem of Turkey's Foreign Policy in the Balkans in the Era of the Justice and Development Party (2002–2020) ……32

CONTEMPORARY HISTORY

Minaieva T., Vlasenko V., Yakovenko N., Exchange and Repatriation of Disabled and Sick Prisoners of War on the Eastern Front during World War I …….47
Demenko O. The Evolution of NATO's Strategic Concepts after the End of the Cold War 61
Orlova T. International Factors of the 1990 – 2020s and the Progress of Post-soviet Estonia ……..77
Vidniansyi S., Vovkanych I. Attitude of the Authority and Society of Romania towards Russia's war against Ukraine 95
Almashiy V. Creation and Activities of the Interstate Bilateral Ukrainian-Slovak Commission on National Minorities, Education and Culture in the First Half of the 1990s 110
Martynov A. Feminist Foreign Policy of Germany in Historical Trends (2022-2024) 136
Prorochenko N., Okhrimenko M. Iran's Foreign Policy in the XXI Century: Strengthening of Expansionist Tendencies ……...149
Zelinskyi A. A Political and Military Activities of the Lebanese Hezbollah in 2011-2022 and their Results (Part 1) 167

UKRAINE IN THE WORLD

Petryk A. The Ukrainian Theme in the Journalistic Legacy of Antanas Smetona (1874–1944) ……185

HISTORICAL PORTRAIT

Kudryachenko A., Soloshenko V. Kulynych Ivan Markovych – a Famous Germanist and a Wonderful Person, an Extraordinary Figure, a Tired Researcher (1924-2002) In Memoriam ……198

CONTRIBUTORS 209

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL 213

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК: 94:[551.583.2+551.590.21+523.98]“627”
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-1

Батенко Т.І.
https://orcid.org/0009-0005-6588-2192

МАЛИЙ ЛЬОДОВИКОВИЙ ПЕРІОД: ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ

Датування початку та кінця Малого льодовикового періоду (Little Ice Age) досі залишається предметом наукових дискусій. Точне визначення періоду Малого льодовикового періоду дає нам змогу порівняти кліматичні дані у різні періоди історії та у різних куточках світу, щоб накласти ці дані на суспільно-політичні процеси й зрозуміти їхню взаємопов’язаність. Метою цього дослідження є аналіз праць відомих вчених істориків та кліматологів, порівняння їхньої аргументації та датування LIA. Використовувані методи включають аналітичний метод, метод класифікації, систематичний огляд та аналіз моделей, а також синтез метод. Дослідження показало, що використання різноманітних проксі-даних, таких як аналіз деревних кілець, льодові керни, відкладення в озерах і морях, мають важливе значення для реконструкції кліматичних умов та визначення точних часових рамок LIA. Порівняння кліматичних аномалій, таких як «Мінімум Маундера» або «Середньовічний теплий період», використовуються для з’ясування подібностей і відмінностей у їхніх впливах та часових рамках. Зрештою, врахування історичних згадок, описів погоди, врожаїв і природних катастроф суттєво допомагає у підтвердженні кліматичних змін. Встановлення точних дат початку і закінчення LIA є складним завданням через різні підходи до визначення кліматичних змін і неоднорідність географічного розподілу цих змін. У висновку, дослідження LIA вимагає комплексного підходу і врахування різноманітних чинників, таких як варіабельність інтерпретацій, контекстуальна важливість та методологічні обмеження, для досягнення найбільш точних та об’єктивних результатів щодо характеру та хронології цієї кліматичної аномалії.

***Ключові слова**: Малий льодовиковий період, Середньовічний кліматичний оптимум, Мінімум Маундера, Мінімум Шперера, Мінімум Дальтона, кліматологія.*

Постановка проблеми. Знаходячись з початку XX ст. у найсприятливішій кліматичній фазі з початку XIV ст., історики часто повертаються до минулого, щоб знайти аргументовані попередження для сьогоднішніх поколінь щодо негативних впливів зміни клімату на суспільства. Шляхом реконструкцій минулих температур вони узалежнюють розвиток політичних та соціально-економічних систем Європи за останні 1000 років від кількох холодних періодів. На ці температурні зміни, періоди похолодань, зокрема у Західній і Центральній Європі, впливали певні формуючі фактори, такі як коливання сонячного випромінювання (зменшення сонячного надходження) на тлі повільних коливань орбіти Землі, зниження океанічної циркуляції, вулканічні радіаційні зміни (охолодження сульфатними аерозолями внаслідок вибухового вулканізму) тощо [1, p. 91-108; 2].

Малий льодовиковий період (LIA) є одним із найважливіших кліматичних феноменів пізнього голоцену, що вплинув на розвиток природних і соціальних процесів у багатьох регіонах світу. Хоча загальноприйнятою є думка, що цей період тривав приблизно від XIV до XIX століття, датування його початку, піків активності та завершення є предметом активних наукових дискусій. Попри численні дослідження, встановити чіткі межі LIA в різних частинах світу залишається складним завданням через різноманітні кліматичні, соціальні й економічні фактори, що впливали на його прояв.

Проблема датування LIA ускладнюється також через використання різних методологій і джерел даних, таких як історичні документи, дендрохронологія, льодовикові керни, морські осади та інші. Різні джерела часто надають суперечливу інформацію про періоди екстремальних кліматичних явищ, що вимагає багатодисциплінарного підходу для коректного датування й аналізу феномену. Це породжує необхідність перегляду існуючих датувальних методик та розробки нових моделей, що дозволять точніше визначити хронологічні межі LIA на основі об'єктивних даних.

Отже, основною проблемою є не лише відсутність узгоджених хронологічних меж LIA, але й різні інтерпретації його причин і наслідків, що мають важливе значення для розуміння кліматичних змін і їхнього впливу на природні та соціальні системи.

Період приблизно з 900-950 рр. і до 1250-1300 рр. на земній кулі у **науковій літературі** називають міжконтинентальна «Середньовічна кліматична аномалія» (англ. «Medieval Climate Anomaly», MCA, термін, що використовується міжнародними кліматичними експертними організаціями) [3]. Її ще називають «Середньовічним теплим періодом» (англ. Medieval Warm Period, MWP, термін запропонований Г'юбертом Лембом, якого дотримується низка провідних вчених-кліматологів, зокрема Крістіан Пфістер) [4; 5, p. 168]. Ле Руа Ладюрі називав цей період «Малим (середньовічним) оптимумом», часові рамки якого визначив приблизно від 900 і до 1300 р. н.е. Він характеризується незначним підвищенням спеки, аграрною експансією до часу появи готики. Попри складність калібрування даних та реконструкції клімату за історичними джерелами Середньовіччя, історики усе ж здійснили реконструкцію теплих і холодних аномалій під час MCA. Пфістер зауважує, що випадкові фенологічні спостереження, які повідомляють про несвоєчасну активність рослинності в зимові місяці, з'являються в Європі з початку XII ст. Перше відоме спостереження такого роду міститься в римованій хроніці з Льєжа (Бельгія), де повідомляється, що стигла полуниця була знайдена на Різдво 1116 р. н.е., що підтверджує враження про виключно теплий період [4, p. 538]. Це, однак, не означає, що не було холодних зим; лише на рубежі XIII ст. окремі літописці почали описувати зими, зокрема зими з фазами сильних морозів (1205/06, 1206/07 і 1220/21 рр.) [4, p. 538]. За висновками Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (IPCC), «реконструкції

температури поверхні в континентальному масштабі показують багатодесятирічні періоди під час середньовічної кліматичної аномалії (950-1250 рр.), які в деяких регіонах були такими ж теплими, як в середині XX ст., а в інших такими ж теплими як наприкінці XX ст. Існує велика впевненість, що не тільки зовнішні орбітальні, сонячні та вулканічні впливи, але й внутрішні (хаотичні) мінливості (клімату) внесли значний внесок у просторовий малюнок і час зміни температури поверхні між середньовічною кліматичною аномалією та малим льодовиковим періодом (його найхолодніший період експерти IPCC зазвичай позначають між 1450 і 1850 рр. – *Т.Б.*)» [3, p. 37-38]. Проте «дуже малоймовірно, що коливання температури від 1400 до 1850 рр. можна пояснити тільки внутрішньою (хаотичною) мінливістю, – зазначає далі група експертів IPCC. – Існує середня впевненість, що зовнішні впливи сприяли коливанням температури Північної півкулі від 850 до 1400 рр., і що зовнішні впливи сприяли коливанням температури в Європі протягом останніх п'яти століть» [3, p. 77]. Американський астролог Джон Едді виділяв можливий період аномально високої сонячної активності, який припадав на XII – початок XIII ст. Про цей період можна судити як про «Великий максимум сонячного циклу», який називають ще «Середньовічним сонячним максимумом» (англ. «Medieval Solar Maximum», MSM). Під час цього «Великого максимуму», на думку Дж. Едді, Сонце могло бути більш активним, ніж ми звикли спостерігати в сучасну епоху [6, p. 1196]. В цьому контексті між науковцями тривають дискусії на тему наступного після MSM кліматичного періоду, названого «Малим льодовиковим періодом». У 1939 р. цей термін вжив голландсько-американський геолог Франсуа Еміль Маттес (François Émile Matthes, 1874-1948), хоча спершу це визначення використовувалося для позначення останнього 4000-річного періоду розширення та відступу гірських льодовиків. Упродовж останніх близько ста років дискусії на тему LIA тривали на трьох рівнях. На першому рівні учені збирали аргументи, щоб підтвердити чи спростувати Малий льодовиковий період за останні бл. 1000 рр. На другому рівні, після незаперечних доказів існування холодного розширення у двох півкулях, все ще тривають наукові суперечки щодо доцільності використання у науці терміну LIA. Третій рівень дискурсу: які часові рамки початку і завершення останнього LIA.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд аспектів, пов'язаних з точністю і надійністю встановлення часових рамок цього історичного кліматичного періоду.

Виклад основного матеріалу. Перший рівень дискусії – доведення значного похолодання між 1300 і 1850 рр. (з певною похибкою), як вже було зазначено значною мірою у минулому, не викликає сумнівів: період похолодання як аномалія підтверджується великим числом всесвітніх проксі-даних. Повторимося, що дослідження клімату за останні 1000 років здійснюється вченими на основі даних з природничих архівів, метеорологічних вимірювань

(reconstructions) та модельної імітації (model simulation), які постійно вдосконалюються [2]). Існування холодної аномалії підтверджують не лише дослідження кілець дерев у Європі, але й різноманітні регіональні (нематерикового європейського походження) проксі-дані – від гренландських льодових кернів і до південноафриканських спелеотем (печерних відкладів). Врешті, зауважує американо-фінський історик і кліматолог Сем Уайт, навіть в Антарктиці дані про температуру у свердловинах вказують на LIA як на «найбільшу кліматичну аномалію за останні 1000 років» із середньою температурою на 0,52 ± 0,28°C нижчою, ніж у XX ст. Для Європи похолодання з бл. 1300 до приблизно 1800 р. підтверджують також німецькі дослідження спелеотем [7, p. 328]. Незаперечним фактом залишається те, що людство, починаючи з XIV ст., зіткнулося з найвиразнішою глобальною кліматичною аномалією за останні 8000 р. (до сучасного глобального потепління). Тому наступний рівень дискусії в наукових середовищах – це доцільність називати період нижчих температур саме «Малим льодовиковим періодом» (див., зокрема, полеміку між Семом Уайтом [7] та Морганом Келлі та Кормаком Ó Града [8]). Низка американських та європейських дослідників історії клімату схильні розглядати LIA як кліматичний термін, який використовується для вільного опису періоду нижчих глобальних температур. Британський вчений-кліматолог Філ Дуглас Джонс (P. D. Jones, 1952) та американський вчений-кліматолог Майкл Еван Манн (M. E.Mann, 1965) на основі своїх досліджень приходять до висновку, що різкі відмінності між регіональними та півкульними/глобальними минулими тенденціями, а також відмінності між змінами температури поверхні та опадами/посухами підкреслюють обмежену корисність у використанні таких термінів, як «Малий льодовиковий період» і «Середньовічний теплий період» для опису минулих кліматичних епох [9, V.42/2:1; 10, p. 111].

Нині також триває дискусія щодо різної історичної періодизації LIA, MCA (акцентується увага лише на регіональному їх застосовуванні). Якщо період похолодання, умовно названий LIA таки мав місце в півкульному вимірі, то коли він розпочався та наскільки точними (хибними) можуть бути хронологічні дати LIA; якою мірою коливання клімату LIA призвело до екстремальних подій в історії, скажімо, у XIV ст. (бубонна чума тощо) і далі; чи могли ці події (легко) відбутися без «втручання» LIA, – ці та інші питання все ще актуальні, полемічні в академічних міжнаціональних дискусіях і панелях [11; 12; 7; 8]. Велика регіональна відмінність у термінах льодовикових просувань можуть давати значні регіональні варіації охолодження. Відтак початок LIA для різних регіонів коливається між 1300 і 1450 рр., а його завершення між 1850 і 1900 рр[1]., що може робити термін LIA до певної міри суперечливим [9, V.42/2:1]. Сем Уайт і інші історики та «кліматологи-адвокати»

[1] Провідний історик-кліматолог, швейцарець Крістіан Пфістер (нім. Christian Pfister, (нар. у 1944 р.) вважає, що переважання аномалії холоду, відтак LIA завершився у 1895 році [31].

загальновживаного для Північної півкулі (NH) терміну LIA вважають, що «основні докази для LIA походять саме з проксі-даних, тоді як документальні реконструкції можуть допомогти нам зрозуміти (лише) конкретні періоди та деталі клімату, а також людські виміри клімату та погоди». Тому більш корисно і точніше було б застосувати термін LIA, ніж відхилити його; і в цьому питанні ученими нині скоріш досягнуто консенсусу [7, p. 336, 351-352]. Учені з Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (IPCC), услід за ними й інші науковці вважають, що «немає точної згоди щодо того, які дати позначають початок і кінець «Малого льодовикового періоду», але період приблизно від 1350 до приблизно 1850 рр. є розумною оцінкою» [7, p. 347].

Е. Ле Руа Ладюрі [13, p. 9], низка сучасних вчених (Метью Дж. Оуенс, Майк Локвуд, Ед Хокінс, Ілля Усоскін, Гарет С. Джонс, Люк Бернард, Ендю Шурер, Джон Фасуло [14] та інші ведуть початок останнього LIA (або «Бореального Малого льодовикового періоду», англ. «Boreal Little Ice Age» (BLIA)) приблизно з 1300 р. Історики клімату також неодмінно зауважують, що згадувані роки, які відокремлюють один період від іншого, необхідно інтерпретувати як приблизні орієнтири [5, p. 172]. Поява близько 1300 р. LIA або «Раннього сучасного охолодження» (Early modern cooling) була спричинена, на думку кліматологів, сукупністю кількох кліматичних впливів – зовнішнього орбітального, сонячного та вулканічного [3, p. 37-38]. На думку Сема Уайта, одного із найбільш палких захисників терміну LIA, можливо, саме орбітальний вплив був найвагоміший, «адже невеликі зміни в обертанні Землі навколо своєї осі та обертанні навколо Сонця повільно зменшили інтенсивність сонячного випромінювання, що досягає Північної півкулі NH з моменту свого піка принаймні вісім тисячоліть тому, що призвело до поступового охолодження, яке прискорилося приблизно в 1300 р. н.е.» [7, p. 345]. Історики-медієвісти продовжують сперечатися про початок LIA і зазвичай датують завершення перехідного періоду від «Середньовічної кліматичної аномалії» (MCA) до LIA приблизно 1300 р. Проте окремі вчені схильні продовжувати перехідний період від MCA до LIA роками посухи у континентальній Європі 1302-1307 рр. (унікальна суха аномалія у XIII й XIV ст.), інтерпретуючи її як показник швидкої зміни клімату на початку XIV ст. [15, p. 2343-2344]. І навіть холодну та вологу аномалію 1315-1321 рр., яка призвела до голоду у північно-західній Європі («аномалія Данте») [16] і холодну аномалію 1340-х рр. інколи розглядають як частину кліматичного зсуву від MCA до LIA [15, p. 2343]. Пфістер разом зі швейцарськими колегами-кліматологами зауважує, що зими протягом 1300-1329 рр. були вже на 1,0°C холоднішими ніж у XIII та XX ст. Це приблизно відповідає найхолоднішому чітко задокументованому 30-річному інтервалу 1781-1810 рр. І власне це яскраво виражене похолодання в перші три десятиліття XIV ст. знаменує перехід від MCA до LIA [4, p. 541].

Ми використовуємо часове визначення LIA – бл. 1300-1850 рр. – для країн Центрально-Західної Європи та басейну Середземномор'я, що дозволяє більш

точно виміряти його регіональні типові дати й вплив на клімат та суспільства у цих регіонах. Тут ми стикаємося з кількома визначеннями LIA. Поряд із часовим визначенням LIA, який швидше використовується у природничих науках (його хронологічні рамки охолодження бл. 1400-1850 рр.), учені окремо виділяють LIA з людським виміром і євроцентричним ухилом. Його часові рамки – від 1310-х рр. (Великий голод у Європі) до останньої кризи прожиткового мінімуму у західному світі у 1790-1810-х рр. «Хоча тенденція до охолодження не стала глобальною до 1400 р., вона вже була очевидна в найбільш густонаселених частинах світу бл. 1300-х рр.», зазначає Уайт [7, p. 349]. Тому у цьому контексті для європоцентричного LIA виправдана і припустима більш рання ширша періодизація.

Останній LIA, який в різний спосіб задокументувала природа і людство поділяють на кілька етапів, найбільш характерних для Центрально-Західної Європи. Його перша фаза холодного розширення – XIV ст., почалася приблизно з 1303 і тривала до 1380-1400 рр., і характеризується сильним просуванням швейцарських льодовиків, зима у Європі стає більш холодною та часто сніжною; літо прохолодне, дощове та шкідливе для зернових. У XIV ст. задокументовано 89 європейських зим, 22 сезони були холодними, а п’ять екстремально холодними [5, p. 173]; замерзали основні озера та річки материкової Європи, включаючи Сену, Луару, Рейн, Рону, навіть По на півночі Італії (вважається, що товщина льоду на Нижній Роні сягала приблизно 4,5 м). У 1306 р. у французькому місті Валансьєнн (фр. Valenciennes, північний схід Франції) морози тривали сім місяців [5, p. 173]. Дощові сезони 1314-1316 рр. спричинили Великий європейський голод часів Середньовіччя, який символізує собою кінець золотої доби економічного зростання та оптимізму XIII ст. 1315 р. у Західній та Центральній Європі дослідники називають «роком без літа», коли проливні дощі лили майже безперервно протягом середини квітня – початку серпня, а рідкісні холоди затримували врожай зернових та дозрівання винограду [5, p. 175].

На початок LIA припадає Столітня війна (1337) та «Велика чума» (англ. Great Plague (1348-1349)) або «Чорна смерть». Холодний літній сезон 1347 р. також став іменуватись «роком без літа». Пфістер припускає, що літо та осінь 1347 р., напередодні спалаху «Великої чуми» – були, мабуть, найхолоднішими в тисячолітті, а 1340-і рр. були найгіршим десятиліттям XIV ст. [5, p. 176, 181]. Англійський історик Ієн Мортімер, спираючись на сучасні дослідження, припускає, що від «Великої чуми» загинуло 60% населення в більшості регіонів Франції; можливо трохи більше ніж 60% в Англії, Каталонії та Наваррі; близько 50-60% в Італії; лише рівень британської смертності в 1348-1349 рр. був майже у 200 разів більшим, ніж під час Першої світової війни [17, p. 96-99]. За якихось півстоліття (XIV ст.) Європа, ймовірно, змінилася до невпізнання у порівнянні з теплим XIII ст. Хвиля пандемії могла вбити у середині 1300-х рр. до 50 млн. людей, включаючи до третини населення Європи. Це єдиний раз (до середини

XXI ст., коли аналітики прогнозують зменшення населення світу вперше після «Чорної смерті»), коли кількість людей на Землі скоротилася із приблизно 400 мільйонів до 350 мільйонів [18].

Необхідно звернути увагу на те, що протягом останніх кількох десятків років учені виділяють різні рівні прямої й непрямої взаємодії між кліматом і суспільством минулого. Так, хвилі пандемій бубонної чуми у LIA стали регулярними, вона поверталася у Європу приблизно кожні вісім – дванадцять років: у 1361-1362, 1369, 1374-1375 рр. На цьому фоні поширюється рух антипап у Католицькій церкві (з 1378 р.) та проповіді про наближення кінця світу; численні катастрофи та зміни пір року пояснювались зіпсованими моральними установками. У XV ст. менш інтенсивні наступні спалахи чуми продовжували забирали життя мільйонів людей; у 1478-1480 рр. чергова хвиля великої пандемії забрала життя від 10 до 15% населення. Однак, як справедливо зауважує Ієн Мортімер, «загибель більше ніж половини населення не означає, що люди зреклися прав власності або відмовилися від циклів сівби та збирання врожаю» [17, p. 99]. Протягом XVI та XVII ст. чума кілька разів завдавала хаосу у Франції. Пік епідемії чуми припадає у Франції на 1583-89 рр. [19, p. 708] – критичний для французької історії період, коли «очікуваний випадок» (вбивство Генріха III) достроково завершив правління династії Валуа.

Структуруючи вплив клімату на суспільства історик Ян Де Вріз (Jan de Vries) ще у 1980 р. запропонував розрізняти довгостроковий, кон'юнктурний і короткостроковий вплив клімату на суспільство (long-term, conjunctural, and short-term climate impacts on society) [20]. Серед наслідків довгострокового впливу клімату були руйнування держав і імперій, міграція народів тощо; клімат водночас лише один із факторів – більших чи менших, що спричинювали епохальні зміни. Кон'юнктурний або середньостроковий вплив – це повторюваний вплив на певні важливі соціальні інструменти життя як, скажімо, вплив погодних умов на величину врожаю, відтак ціну на зерно. Короткостроковий вплив – це кризи прожиткового мінімуму та короткочасні екстремальні погоди, стихійні лиха [21].

К. Пфістер, Ш. Каменіш, Ф. Жауме-Сантеро, С. Уайт, Е. Гарньє, М. Шабалова, Ван Енгелен та інші дослідники на основі документальних свідчень здійснили реконструкції сезонних температур у низці європейських країн і визначили найбільш контрастні роки LIA у Центрально-Західній Європі. Індекси Пфістера (названі на честь Крістіана Пфістера) – це кліматичні індекси реконструкцій температур минулого за 7-бальною шкалою. Ці реконструкції проводяться шляхом кількісної оцінки інформації з історичних архівів (нотатки і якісні спостереження, що збереглися в історичних документах) і, одночасно, оцінки невизначеності, пов'язаної з тими ж історичними документами з погляду надійності джерела, якості даних і регіонального впливу. Отже, індекси Пфістера нині важлива частина методології для дослідження клімату і температур в певному історичному масштабі на основі відомих даних для

певних територій [22]. Для різних періодів кінця Середньовіччя і раннього Нового Часу Крістіан Пфістер виділяв періоди соціальної вразливості до клімату. Швейцарський учений запропонував у таких випадках використовувати термін «Малий льодовиковий період – Тип впливу» – «Little Ice Age - Type Impacts» (LIATIMP). Виходячи з базових моделей кліматичного впливу на суспільство (спричинених головним чином прохолодною весною і дощовим літом), запропонованих Пфістером, можна по-новому визначати рівень впливу кліматичного стресу на політичні кризи та війни [23; 21, p. 101-102]. Це стосується як релігійних війн, кількох революцій у Франції, так і загальноєвропейського військового катаклізму під назвою «Тридцятилітня війна» у Центральній Європі. Підходи Пфістера щодо типів впливу клімату на суспільство нині відображені у низці досліджень, що стосуються аналізу впливу погоди та клімату на країни Західної і Центральної Європи.

Разом з індексами Пфістера в історичній кліматології для реконструкції сезонних температур застосовується Байєсівський метод (Bayesian method) [24], також він важливий для інших галузей науки про клімат: зокрема для палеокліматичних реконструкцій, повторного аналізу та інтеграції письмових описів із фізичними проксі-джерелами тощо. Для застосування цього методу повинна бути достатня кількість історичних інструментальних записів для певного регіону чи країни у певному часовому масштабі. Відповідно до цієї реконструкції зимових і літніх температур (зокрема це стосується сучасних Нідерландів та бельгійської Фландрії, беручи до уваги те, що більша частина інформації з документальних даних доступна лише для літа та зими) з середини VIII – до початку XVIII ст. н.е. й з продовженням спостережень до кінця XX ст., можемо констатувати, що XX ст. було найтеплішим століттям за останні принаймні 1000 років з погляду зимових температур.[2] Наступне десятиліття XXI ст. теж підтверджує цю тенденцію (найтеплішого періоду) у той час, як XIII ст. було найтеплішим з погляду літніх температур. В обох сезонах найхолодніший столітній період припадав приблизно на 1600 р. [25, p. 219-242].

В рамках наукової доктрини останніх десятиріч прийнято вважати, що близько 1400 р. була перервана перша фаза холодного розширення LIA [26, p. 61]. Малий льодовиковий період за своє майже 600-літнє просування європейськими регіонами, включав десятиліття з екстремальними позитивними та негативними коливаннями температури, а також фази без будь-яких аномалій, до яких країни Центрально-Західної Європи підходили з рівним рівнем готовності та адаптації, що своєю чергою позначалося на стабільності політичних режимів. Вважається, що у період між 1500 і 1560 рр. у Європі в рамках LIA були досить м’які температури. Щодо абсолютних літніх

[2] Згідно з висновками експертів IPCC (2013), для середньорічних температур NH період 1983-2012 рр., ймовірно, був найтеплішим 30-річним періодом за останні 800 років (висока ймовірність) і, ймовірно, найтеплішим 30-річним періодом за останні 1400 років (середня ймовірність) [3, p. 77]

температурних рекордів і антирекордів у рамках «Малого льодовикового періоду» науковцям відомо, що літо 1540 р. виявилося найпосушливішим і найтеплішим у XVI ст.; літо 1556 р. – найтеплішим за останні 500 років в Альпах, а також в Нідерландах і, ймовірно, в Європі в цілому. Натомість літо 1627 р. було найбільш вологим за останні 500 років, зокрема й в Нідерландах. З приватного листування Ордену єзуїтів у Кастилії (Іспанія), дослідникам стало відомо, що у період 1634-1648 рр. (Тридцятилітня війна) переважали інтенсивні опади й холодні хвилі, зокрема це складало 500-річний рекорд сезонних опадів в Іспанії [27, p. 41]. Літо 1719 р. було одним із найспекотніших у XVIII ст. у Франції та Нідерландах. 1816 р. – найхолодніше літо в історії Європи (унаслідок виверження вулкана Тамбора в Індонезії у 1815 р., одного з найбільш відомих вивержень вулканів в історії) з початку документування метеорологічних спостережень; цей тотальний «рік без літа» спровокував бунти, політичні розбрати, широкомасштабні епідемії холери та погіршив соціально-політичні наслідки наполеонівських війн у Європі [28; 29]. 1816 р. ознаменував собою «останню ізольовану глобальну катастрофу» LIA [7, p. 350]. Натомість вже через кілька років – 1822-го, літо було дуже теплим у більшій частині Європи, зокрема в Альпах [19, p. 711].

Протягом останніх 1000 років відбулося п’ять великих сонячних мінімумів і одне тривале холодне коливання – проміжки часу, коли спостерігалася низька або найнижча у порівнянні з іншими періодами сонячна активність. Низька активність сонячних плям була пов’язана з меншим викидом на Сонці, відтак менша кількість сонячної енергії відобразилася на ступені нагрівання поверхні Землі. Вченими здійснена низка спроб дослідити виникнення нетипово низької активності сонячних плям – великих сонячних мінімумів у минулому, використовуючи дані радіовуглецю 14C у кільцях дерев.

Перші два мінімуми – Оорта (англ. Oort, бл. 1021-1060 рр. н.е.) та Вольфа (англ. Wolf, бл. 1279-1349 рр. н.е.) припадають на «Середньовічний сонячний максимум». Мінімум Вольфа слугував переходом до «Малого льодовикового періоду»; під час цього періоду у всьому світі відбувалось зниження сонячного випромінювання [30, p. 301-309]. Три інші мінімуми припадають на «Малий льодовиковий період» і складають періоди помітної сонячної аномалії за останні 1000 років, найнижчої сонячної активності, що відбилося на кліматі. Вони відображені екстремальними холодами, якщо брати до уваги індекс суворості зими в Парижі та Лондоні [6, p. 1196, 1202]. Різні моделювання виявили середнє зниження температури Північної півкулі з 1050-1079 до 1450-1479 рр. приблизно на 0,4 °C [32; 2].

Перший «період сонячної тиші», що відбився на пониженні температури принаймні на європейському континенті – це сонячний «мінімум Шперера» (англ. The Spörer Minimum, SPM), який дослідники ще визначають як «Великий сонячний мінімум Шперера». Визначення «мінімум Шперера» було запропоноване американським фізиком-астрономом Джоном Алленом Едді

(англ. John Allen Eddy (1931-2009)) у 1976 р. на честь німецького астронома Густава Шперера (нім. Gustav Spörer (1822-1895)), відомого своїми дослідженнями сонячних плям і сонячних циклів плям. Досі тривають дискусії щодо хронологічного періоду «мінімуму Шперера». Джон А. Едді вважав, що цей період розтягнувся з 1460 до 1550 рр. (або ж з 1450 по 1540 рр.). Хоча згодом на основі різноманітних проксі-даних дослідники почали схилятися до того, що «мінімум Шперера» був більш тривалим – близько 160 років, з 1390 до 1550 рр. Період приблизно встановлений на основі дотелескопічних випадкових спостережень неозброєним оком сонячних плям і полярних сяйв, що здійснювались переважно на Далекому Сході й були описані у XV-XVI ст., а також з вимірювань вуглецю 14С у кільцях дерев.

Швейцарські науковці та вчені з низки європейських університетів на основі кліматичних реконструкцій та новітніх моделювань дійшли висновку, що період раннього «мінімуму Шперера» взимку 1431-1440 рр. був найхолоднішим десятиліттям у Західній та Центральній Європі в XV ст., який спричинив замерзання річок і озер у Центральній Європі, Англії та Нідерландах з періодичними хвилями морозів у квітні та травні [7, p. 2116-2117]. Холодний період був викликаний вибуховим вулканізмом та зниженням сонячного опромінення. Вчені констатували, що «сильний сезонний перепад температур зменшив виробництво продуктів харчування та призвів до підвищення цін на продукти, кризи прожиткового мінімуму та голоду в деяких частинах Європи» [2, p. 2108]. Європейські суспільства в цілому не були готові впоратися з падінням ринків і перерваними торговими шляхами та влада змушена була шукати шляхи адаптації до холодів, зокрема було запроваджено потужності для зберігання зерна на випадок повторення скорочення виробництва [2, p. 2108]. Основний кліматичний вплив першого порядку характеризується зниженням, починаючи з 1430 р. виробництва їжі. Неврожаї майже кожного року цього десятиліття фіксувалися у Франції, Англії, Німеччині, Нідерландах, Чехії. В архівних джерелах згадуються замерзлі виноградники, спустошене озиме зерно, нестача дров і деревного вугілля. Вплив другого порядку позначився в цілому на зростанні економік західно- та центральноєвропейських країн. Зростання цін на дефіцитні товари, продукти харчування та дрова (1432-1433 рр.) спостерігалися у Парижі, Кельні, Аугсбурзі, Магдебурзі, а також у Шотландії, Ірландії, Австрії, Чехії. Учені простежують очевидні зв’язки між холодною вологою погодою та епідеміями й різноманітними інфекціями. Проте зв’язок між погодними умовами та чумою залишається все ще дискусійним [2, p. 2116-2117]. Кліматичний вплив третього порядку є демографічним і соціальним. Вважається, що внаслідок SPM, а також голоду у 1438-39 рр., випадків смерті від чуми у 1440-1450-х рр. населення Європи впало до найнижчого рівня у Пізньому Середньовіччі. Вплив четвертого порядку під час «мінімуму Маундера» характеризувався культурними реакціями європейських суспільств. Шанування святих, релігійні процесії, звинувачування ромів у здатності

змінювати й впливати на погоду, а також звинувачування євреїв у лихварстві у кількох частинах Священної Римської імперії, підозри «відьом» у впливі на зміни погоди у XV, XVI, XVII ст. тощо [2, p. 2119].

Після «мінімуму Шперера» наступило нове явище охолодження, назване «коливанням Гріндельвальда» (від назви льодовиків в Гріндельвальді, Швейцарія), яке тривало приблизно протягом 1560-1628-х рр. Вважається, що температура під час цього періоду була на 1-2 градуси Цельсія нижчою, ніж середні показники XX ст. Причиною коливання також була вулканічна та сонячна активність, зміни в атмосферній та океанічній циркуляціях, що спричинило зміни опадів та шторми в різних регіонах. Після цього холодного коливання – наприкінці 1620-х рр. наступила тепліша, більш суха коротка перерва в LIA, що було лише затишшям перед його найхолоднішою фазою.

Другий, найбільш резонансний сонячний мінімум LIA відомий як «мінімум Маундера» (англ. The Maunder Minimum, MM). Він складає, як було уже сказано, найхолодніший екскурс Малого льодовикового періоду у проміжку від 1645 по 1715 р. та відзначається надзвичайно низькою активністю Сонця і майже повною відсутністю сонячних плям. Тому його ще називають «останнім великим мінімумом». Джон Аллен Едді, перерахувавши кількісні описи «мінімуму Маундера» вказав на періоди, коли сонячних плям не було видно взагалі: у періоди між 1656 і 1660, 1661-1670, 1689-1695, 1695-1700 та 1710-1713 рр. Загальна кількість плям, які спостерігалися з 1645 по 1715 р., була меншою, ніж ми бачимо в один активний рік за нормальних нинішніх умов [6, p. 1192, 1201]. Звернемо увагу, що коли у серпні 1671 р. французький астроном Жан Пікар (фр. Jean-Felix Picard (1620-1682)) опублікував резонансне відкриття першої за останні 10 років спостережень (з 1661 р.) сонячної плями, він викликав неабиякий резонанс у наукових колах. Цю резонансну подію – першу побачену за довгий період спостережень сонячну пляму – високо оцінив італійський та французький астроном, керівник Паризької обсерваторії Джовані Доменіко Кассіні (іт. Giovanni Domenico, фр. Jean-Dominique Cassini (1625-1712)), її незалежно спостерігав польсько-німецький астроном Ян Гевелій (Johannes Hevelius (1611-1687)); в цілому відомо про шість досліджень сонячної плями 1671 р. і це говорить про те, що Сонце протягом цих років ретельно досліджувалося [33, p. 22]. Однак у XVIII ст. про важливе відкриття тривалої відсутності сонячних плям забули, поки наново до цієї теми не повернулися наприкінці XIX ст. Густав Шперер і Едвард Маундер.

Густав Шперер першим ґрунтовно науково узагальнив (1889) тривалий період низької активності сонячних плям і майже повну відсутність таких. Після його смерті це дослідження активно продовжив і розвинув Едвард Волтер Маундер. Тож цей період найнижчої сонячної активності згодом був названий на честь англійського астронома, засновника Британської астрономічної асоціації Едварда Волтера Маундера (англ. Edward Walter Maunder (1851–1928)). Проте наприкінці XIX – початку XX ст. наукові кола холодно сприйняли

дослідження Густава Шперера і його продовжувача Едварда Маундера про відсутності сонячних плям у другій половині XVII ст., поки у 1976 р. американський астроном Джон Аллен Едді не опублікував своє історично важливе дослідження в одному із провідних академічних журналів світу «Science» під назвою «Мінімум Маундера» [33, p. 24-25]. Джон А. Едді наново інтерпретував найрізноманітніші джерела, доводячи надзвичайно низьку сонячну активність у другій половині XVII ст. Зокрема, разом з іншими дослідниками він виявив, що тривала аномалія деревних кілець охоплювала той самий період, що й «мінімум Маундера» – з 1645 по 1715 р. [6, p. 1199]. Цей найхолодніший період LIA розглядається науковцями як переконливий доказ значного прямого впливу Сонця на клімат [14]. Згодом вченими було здійснено перехресну перевірку минулої сонячної активності завдяки даним про північні (полярні) сяйва. У результаті проведеної перевірки учені виявили, що у період між 1645 і 1715 рр. була помітна відсутність полярних сяйв, які є історичними індикаторами сонячної активності. Отже, разом зі спостереженнями за затемненнями Сонця було підтверджено мінімум сонячних плям у цей історичний період [6, p. 1192-1193, 1199, 1201; 34] і доведено у такий спосіб найхолодніший період LIA. Необхідно зауважити, що для вивчення впливу циклів сонячних плям на охолодження LIA кліматологи не можуть опиратися на локальні реконструкції погоди на основі різноманітних документів. Вони беруть температурні реконструкції зі всього світу, зокрема конкуруючі: таке явище океанічної атмосфери як El Niños і виверження вулканів [7, p. 335].

У наукових колах прийнято окремо розглядати «пізній мінімум Маундера» (LMM), який датують з 1675 по 1715 р. [35, p. 29-54]. Цей період збігається з посиленою вулканічною активністю та, знову ж таки, зі суттєвим зменшенням кількості сонячних плям. Зазначимо також, що група англійських, фінських та американських вчених [14], піднявши поріг кількості сонячних плям у 20 для визначення MM і його впливу на клімат, ведуть початок «мінімуму Маундера» не від традиційного 1645 р., а від 1637-го, закінчують його 1719 р.

Третій період зниження активності сонячних плям під час LIA – це «мінімум Дальтона» (англ. The Dalton Minimum, DM), названий на честь англійського метеоролога Джона Дальтона (англ. John Dalton (1766-1844)). Його називають ще «сучасним мінімумом». Він стався приблизно між 1790 і 1830 рр. Кількість сонячних плям на піку сонячних 11-річних циклів становив у цей період приблизно одну третину від тої кількості плям, яка звично спостерігається під час нормальних сонячних циклів. Виверження вулканів, разом зі зменшенням загального сонячного опромінення сприяли чи призводили, як доводять численні дослідження, до великомасштабних змін температур [14]. До того ж учені вважають, що першим задокументованим визнанням того, що вулканічна активність може впливати на погоду було припущення Бенджаміна Франкліна, висловлене ним у 1784 р. (його доповідь під назвою «Meteorological Imaginations and Conjectures») [28, p. 125].

Реконструкцію сонячних плям вчені здійснюють також на основі надлишку вуглецю 14C (вступаючи у реакцію з киснем, він утворює вуглекислий газ, який потрібен рослинам у процесі фотосинтезу); ці вимірювання здійснюються в живих і стародавніх деревах, таких як американська секвоя тощо. При тім реконструкція вуглецю 14C після 1900 р. ускладнюється спалюванням викопного палива та використанням атомної зброї, що спотворює сонячний сигнал у даних 14C. Варто зауважити, що для реконструкції кліматичних даних до 1610 р. (часу застосування телескопа для спостережень за Сонцем) сонячну активність вимірюють виключно вмістом вуглецю 14C [14].

Сонячна активність під час ММ була близькою до найнижчого рівня за останні 8000 років. Пфістер і Ваннер у своєму дослідженні «Клімат і суспільство в Європі – останнє тисячоліття» пишуть, що «після 1560 р. суворі зими стали майже правилом до середини 1890-х рр. Періоди між 1573 і 1608 і 1684 і 1740 рр. були екстремальними з погляду частоти замерзання озер і річок» [5, p. 298]. Зима 1708-1709 рр. стала найхолоднішою в Європі принаймні за останні 500 років, із нижчою на 3°C середньою температурою в Європі. Усі ці зими, на думку кліматолога Юрга Лютербахера, збігаються з дуже холодними умовами за європейською шкалою. Відповідно до виведеної шкали опадів, на початку XVIII ст. (в самому кінці «пізнього мінімуму Маундера») опади демонструють сильну мінливість із постійними дощами взимку 1706-1707 до літа 1709 р. та посухами протягом зими 1711-1712 рр. та між весною 1714 та осінню 1715 рр. [27, p. 43]. Це багато що пояснює, аналізуючи економічні кризи в низці європейських країн, зокрема у Франції, де смерть короля Людовика XIV у 1715 р. від гангрени мало хто оплакував. В цілому щодо повеней міжнародні кліматологи з високою впевненістю стверджують, що за останні п’ять століть у північній і центральній Європі, західному Середземноморському регіоні відбулося повеней більше, ніж вони були зареєстровані з XX ст. [3, p. 50]. Особливо суворі зими траплялися і після завершення «мінімуму Маундера», зокрема зими 1739-1742 і 1788-1789 рр. Проте вчені на основі реконструкцій зимових і літніх температур у Центрально-Західній Європі останнього тисячоліття стверджують, що період між приблизно 1400 і 1900 рр., за винятком помірної фази в середині 1700-х рр., був у середньому помітно холоднішим, ніж століття до чи після цього періоду [25; 7, p. 335].

Важливим перехресним доказом холодних мінімумів LIA стали задокументовані дати весняного цвітіння японської вишні в Кіото, Японія (фенологічні дані починаючи з IX ст.). Результати аналізу японських даних засвідчили існування чотирьох холодних періодів, 1330-1350, 1520-1550, 1670-1700 та 1825-1830, протягом яких розрахункова середня температура березня у Японії становила 4-5 °C, приблизно на 3-4 °C нижче нинішньої нормальної температури. Ці холодні періоди збіглися з менш екстремальними холодними періодами у Європі, відомими як мінімуми Вольфа, Шперера, Маундера та Дальтона [36, p. 905-914].

За різними оцінками, у період з 1850 по 1900 рр. метеорологи, дослідники історії клімату мають справу з початком нового «малого оптимуму», або з «Модерним теплим періодом» (англ. Modern Warm Period, MWP). Також існує думка про остаточний початок цього періоду з 1900 р. У 1856 р. американська дослідниця Юніс Ньютон Фут (англ. Eunice Newton Foote (1819-1888)) була першим ученим, яка (під чоловічим іменем) опублікувала статтю, де продемонструвала зв'язок між надмірною кількістю вуглекислого газу (CO_2) та підвищенням атмосферних температур; це було перше в історії обґрунтування явища, яке ми називаємо «парниковим ефектом». Через три роки (1859) цю ж гіпотезу незалежно обґрунтував ірландський фізик Джон Тіндаль (англ. John Tyndall; 1820–1893), якого також називають засновником науки про клімат.

Модерний теплий період учені-кліматологи поділяють на «Коротке двадцяте століття» (англ. Short Twentieth Centery, STC), з 1900 до 1988-89 рр. і подальший «Недавній теплий період» (англ. Recent Warm Period, RWP), який почався у 1989 р. і характеризується швидким потеплінням [5, p. 172]. Сучасні зміни клімату (з середини XIX ст. і до нинішнього часу) викликані в основному антропогенними факторами, включаючи збільшення концентрації парникових газів, аерозолів, результату спалювання викопного палива тощо [3; 10, p. 112]. Проте Перша світова війна, на думку Е. Ле Руа Ладюрі, тимчасово відтворює умови впливу клімату, які панували до 1860 – 1900 рр. Холодна зима 1916-1917 рр. вразила посіви, спровокувала дефіцит їжі в кайзерівській Німеччині й була однією з причин німецької революції 1918 р. [13, p. 12]. Невелике охолодження середньорічних показників спостерігалось протягом 1939-1940 рр. Фактор впливу клімату на перебіг військових кампаній в різні періоди історії (1709, 1812, 1918, 1940-1942, 2022-2024 рр.) потребував би детального розгляду й аналізу у кожному окремому випадку. У роки Другої світової війни мали місце три сильні зими одна за одною (1940, 1941, 1942), що частково відбилося на Зимовій війні СРСР проти Фінляндії (1939-1940, морози до -40 °С). На думку Ле Руа Ладюрі холодні зими також сприяли поразці гітлерівських військ в СРСР (т.зв. кліше «генерал мороз») [13, p. 14]. Натомість радянський та польський маршал, в'язень сталінських таборів Костянтин Рокоссовський, згадуючи наступ німецьких військ на Москву, писав, що в середині листопада 1941 р. «холоди скували болота і німецькі танкові та моторизовані з'єднання… отримали більшу свободу дій (поза дорогами)» [37, p. 78] (температура коливалася тоді в межах -5…-10 °С). Аналогічно французький генерал, маркіз Жорж де Шамбре (фр. Georges de Chambray), аналізуючи «наполеонівську експедицію» в Росію 1812 р. (його праця «Історія експедиції в Росію», фр. «Histoire de l'Expedition de Russie») зауважував, що «холоднеча, суха і помірна, що супроводжувала війська від Москви до першого снігу, була більш корисна, ніж згубна (для французьких військ – Т.Б.)» (температура коливалася в межах 0°С до -3°С).

Очікування сковування доріг морозами, з розрахунку на коротку військову кампанію, було однією з причин відтермінування і початку повномасштабного вторгнення путінської Росії в Україну у лютому 2022 р. (температура у Києві в лютому 2022 р. коливалася від +11 до -4°C, у березні від +9°C до -10°C). Наприкінці лютого 2022 р. російська армія все ще хотіла повторити гітлерівську армію листопада-грудня 1941 р., сподіваючись на швидку стратегічну наступальну операцію, зокрема завдяки морозній погоді. Також Росії у перший рік повномасштабного вторгнення не вдалося знеструмити Україну і її столицю Київ, адже у листопаді – грудні 2022 р., під час тривалих ракетних обстрілів енергетичних об'єктів, більш тривала відсутність електроенергії й централізованого теплопостачання змушувала б український уряд зайнятися питанням можливої евакуації киян. Теплий грудень 2022 р. значною мірою зірвав наміри росіян [38]. У грудні наступного, 2023 р., у Києві метеорологи фіксували новий метеорологічний рекорд теплої погоди, який побив 40-річний рекорд: 20 грудня 2023 р. температура досягла максимуму +10,6°C, перевищивши рекорд у столиці 1982 р. [39]. В цілому тепла зимова пора у Києві 2023/24 рр., яка у грудні 2023 р. відповідала температурі повітря на 1 квітня, значною мірою дозволила зберегти енергетичний баланс і уникнути ризиків відключень незруйнованої ще ракетними обстрілами української тепло- та гідроелектроенергії. Натомість на лінії українсько-російського фронту у цей час дощі та тумани впливали на бойові дії та бойовий дух, оскільки не дозволяли використовувати безпілотники; за мінусової температури та заморозків відбувалося обмерзання техніки.

Називаючи у лютому 2024 р. Путіна «божевільним S.O.B.», президент США Джозеф Байден заявляв своїм виборцям, що «екзистенційна загроза людству» навіть не ядерна загроза, а саме клімат[3] [40]. Як показав згодом науковий й експертний аналіз, кліматична вартість перших двох років війни Росії з Україною (2022-2024) була більшою, ніж щорічні викиди парникових газів, що генеруються окремо 175 країнами, що посилює глобальну кліматичну надзвичайну ситуацію. Викиди парникових газів, пов'язані з 24 місяцями війни, зросли до 175 млн. тонн вуглекислого газу (tCO2e). У перші місяці війни більшість викидів були спричинені масштабним руйнуванням цивільної інфраструктури; після двох років війни найбільша частка викидів походила від поєднання бойових дій, ландшафтних пожеж і пошкодження енергетичної інфраструктури [41]. Війна Росії в Україні – це один з найбільших прикладів впливу на клімат за весь час спостережень за військовими конфліктами.

В рамках глобального потепління потребує окремих вивчень вплив клімату на зміни в політичному масштабі окремих регіонів. Е. Ле Руа Ладюрі дещо

[3] Повна цитата Байдена англійською звучала так: «We have a crazy S.O.B. that guy, Putin, others. And we always have to be worried about a nuclear conflict. But the existential threat to humanity is climate»; при тому SOB – son of a bitch перекладається як «сучий син» [40]

іронічно пов'язував «теплі» («оксамитові») революції у Східній Європі 1988-1989 рр. з новим і сильним кліматичним стрибком у напрямку тепла. Хоча в останні десятиріччя революції відбувалися не лише в діапазоні теплої погоди. Серед результативних революцій Східної Європи останніх десятиріч українська революція 2013-2014 рр. («Революція гідності») відбувалася за екстремальних холодних кліматичних умов: розпал революції у Києві припав на відчутні морози (температура наприкінці січня – початку лютого 2014 р. у Києві опускалася до -19 °С) [29]; вже символічними стали слова одного із загиблих майданівців («Небесна сотня»), адресованих матері: «Мамо, чи це вже весна?» (температура в останні дні революції у лютому 2014 р. у Києві коливалася в межах 3…-3°С) [42].

Чимало наукових оцінок підтверджують висновок про те, що наприкінці XX ст. подальше потепління є безпрецедентним у NH і, ймовірно, у глобальному масштабі [3; 10, p. 111]. Останній теплий кліматичний стрибок, який усе ще триває, змушує вчених досліджувати можливі кореляції впливу Сонця з екстремальними подіями Землі, прогнозувати кліматичні ризики. Так само як учені намагаються дослідити можливі соціальні зміни, до яких причетна погода за останні 500-700 років, нині учені намагаються захистити нації від небезпек космічної погоди, ґрунтуючись на знаннях минулого. І хоча ми не схильні підганяти причини історичних подій до сонячних мінімумів чи максимумів, певні часові кореляції суспільних подій та активностей Сонця, у першу чергу в комбінації з вулканічними виверженнями змушують переглядати й ширше аналізувати причинно-наслідкових зв'язків. «Вплив Сонця на наше повсякденне життя реальний», і треба бути готовим, що «Сонце завжди здатне дати нам щось для прогнозування», вважає американський фізик сонячної енергії в Центрі прогнозування космічної погоди NOAA (SWPC) в Боулдері, штат Колорадо, США Даг Бісекер (англ. Doug Biesecker) [43]. Важливі дослідження активності Сонця минулого дають відповіді на питання нинішніх сонячних циклів. У 2020 р. НАСА було зроблено заяву [43] про те, що у 2019 р. почався 25-й цикл 11-річної сонячної активності.[4] Приміром, наприкінці 2024 – початку 2025 р. відбувається «сонячний максимум» 25-річного циклу активності Сонця [43; 44]. Попередній такий «сонячний максимум», який припав на 2014 р., був слабким. «Може статися, – вважає норвезький дослідник космічної фізики в Геофізичній обсерваторії Тромсе Нйол Гулбрадсен (норв. Njål Gulbrandsen), – що (у 2024 р.) активність (Сонця) найактивніша за майже 20 років. Нам потрібно повернутися далеко в минуле, щоб збагнути цей рівень активності» [44].

У наукових виданнях та періодиці в перші десятиріччя XXI ст. проблематика глобальних кліматичних змін періодично виринає з новою гостротою. Ось лише

[4] Один цикл – це приблизно 11-річний період активності Сонця, який ще називають «законом Швабе-Вольфа» і який проявляється у збільшенні кількості сонячних плям та спалахів, які видимі на поверхні. Перший сонячний цикл зафіксованих ученими у 1755 р.

одна з типових численних статей, яка вийшла у липні 2023 р., під час чергової хвилі екстремальної спеки у Європі, у найстарішій щоденній газеті США «Нью-Йорк таймс» під назвою «Потепління може підштовхнути Атлантику до «переломного моменту» цього століття» («Warming Could Push the Atlantic Past a «Tipping Point» This Century»). У статті йшлося про те, що «система океанських течій, яка регулює клімат певної частини планети, може зруйнуватись раніше, ніж очікувалось вченими. Останній раз, коли потужна циркуляція океанських течій, які формують клімат довкола Північної Атлантики, значно сповільнилась, Європу скував глибокий холод» [45]. Ризики, що веде за собою глобальне потепління, займають перші місця у звітах авторитетних експертів і учасників Всесвітнього економічного форуму у Давосі (2023–2024). Перші три глобальні ризики наступного (після 2023 року) десятиріччя, на їхню думку, це: 1) неспроможність пом'якшити наслідки зміни клімату; 2) провал адаптації до зміни клімату; 3) стихійні лиха та екстремальні погодні умови [46; 47].

У звіті Всесвітнього економічного форуму в Давосі 2024 р. йшлося про те, що глобальні зміни клімату коштуватимуть світові 12,5 трлн. дол. до 2050 р. Такі зміни можуть призвести приблизно до 14,5 млн смертей через повені, посухи та хвилі аномальної спеки. А найбільш постраждалими регіонами стануть Азія (втрати можуть становити 3,5 трлн. дол.), Європа (2,6 трлн. дол.) та Південна Америка (2,2 трлн. дол.) [47]. Крістіан Пфістер справедливо зауважував, що «нинішнє глобальне суспільство, що зароджується, здається, нарешті зрозуміло, що проблема майбутніх кліматичних змін може стати випробуванням вогнем для забезпечення його виживання» [23, p. 66].

Висновки. Існують певні складнощі щодо встановлення точної хронології тривалості Малого Льодовикового періоду. Дослідники, серед яких Е. Ле Руа Ладюрі, К. Пфістер, ведуть початок останнього LIA приблизно з 1300 р. Окремі експерти, серед яких Міжурядова група експертів зі зміни клімату (IPCC), схильні датувати Малий Льодовиковий період з 1450 до 1850 рр., а період до 1450 р. називають перехідним – від Середньовічного сонячного максимуму до LIA. Загальноприйняте часове визначення LIA – бл. 1300-1850 рр. – використовують для країн Центрально-Західної Європи та басейну Середземномор'я.

Для кращого визначення хронології Малого Льодовикового періоду використовують перехресний аналіз кліматичних умов в інших куточках світу. Це, наприклад, задокументовані дати весняного цвітіння японської вишні в Кіото, Японія (фенологічні дані починаючи з IX ст.). Результати аналізу японських даних засвідчили існування чотирьох холодних періодів, 1330-1350, 1520-1550, 1670-1700 та 1825-1830 рр., протягом яких розрахункова середня температура березня у Японії становила 4-5 °C, приблизно на 3-4 °C нижче нинішньої нормальної температури. Важливо, що ці періоди збіглись з

періодами кліматичних аномалій у Європі, відомими як мінімуми Вольфа, Шперера, Маундера та Дальтона.

Окремої уваги заслуговує розподіл впливу клімату на суспільство, визначений істориком Яном Де Врізом (Jan de Vries), на довгостроковий, кон'юнктурний і короткостроковий вплив (long-term, conjunctural, and short-term climate impacts on society). Ці наслідки мали суттєвий вплив на цілі держави та народи, а також на певні важливі соціальні інструменти життя.

Для подальших досліджень важливо продовжувати вдосконалювати методи датування і використовувати мультидисциплінарний підхід для збільшення достовірності інтерпретацій кліматичних змін в історичному контексті.

Список використаних джерел та літератури

1. Pfister C., Schwarz-Zanetti G., Wegmann M. Winter severity in Europe: the fourteenth century. *Climatic Change.* 1996. Vol. 34. P. 91-108.
2. Camenisch C., Keller K.M., Salvisberg M., Amann B., Bauch M. et al. The early Spörer Minimum – a period of extraordinary climate and socio-economic changes in Western and Central Europe. *Climate of the Past.* 2016. Vol. 12. P. 2107-2126. URL: https://cp.copernicus.org/articles/12/1847/2016/
3. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2013) Summary for Policymakers. URL: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/03/WG1AR5_SummaryVolume_FINAL.pdf
4. Pfister C., Luterbacher J., Schwarz-Zanetti G., Wegmann M. Winter air temperature variations in western Europe during the Early and High Middle Ages (AD 750-1300). *The Holocene*. 1998. Vol. 8. P. 535-552.
5. Pfister C., Wanner H. Climate and Society in Europe – the Last Thousand Years. Austria: Haupt Verlag, 2021.
6. Eddy J.A. The Maunder Minimum. Science. 1976. Vol. 192, Issue 4245. P. 1189-1202.
7. White S. The Real Little Ice Age. Journal of Interdisciplinary History. 2014. Vol. 44, No. 3. P. 327-352. URL: https://direct.mit.edu/jinh/article-abstract/44/3/327/48859/The-Real-Little-Ice-Age?redirectedFrom=fulltext
8. Kelly M., Ó Gráda C. Debating the little ice age. UCD Centre for Economic Research Working Paper Series. No. WP14/06. URL: http://hdl.handle.net/10419/96273
9. Jones P.D., Mann M.E. Climate over past millennia. *Reviews of Geophysics.* 2004. Vol. 42, Issue 2.
10. Mann M.E. Climate Over the Past Two Millennia. *Annual Review of Earth and Planetary Sciences.* 2007. Vol. 35. P. 111-136.
11. Bradley R.S., Hughes M.K., Diaz H.F. Climate Change: Climate in Medieval Time. *Science.* 2003. Vol. 302. P. 404-405. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/14563996/
12. Charpentier Ljungqvist F., Zhang Q. et al. Centennial-Scale Temperature Change in Last Millennium Simulations and Proxy-Based Reconstructions. *Journal of Climate.* 2019. Vol. 32. P. 2441-1482. URL: https://doi.org/10.1175/JCLI-D-18-0525.1
13. Le Roy Ladurie E. Histoire du climat depuis l'an mil. Barcelona: Champs histoire, 2022.
14. Owens M.J., Lockwood M., Hawkins E. et al. The Maunder minimum and the Little Ice Age: an update from recent reconstructions and climate simulations. *Journal Space Weather Space Clim.* 2017. Vol. 7. Article A33.
15. Bauch M., Labbé T., Engel A., Seifert P. A prequel to the Dantean Anomaly: the precipitation seesaw and droughts of 1302 to 1307 in Europe. *Climate of the Past.* 2020. Vol. 16. P. 2343-2358.
16. Brown N. History and climate change. A eurocentric perspective. London: Routledge, 2005. 406 p.

17. Мортімер І. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас. Харків: Фабула, 2018.
18. Searles M. World's population to fall for first time since the Black Death. *The Telegraph.* 21.03.2024.
19. Garnier E., Daux V., Yiou P., Garcia de Cortazar-Atauri I. Grapevine harvest dates in Besançon (France) between 1525 and 1847: Social outcomes or climatic evidence? *Climatic Change.* 2011. Vol. 104. P. 703-727.
20. De Vries J. Measuring the impact of climate on history: The search for appropriate methodologies. *The Journal of Interdisciplinary History.* 1980. Vol. 10, No. 4. P. 599-630. URL:https://www.jstor.org/stable/203061
21. Camenisch C., Rohr C. When the weather turned bad. The research of climate impacts on society and economy during the Little Ice Age in Europe // Cuadernos de Investigación Geográica. 2018. Vol. 44, No. 1. P. 99-114. URL: https://publicaciones.unirioja.es/ojs/index.php/cig/article/view/3395
22. Pfister C., Brázdil R., Glaser R., Barriendos M., Camuffo D. et al. Documentary Evidence on Climate in Sixteenth-Century Europe. *Climatic Change.* 1999. Vol. 43. P. 55-110. URL: https://link.springer.com/article/10.1023/A:1005540707792
23. Pfister C. Little Ice Age-type impact and the mitigation of social vulnerability to climate in the Swiss canton of Bern prior to 1800. Costanza R., Graumlich L.J., Steffen W. (Eds.), *Sustainability or collapse? An integrated history and future of people on Earth.* Cambridge: The MIT Press, 2007. P. 197-212.
24. Camenisch C., Jaume-Santero F., White S., Pei Q., Hand R. et al. A Bayesian Approach to Historical Climatology for the Burgundian Low Countries in the 15th Century. *Clim. Past.* 2022. Vol. 18. P. 2449-2462. URL: https://cp.copernicus.org/articles/18/2449/2022/
25. Shabalova M.V., van Engelen A.F.V. Evaluation of a Reconstruction of Winter and Summer Temperatures in the Low Countries, AD 764-1998. *Climatic Change.* 2003. Vol. 58. P. 219-242.
26. Garnier E. Les Dérangements du Temps. 500 ans de chaud et de froid en Europe. Paris: Plon, 2010.
27. Luterbacher J., Xoplaki E., Casey C., Wanner H. et al. Development of Earth and environmental Sciences. *Journal of Geophysical Research.* 2006. Vol. 4. P. 27-148.
28. Zeilinga de Boer J., Sanders D.T. Volcanoes in Human History. The Far-Reaching Effects of Major Eruptions. Princeton: Princeton University Press, 2005. 295 p.
29. Klingaman W.K., Klingaman N.P. The Year Without Summer: 1816. Find the Volcano that darkened the World and changed History. New York: St. Martin's Griffin, 2014. 338 p.
30. Usoskin I.G., Solanki S.K. et al. Grand minima and maxima of solar activity: new observational constraints. *Astronomy&Astrophysics.* 2007. Vol. 471. P. 301-309.
31. Pfister C. Weeping in the snow. The second period of Little Ice Age-type impacts, 1570-1630. Behringer W., Lehmann H., Pfister C. (Eds.), *Kulturelle Konsequenzen der «Kleinen Eiszeit».* Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999. P. 31-86.
32. Fernández-Donado L., González-Rouco J.F., Raible C.C., Ammann C.M., Barriopedro D. et al. Large-scale temperature response to external forcing in simulations and reconstructions of the last millennium. *Climate of the Past.* 2013. Vol. 9. P. 393-421.
33. Hoyt D.V., Schatten K.H. The Role of Sun in Climate Change. New York, Oxford: Oxford University Press, 1997.
34. Usoskin I., Arlt R., Asvestari E., Hawkins E. et al. The Maunder minimum (1645-1715) was indeed a grand minimum: A reassessment of multiple datasets. *Astronomy&Astrophysics.* 2015. Vol. 581.

35. Luterbacher J. The Late Maunder Minimum (1675-1715) – Climax of the 'Little Ice Age' in Europe. In: Jones P.D., Ogilvie A.E.J. (Eds.), *History and Climate. Memories of the Future.* 2001. P. 29-54.
36. Aono Y., Kazui K. Phenological Data Series of Cherry Tree Flowering in Kyoto Japan and Its Application to Reconstruction of Springtime Temperatures since the 9th Century. *International Journal of Climatology.* 2008. Vol. 28. P. 905-914. URL: http://dx.doi.org/10.1002/joc.1594
37. Рокоссовский К.К. Солдатский долг. Москва: Воениздат, 1988.
38. Meteoblue. Kyiv. (Груд. 2022). URL: https://www.meteoblue.com/uk/weather/historyclimate/weatherarchive/kyiv_ukraine_703448?fcstlength=1m&year=2023&month=3
39. UNN.UA. Pohoda v Kyeve pobyla 40-letnyi rekord. (2023) URL: https://UNN.UA/ru/news/pogoda-v-kieve-pobila-40-letnii-rekord
40. CNN. (2024). Biden calls Putin a 'crazy SOB' and criticizes Trump's Navalny comments during fundraiser. URL: https://edition.cnn.com/2024/02/21/politics/biden-putin-crazy-sob/index.html
41. Lakhani N. Russia's war with Ukraine accelerating global climate emergency, report shows. *The Guardian.* 13.06.2024. URL: https://www.theguardian.com/environment/article/2024/jun/13/russia-war-with-ukraine-accelerating-global-climate-emergency-report-shows
42. Meteoblue. Kyiv. (Січ.-лют. 2014). URL: https://www.meteoblue.com/uk/weather/historyclimate/weatherarchive/kyiv_ukraine_703448?fcstlength=1m&year=2023&month=3
43. NASA. Solar Cycle 25 is here. (2020). URL: https://www.nasa.gov/news-release/solar-cycle-25-is-here-nasa-noaa-scientists-explain-what-that-means/
44. Bryant M. Winter to bring best northern lights displays for 20 years, scientists say. *The Guardian.* 06.11.2023. URL: https://www.theguardian.com/world/2023/nov/06/winter-best-northern-lights-displays-for-20-years-scientists-say
45. Zhong, R. Warming Could Push the Atlantic Past a 'Tipping Point' This Century. *The New York Times*. 2023, July 25. URL: URL:https://www.nytimes.com/2023/07/25/climate/atlantic-ocean-tipping-point.html\
46. Global Risks Report 2023. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2023.pdf
47. Global Risks Report 2024. URL: https://reliefweb.int/report/world/global-risks-report-2024-19th-edition-insight-report

References

1. Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. (1996). Winter severity in Europe: the fourteenth century. *Climatic Change,* 34, pp. 91-108. [In English].
2. Camenisch, C., Keller, K.M., Salvisberg, M., Amann, B. & Bauch, M. et al. (2016). 'The early Spörer Minimum – a period of extraordinary climate and socio-economic changes in Western and Central Europe'. *Climate of the Past,* 12, pp. 2107-2126. [Online]. Available from: doi:10.5194/cp-2016-7ipcc.ch. [In English].
3. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2013). Summary for Policymakers. [Online]. Available from: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/03/WG1AR5_Summary Volume_FINAL.pdf [In English].
4. Pfister, C., Luterbacher, J., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. (1998). Winter air temperature variations in western Europe during the Early and High Middle Ages (AD 750-1300). *The Holocene,* 8, pp. 535-552. [In English].
5. Pfister, C., Wanner, H. (2021). *Climate and Society in Europe – the Last Thousand Years.* Austria: Haupt Verlag. [In English].
6. Eddy, J.A. (1976). 'The Maunder Minimum'. *Science,* 192(4245), pp. 1189-1202. [In English].
7. White, S. (2014). The Real Little Ice Age. *Journal of Interdisciplinary History,* (44), 3, pp. 327-352. [Online]. Available from: doi:10.1162/JINH_a_00574. [In English].

8. Kelly, M. & Ó Gráda, C. (2014). 'Debating the little ice age', UCD Centre for Economic Research Working Paper Series, No. WP14/06. [Online]. Available from: http://hdl.handle.net/10419/96273 [In English].
9. Jones, P.D. & Mann, M.E. (2004). 'Climate over past millennia'. *Reviews of Geophysics,* 42(2). [In English].
10. Mann, M.E. (2007). 'Climate Over the Past Two Millennia'. *Annual Review of Earth and Planetary Sciences,* 35, pp. 111-136. [In English].
11. Bradley, R.S., Hughes, M.K. & Diaz, H.F. (2003). 'Climate Change: Climate in Medieval Time'. *Science,* 302, pp. 404-405. [Online]. Available from: doi:10.1126/science.1090372. [In English].
12. Charpentier Ljungqvist, F. & Zhang, Q. et al. (2019). 'Centennial-Scale Temperature Change in Last Millennium Simulations and Proxy-Based Reconstructions'. *Journal of Climate,* 32, pp. 2441-1482. [Online]. Available from: doi:10.1175/JCLI-D-18-0525.1. [In English].
13. Le Roy Ladurie, E. (2022). *Histoire du climat depuis l'an mil.* Barcelona: Champs histoire. [In French]
14. Owens, M.J., Lockwood, M. & Hawkins, E. et al. (2017). 'The Maunder minimum and the Little Ice Age: an update from recent reconstructions and climate simulations'. *Journal Space Weather Space Clim,* 7, Article A33. [In English].
15. Bauch, M., Labbé, T., Engel, A. & Seifert, P. (2020). 'A prequel to the Dantean Anomaly: the precipitation seesaw and droughts of 1302 to 1307 in Europe'. *Climate of the Past,* 16, pp. 2343-2358. [In English].
16. Brown, N. (2005). *History and climate change. A eurocentric perspective.* London: Routledge. [In English].
17. Mortimer, I. (2018). *Stolittia zmin. Yake stolittia bachylo naibilshe zmin i chomu tse vazhlyvo dlia nas.* Kharkiv: Fabula. [In Ukrainian].
18. Searles, M. (2024). World's population to fall for first time since the Black Death. *The Telegraph,* 21 Mar. [Online]. Available from: doi:10.1162/JINH_a_00574 [In English].
19. Garnier, E., Daux, V., Yiou, P. & Garcia de Cortazar-Atauri, I. (2011). 'Grapevine harvest dates in Besançon (France) between 1525 and 1847: Social outcomes or climatic evidence?'. *Climatic Change,* 104, pp. 703-727. [In English].
20. De Vries, J. (1980). 'Measuring the impact of climate on history: The search for appropriate methodologies'. *The Journal of Interdisciplinary History,* 10(4), pp. 599-630. [Online]. Available from: doi:10.2307/203061. [In English].
21. Camenisch, C. & Rohr, C. (2018). 'When the weather turned bad. The research of climate impacts on society and economy during the Little Ice Age in Europe'. *Cuadernos de Investigación Geográica,* 44(1), pp. 99-114. [Online]. Available from: doi:10.18172/cig.3395. [In English].
22. Pfister, C., Brázdil, R., Glaser, R., Barriendos, M. & Camuffo, D. et al. (1999). 'Documentary Evidence on Climate in Sixteenth-Century Europe'. *Climate Change,* 43, pp. 55-110. [Online]. Available from: doi:10.1023/A:1005540707792. [In English].
23. Pfister, C. (2007). 'Little Ice Age-type impact and the mitigation of social vulnerability to climate in the Swiss canton of Bern prior to 1800'. In: Costanza, R., Graumlich, L.J. & Steffen, W. (Eds.). *Sustainability or collapse? An integrated history and future of people on Earth.* Cambridge: The MIT Press, pp. 197-212. [In English].
24. Camenisch, C., Jaume-Santero, F., White, S., Pei, Q. & Hand, R. et al. (2022). 'A Bayesian Approach to Historical Climatology for the Burgundian Low Countries in the 15th Century'. *Clim. Past,* 18, pp. 2449-2462. [Online]. Available from: doi:10.5194/cp-18-2449-2022. [In English].
25. Shabalova, M.V., van Engelen A.F.V. (2003). Evaluation of a Reconstruction of Winter and Summer Temperatures in the Low Countries, AD 764-1998. *Climatic Change,* 58, pp. 219-242. [In English].

26. Garnier, E. (2010). *Les Dérangements du Temps. 500 ans de chaud et de froid en Europe.* Paris: Plon. [In French].
27. Luterbacher, J., Xoplaki, E., Casey, C. & Wanner, H. et al. (2006). 'Development of Earth and environmental Sciences'. *Journal of Geophysical Research,* 4, pp. 27-148. [In English].
28. Zeilinga de Boer J., Sanders, D.T. (2005). *Volcanoes in Human History. The Far-Reaching Effects of Major Eruptions.* Princeton: Princeton University Press. [In English].
29. Klingaman, W.K. & Klingaman, N.P. (2014). *The Year Without Summer: 1816. Find the Volcano that darkened the World and changed History.* New York: St. Martin's Griffin. [In English].
30. Usoskin, I.G., Solanki, S.K. et al. (2007). Grand minima and maxima of solar activity: new observational constraints. *Astronomy & Astrophysics,* 471, pp. 301-309. [In English].
31. Pfister, C. (1999). 'Weeping in the snow. The second period of Little Ice Age-type impacts, 1570-1630'. In: Behringer, W., Lehmann, H. & Pfister, C. (Eds.). *Kulturelle Konsequenzen der «Kleinen Eiszeit».* Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 31-86. [In English].
32. Fernández-Donado, L., González-Rouco, J.F., Raible, C.C., Ammann, C.M., Barriopedro, D. et al. (2013). 'Large-scale temperature response to external forcing in simulations and reconstructions of the last millennium'. *Climate of the Past,* 9, pp. 393-421. [In English].
33. Hoyt, D.V. & Schatten, K.H. (1997). *The Role of Sun in Climate Change.* New York, Oxford: Oxford University Press. [In English].
34. Usoskin, I., Arlt, R., Asvestari, E., Hawkins, E. et al. (2015). The Maunder minimum (1645-1715) was indeed a grand minimum: A reassessment of multiple datasets. *Astronomy & Astrophysics,* 581. [In English].
35. Luterbacher, J. (2001). 'The Late Maunder Minimum (1675-1715) – Climax of the 'Little Ice Age' in Europe'. In: Jones, P.D. & Ogilvie, A.E.J. (Eds.). *History and Climate. Memories of the Future,* pp. 29-54. [In English]
36. Aono, Y. & Kazui, K. (2008). 'Phenological Data Series of Cherry Tree Flowering in Kyoto Japan and Its Application to Reconstruction of Springtime Temperatures since the 9th Century'. *International Journal of Climatology,* 28, pp. 905-914. [Online]. Available from: http://dx.doi.org/10.1002/joc.1594. [In English].
37. Rokossovskyi, K.K. (1988). *Soldatskyi dolh.* Moskva: Voenyzdat. [In Russian].
38. Meteoblue (2022). 'Kyiv (Dec. 2022)'. [Online]. Available from: https://www.meteoblue.com/uk/weather/historyclimate/weatherarchive/kyiv_ukraine_703448?fcstlength=1m&year=2023&month=3 [In English]
39. UNN.ua. Pohoda v Kyeve pobyla 40-letnyi rekord. (2023). [Online]. Available from: https://UNN.UA/ru/news/pogoda-v-kieve-pobila-40-letnii-rekord\ [In Russian].
40. CNN (2024). 'Biden calls Putin a 'crazy SOB' and criticizes Trump's Navalny comments during fundraiser'. [Online]. Available from: https://edition.cnn.com/2024/02/21/politics/biden-putin-crazy-sob/index.html [In English].
41. Lakhani, N. (2024). 'Russia's war with Ukraine accelerating global climate emergency, report shows'. *The Guardian.* 13 June. [Online]. Available from: https://www.theguardian.com/environment/article/2024/jun/13/russia-war-with-ukraine-accelerating-global-climate-emergency-report-shows [In English].
42. Meteoblue (2014). 'Kyiv (jan.-feb. 2014)'. [Online]. Available from: https://www.meteoblue.com/uk/weather/historyclimate/weatherarchive/kyiv_ukraine_703448?fcstlength=1m&year=2023&month=3 [In English].
43. NASA (2020). 'Solar Cycle 25 is here'. [Online]. Available from: https://www.nasa.gov/news-release/solar-cycle-25-is-here-nasa-noaa-scientists-explain-what-that-means/ [In English].
44. Bryant, M. (2023). 'Winter to bring best northern lights displays for 20 years, scientists say'. *The Guardian.* 6 November. [Online]. Available from: https://www.theguardian.com/world/2023/nov/06/winter-best-northern-lights-displays-for-20-years-scientists-say [In English].

45. Zhong, R. (2023). Warming Could Push the Atlantic Past a 'Tipping Point' This Century. *The New York Times*. July 25. [Online]. Available from:https://www.nytimes.com/2023/07/25/climate/atlantic-ocean-tipping-point.html\ [In English].
46. Global Risks Report 2023 (2023). [Online]. Available from: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2023.pdf [In English].
47. Global Risks Report 2024 (2024). [Online]. Available from: https://reliefweb.int/report/world/global-risks-report-2024-19th-edition-insight-report [In English]

Batenko T. Little Ice Age: Dating Issues.

The dating of the beginning and end of the Little Ice Age (LIA) remains a subject of scientific debate. Precisely determining the period of the Little Ice Age allows us to compare climate data from different historical periods and various parts of the world, in order to map these data onto socio-political processes and understand their interconnectedness. The aim of this study is to analyze the works of prominent historians and climatologists, compare their arguments, and date the LIA. The methods used include the analytical method, classification method, systematic review, and model analysis, as well as the synthesis method. The research showed that the use of diverse proxy data, such as tree ring analysis, ice cores, and lake and sea sediments, is crucial for reconstructing climate conditions and determining the exact time frame of the LIA. Comparing climatic anomalies, such as the "Maunder Minimum" or the "Medieval Warm Period", is used to clarify similarities and differences in their impacts and time frames. Ultimately, the consideration of historical references, descriptions of weather, harvests, and natural disasters significantly aids in confirming climate changes. Establishing the precise dates of the start and end of the LIA is a complex task due to the different approaches to defining climate changes and the uneven geographical distribution of these changes. In conclusion, studying the LIA requires a comprehensive approach and the consideration of various factors, such as interpretive variability, contextual importance, and methodological limitations, to achieve the most accurate and objective results regarding the nature and chronology of this climatic anomaly.

Keywords*: Little Ice Age, Medieval Climate Optimum, Maunder Minimum, Spörer Minimum, Dalton Minimum, climatology*

УДК 930: 327 (560+4-191.2) «2002/2020»
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-2

Моціяка О.П.
https://orchid.org/0000-0003-0891-3958

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ОСНОВНІ НАУКОВІ ПОГЛЯДИ НА ПРОБЛЕМУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЧЧИНИ НА БАЛКАНАХ В ЕПОХУ ПАРТІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА РОЗВИТКУ (2002-2020)

У статті проведено аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії зовнішньої політики Туреччини на Балканах в епоху Партії справедливості та розвитку (2002–2020). Як основний у класифікації історіографії обрано географічний критерій, аналізуються українські, турецькі, балканські, європейські й американські праці.

У статті наголошено, що в Україні за період її незалежності активно досліджується зовнішня політика Туреччини на сучасному етапі (насамперед основоположні принципи нової зовнішньополітичної стратегії Анкари, євроінтеграційні наміри Туреччини, її роль у Чорноморському, Близькосхідному регіонах, північній Африці, аналізуються турецько-грецькі, турецько-українські, турецько-американські відносини та ін.). Проте балканський напрямок залишається маловивченим.

Висвітлено основні проблеми, які були предметом розгляду науковців із різних країн: ефективність політики Анкари на Балканах, її еволюція, правомірність застосування терміну «неоосманізм» щодо нового етапу зовнішньої політики Туреччини (з 2002 р.), місце Туреччини серед інших країн (Росія, Китай, країни ЄС) за вплив у регіоні, суспільно-культурні паралелі між Балканами та Туреччиною тощо. Охарактеризовано національну своєрідність наукового і публіцистичного дискурсу в різних країнах. Зроблена спроба пояснити наявність плюралізму в осмисленні зовнішньої політики Туреччини в Балканському регіоні через призму свободи демократії в тих чи інших країнах.

Наприкінці зроблено висновок, що нині історіографія теми є найбільш розробленою в Туреччині та на Балканах. Європейська та американська історіографія не надто акцентує увагу на балканському напрямку турецької зовнішньої політики, а у вітчизняній про нього згадується принагідно.

Ключові слова: *Туреччина, Балкани, зовнішня політика, історіографія, Партія справедливості та розвитку, Р.Т. Ердоган.*

Постановка проблеми. Турецько-балканські взаємовідносини мають глибоке історичне коріння й сягають ще XIV ст., коли турецька армія почала завойовувати ці території і встановлювати на них своє панування. Незважаючи на інкорпорацію Туреччиною, балканські країни не втратили своєї самобутності. У XVIII ст. наступила епоха національно-визвольних повстань, що торкнулася й Балкан, а у наступному столітті вони вже успішно виборювали власну незалежність або автономію. Остаточно балканські території Туреччина втратила з розпадом Османської імперії як результат Першої світової війни. На зміну імперській політиці прийшов курс на європейський уклад та світський характер держави. Взаємовідносини Туреччини з Балканами стали

епізодичними, а сам регіон перестав бути пріоритетним для зовнішньої політики Анкари.

Усе змінилося із приходом до влади у 2002 р. Партії справедливості та розвитку (AKP – Adalet ve Kalkınma Partisi) на чолі з чинним президентом Реджепом Тайїпом Ердоганом. Партія мала нову стратегію внутрішньої і зовнішньої політики Туреччини. Ідейним натхненником цієї доктрини був професор Ахмет Давутоглу, чия праця «Стратегічна глибина» стала наріжним каменем ідеології партії.

На сучасному етапі, з 2002 р., Анкара почала приділяти серйозну увагу балканському напрямку зовнішньої політики. А. Давутоглу у «Стратегічній глибині» наголошував, що цей регіон має знову стати пріоритетним для Туреччини через давні географічні, економічні, соціальні та релігійно-культурні зв'язки. Анкара почала здійснювати політику т.зв. «м'якої сили», тобто неполітичний вплив на Балкани (економічного, культурного та гуманітарного характеру). Протягом 2002–2020 рр. встановилися тісні контакти з країнами регіону.

Аналіз сучасної української та зарубіжної історіографії допоможе виявити основні проблеми, які становлять найбільший науковий інтерес, викликають неоднозначне трактування та відкривають нові перспективи в осмисленні зовнішньополітичної стратегії сучасної Анкари в країнах Балканського регіону.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз вітчизняної і зарубіжної історіографії зовнішньої політики Туреччини на Балканах в епоху Партії справедливості та розвитку (2002–2020). Мета зумовлює вирішення низки завдань: систематизація наукових праць; огляд основних проблем, порушених у них; аналіз специфіки наукових досліджень у різних країнах.

Виклад основного матеріалу. Питання зовнішньої політики Туреччини на Балканах в епоху Партії справедливості та розвитку (2002–2020) є предметом розгляду у не надто великій кількості статей і монографій. Задля зручності класифікації історіографічних праць використано географічний критерій. Усі дослідження поділено на українські, турецькі, балканські, європейські та американські.

Нині в українській історичній науці немає комплексної праці, яка б всебічно характеризувала політику Туреччини на Балканах у зазначений період, однак вітчизняні історики за часи незалежності України зробили помітний внесок у вивчення минулого і сучасного Туреччини. Активізації турецько-українських взаємин, зокрема й у сфері наукових досліджень про зовнішню політику Туреччини, посприяла дипломатична діяльність першого Надзвичайного та Повноважного Посла незалежної України в Туреччині в 1992–1997 рр. Ігоря Мефодійовича Турянського.

Ці питання знайшли своє відображення у публікаціях Н. Мхитарян, Є. Габер, М. Воротнюк та інших. Протягом зазначеного часу було захищено декілька

дисертаційних досліджень з питань зовнішньої політики Туреччини (Н. Мхитарян [1], Є. Габер [2], М. Воротнюк [3], О. Мощенко [4] та інші).

Нині одним із помітних центрів вивчення історії Туреччини та її зовнішньої політики є Інститут всесвітньої історії НАН України. Науковцями цієї установи були підготовлені монографії: «Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки)» [5] та «Інтеграційні процеси в Азії та Африці як складова світового історичного розвитку (кінець XX – початок XXI століття)» [6], у яких комплексно досліджуються ключові проблеми зовнішньої політики Туреччини на сучасному етапі. Зазначені праці стали закономірним продовженням дослідницької роботи відомого турколога І.Ф. Чернікова, який збагатив українську історіографію низкою ґрунтовних праць з історії сучасної Туреччини. Це, приміром, «Турецька Республіка в 50–60-ті роки XX ст.: З історії зовнішньої політики» [7] та «Мустафа-Кемаль Ататюрк – великий будівничий республіканської Туреччини» [8].

У розвитку української історіографії важливим кроком став вихід у світ навчального посібника з історії Туреччини Н.О. Пророченко «Туреччина: географія, історія, культура. Навчальний посібник для студентів ВНЗ» [9].

Створені ґрунтовні дослідження про певні періоди в історії Туреччини. До таких праць відносяться статті О.П. Машевського «Османсько-російське дипломатичне протистояння в період Другої Балканської війни 1913 р.» (у співавторстві з О. Купчиком) [10] та «Російський імперіалізм на Балканах під час Першої балканської війни 1912–1913 рр.» (у співавторстві з О. Кондратенком) [11]. Проблеми відносин України і Туреччини у XVI–XVIII ст., тобто в епоху козаччини, аналізуються у статтях Туранли Фергад Гардашкан Оглу «Українсько-турецькі фортеці: історія, культура та проблеми дослідження» [12] та «Чигиринський похід турецької армії на Правобережну Україну: причини та його історичні наслідки» [13].

Українські вчені приділяють велику увагу проблемам сучасної зовнішньої політики Анкари та ідеології А. Давутоглу. О.А. Аулін у статті «Інтеграційні пріоритети Турецької Республіки у контексті реалізації концепції неоосманізму» наголосив, що «в умовах постбіполярного світу зовнішньополітичний курс Турецької Республіки формується під відчутним впливом концепції неоосманізму. Інтеграційними пріоритетами Туреччини, сформованими під впливом підходів неоосманізму, передбачається укріплення й розвиток зв’язків насамперед з тюркськими державами і народами» [14, с. 155]. Дослідник обґрунтував доречність використання терміну «постнеоосманізм» стосовно політики Туреччини 2016–2020 рр.

Проблемі реалізації концептуальних положень А. Давутоглу у практиці зовнішньої політики Туреччини присвячені статті Р.М. Рукомеди [15] та А.Ю. Мартинова [16].

Українськими вченими всебічно проаналізована інтеграція Турецької Республіки до ЄС. Н.І Мхитарян розглянула формування Туреччиною власного бачення «своєї ролі у провідних інтеграційних процесах у Європі (Євросоюзі) [17, с. 170]. Дослідниця наголосила, що орієнтація на вступ до Євросоюзу вимагала від Туреччини прийняття головних принципів цього об'єднання, визначених його провідними членами. На великому фактичному матеріалі розкрито складний та суперечливий шлях взаємин Туреччини з Євросоюзом. Проблему Туречинни і ЄС досліджено також у статті О.О. Чубрикової «Євроінтеграційна мета в концепції сучасної зовнішньої політики Туреччини: переосмислення руху до Європейського Союзу в 50-ту річницю підписання угоди про асоціацію» [18]. Авторка проаналізувала позицію турецьких політиків щодо курсу євроінтеграції Туреччини та її перспективи в цьому напрямку. Окрім цього, у науковому доробку дослідниці є праця, що характеризує зовнішню політику Туреччини в період Партії справедливості та розвитку загалом – «Розвиток демократії в Туреччині у 2002–2012 роках: зовнішньополітичний аспект» [19].

Нині є ґрунтовні дослідження про зовнішню політику Туреччини у Чорноморському і Близькосхідному регіонах. Н.І Мхитарян наголошує, що у ключових для неї безпекових регіонах, таких, як Чорноморський та Близькосхідний, Туреччина намагалась проявляти ініціативу та отримати статус регіонального лідера [17, с. 170]. У дисертаційному дослідженні О.М. Мощенка «Близькосхідний вектор зовнішньої політики Турецької Республіки в постбіполярний період» [4] виділено декілька етапів її еволюції (від прозахідної орієнтації до посилення контактів з країнами Близького Сходу та арабського світу).

Л.Л. Кияниця у статті «Зовнішня політика Туреччини в контексті "Арабської весни": від ізольованої держави до претендента на регіональну гегемонію» [20] проаналізував реакцію Туреччини на революційні події 2011 р. в Тунісі, Єгипті та Лівії. Це стало виявом прагматизму Туреччини в політиці та її прагнення здобути регіональну гегемонію «як держави, що поєднує сучасне демократичне врядування та традиційні ісламські ідентичності» [20, с. 53].

Болючій проблемі у зовнішньої політиці Греції та Туреччини – врегулюванню кіпрської проблеми, що веде свій початок з далекого минулого, присвячена стаття І.В. Срібняка «Кіпрська проблема у зовнішній політиці Греції та Туреччини: історичний досвід і сучасний стан» [21]. Є.В. Габер в дисертації дослідила регіональний вимір турецько-американських відносин в постбіполярний період [2].

Компаративістський аналіз деяких аспектів духовного життя Туреччини зроблено у статті Т.О. Метельової «Трансформація політики пам'яті в умовах глобалізації (на прикладі Туреччини та Індії)» [22]. Одним із напрямків дослідження Туреччини є українсько-турецькі відносини. Всебічний їх аналіз проведено у працях Н.І. Мхитарян та В.О. Шведа, зокрема у їх спільній статті

«Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України» практика модернізації проаналізована через призму її цінності для нашої держави [23].

Нині проблема сучасної зовнішньої політики Туреччини на Балканах, історіографії якої присвячено нашу статтю, порушена лише в декількох публікацій у ЗМІ. Так, у газеті «Дзеркало тижня» опублікована стаття В. Цибульника, у якій він розглянув активізацію політики «м'якої сили» Туреччини щодо Західних Балкан наприкінці 2020 р., особисті стосунки Р.Т. Ердогана з лідерами країн регіону назвав «новою партією у грі за Західні Балкани» [24]. На сайті «Фокус» О. Шевченко опублікувала статтю, де назвала політику Ердогана «грою з нульовою сумою» [25], а в «Інтерфакс-Україна» А. Ровенський проаналізував зовнішні інтереси Анкари, назвавши сучасний період «народженням нової наддержави» [26].

Турецька історіографія, передбачувано, є найбагатшою. Вона представлена дослідженнями Анкарського центру з вивчення кризи та дослідження політики, Інститутом дослідження зовнішньої політики та Університетом Мармара у Стамбулі. Серед багатьох монографій, присвячених балканському напрямку, варто виділити працю Б. Брляваца «Turkish Balkans relations. The Future Prospects of Cultural, Political and Economic Transformations and Relations» (2013) [27], де всебічно аналізуються турецько-балканські відносини; статті Б. Деміpташа «Turkey and the Balkans: Overcoming Prejudices, Building Bridges and Constructing a Common Future» [28] та «Turkish foreign policy towards the Balkans: A Europeanised foreign policy in a de-europeanised national context?» [29], у яких автор розмірковує над майбутнім Балканського регіону: буде воно про турецьким чи прозахідним; статтю З.Е. Коча та М. Осноя «An evaluation of Turkey's Western Balkans policy under the AKP and prospects for the post-Davutoğlu era» [30]: автори основну роль на Балканах відводять Туреччині, у той час, як ЄС, на їх думку, зазнає краху.

На тему турецько-балканських відносин є також магістерська робота Суата Бейлура «Turkey's Balkan Policy under AK Party and claims for neo-ottomanism» [31], захищена в Анкарі в 2013 р. Робота складається з 6 розділів та охоплює як теоретичну частину (аналіз нових принципів зовнішньополітичної доктрини АКР), так і практичну (як втілюються ці принципи у відносинах з окремими балканськими країнами). Повну характеристику турецької зовнішньої політики можна знайти і в монографії за редакцією Б. Дурана та К.Б. Каната «AK Party years in Turkey: domestic and foreign policy» [32]. У праці детально проаналізовано зміни у внутрішній та зовнішній політиці Анкари, проте, на жаль, про балканський напрямок згадано лише побіжно, а основна увага присвячена Близькому Сходу та США.

Вартою уваги є праця Едже Темелкуран «Як втратити країну» [33], перекладена, зокрема, і на українську мову. Е. Темелкуран – опозиційна журналістика, яка критикує політику АКР та Ердогана зокрема, звинувачуючи їх у встановленні диктатури. Окремого розділу, присвяченого Балканам, у книзі

немає, проте журналістка оцінює і внутрішню, і зовнішню діяльність турецької влади. Праця є важливою для розуміння політики АКР з точки зору громадянина Туреччини, котрий не погоджується з її векторами.

Чимало статей опубліковано у періодичних виданнях, таких, як Insight Turkey, Dergi Park, Journal of Balkan and near eastern studies, Turkey Between East And West, Future Visions Journal, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi тощо.

Журнал *Insight Turkey* почав виходити у 1999 р. Як зазначається на офіційному сайті журналу, він «охоплює широкий спектр тем, пов'язаних із питаннями внутрішньої та зовнішньої політики Туреччини та глобальними справами, зокрема на Близькому Сході, Балканах, Кавказі та в Європі» [34]. На нашу думку, він відображає позицію турецької влади в геополітичному аспекті.

Загалом, Insight Turkey, як ми вважаємо, є відверто провладним журналом, тож статті, присвячені темі дослідження, зазвичай акцентують увагу на позитивних аспектах політики Туреччини на Балканах та реакції на дії Анкари у світі. М.У. Екінжі у своїй статті «Turkey's Balkan Policy and Its Skeptics» «розвінчує міфи», що поширюють «ліберальні» ЄС та США, про експансіоністський характер політики Туреччини на Балканах. Автор стверджує, що відносини з Анкарою необхідні в першу чергу самим Балканам: «Зазнаючи соціально-економічних проблем, не маючи ресурсів для роботи своїх культурних релігійних інституцій, громади звертаються за підтримкою до Туреччини, країни, яку вони вважають рідною державою» [35, p. 6]. С. Хайрудін у статті «Turkish Foreign Policy in the Balkans and «Neo-Ottomanism»: A Personal Account» заперечує поняття «неоосманізму» та наголошує на тому, що сучасна зовнішня політика Туреччини є просто прагматичною і спрямованою на намагання захистити свою землю шляхом створення мирного середовища навколо своїх кордонів [36, p. 36].

Відкидає «неоосманізм» як основу зовнішньої політики Туреччини щодо Балкан Інан Рюма – професор Стамбульського університету. Він стверджує, що звинувачення в цьому не мають під собою сенсу, оскільки Анкара просто не відповідає критеріям такої політики: її вплив у регіоні недостатній, аби наближатися до того, що був в Османської імперії, та і прагнення до цього не стоїть на порядку денному, самі турки не зацікавлені в «неоосманському проекті» – їм достатньо наявного впливу на Балканах, та й саме балканське суспільство до цього не готове [37, p. 139–140].

Загалом, у турецькій історіографії знайдеться небагато опозиційних думок стосовно ефективності політики Туреччини на Балканах.

Третю групу складає балканська історіографія, що є доволі різноманітною та неоднозначною, що зумовлюється різним ставленням країн регіону до політики Анкари. В одних (наприклад, Чорногорія, Косово) ставлення як суспільства, так і влади переважно позитивне, а в інших (Греція чи Хорватія) цінності османської спадщини не визнаються.

Однією з найважливіших проблем, що порушується в балканській історіографії, є проблема вибору між Туреччиною та ЄС. Чорногорський науковець Мехмедін Тахірович у статті «Relations between Turkey and the Balkan Countries as in a Function of Improving the Regional Peace and Stability» робить вибір на користь Анкари. На його думку, Туреччина є найбільшою країною в регіоні з надзвичайно важливим географічним положенням, яка, як член НАТО та кандидат на членство в ЄС, є неминучим фактором стабільності та розвитку балканського регіону. «Не буде стабільності в Туреччині – не буде ані в Європі, ані на Балканах», – приходить до висновку Тахірович [38, p. 74]. Такої ж позиції притримується сербський дослідник Стефан Йойич у статті «Snaženje pozicije turske na Zapadnom Balkanu: uzroci i posledice». Він упевнений, що саме відсутність чіткого стратегічного підходу ЄС до регіону дозволила Туреччині заповнити цей «політичний вакуум», тож Балканам варто підтримувати відносини з державою на належному рівні [39, p. 68].

Велика кількість праць фокусується на дослідженні впливу Туреччини на окремо взяті країни – зазвичай, рідні для їхніх авторів. Приміром, Деян Йович зосереджується на Боснії і Герцеговині [40], а Бленді Ламі – на Албанії [41].

Дуже цінною є стаття Гезіма Джусуфі та Фатоса Укая «Turkey's trade with Western Balkans: looking beyond the Turkish foreign policy» [42], у якій проаналізована економічна політика Анкари у Балканському регіоні протягом усього періоду перебування при владі АКР. Станом на 2021 р. вони приходять до висновку, що уряд Туреччини має докласти ще зусиль, щоб збільшити обсяги торгівлі із Західними Балканами.

Праці європейських науковців складають **четверту групу**. Ми враховували те, що ЄС та Туреччина були конкурентами за вплив у Балканському регіоні та мали через це напружені відносини. Для європейських науковців однією з найбільш актуальних проблем було питання «неоосманізму» та оттоманської спадщини в політиці Туреччини на Балканах. Основна частина дослідників сходиться на тому, що поняття «неоосманізм» можна застосовувати не тільки до епохи турецького прем'єр-міністра Неджметтина Ербакана (1996–1997 рр.), а й до сучасної.

Британська дослідниця Наташа Мішкович проводить паралелі між Туреччиною та Балканами і знаходить дуже багато спільних точок у культурі, світоглядних цінностях та історичному досвіді. Стаття «Why Are We So Similar? Post-Ottoman Urban Space in Turkey and Yugoslavia» [43] є водночас ретроспективою, прагненням пояснити такі спільні риси та спробою вказати на османський вплив на території Балкан як у минулому, так і на сучасному етапі. Ще один британець Едвард Вастнідж («Imperial Grandeur and Selective Memory: Re-assessing Neo-Ottomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics» [44]) підкреслює «неоосманський» характер зовнішньої політики АКР та пов'язує це зі зростаючим авторитаризмом Р.Т. Ердогана.

Другою проблемою, що цікавить європейських науковців, є боротьба за вплив над Балканами. Основним суперником у цьому процесі ЄС бачить Туреччину, оскільки Китай і Росія не мають тут такої ваги. Група німецьких дослідників із Фонду Конрада Аденауера присвятила статтю «The influence of external actors in the Western Balkans» [45] аналізу геополітичних акторів у регіоні (Туреччина, США, ЄС, Росія, Китай, країни Перської затоки). Дослідження проводилося по кожній із балканських країн окремо. Як вважають науковці, найбільші перспективи Туреччина має в Албанії, Косово, Сербії та Чорногорії. Дослідники з Нідерландів (Гаазький центр стратегічних досліджень), аналізуючи вплив іноземних акторів на Балканах, вдаються до історичного екскурсу та приходять до висновку, що всебічний вплив Туреччини тут дуже високий [46, p. 14].

Турецький вплив на Балкани досить критично аналізується у працях А. Врачич «Turkey's Role in the Western Balkans» [47], А. Макдевіта «Fighting corruption in the Western Balkans and Turkey: priorities for reform» [48], А. Озтюрка «Religion, identity and power : Turkey and the Balkans in the twenty-first century» [49] та інших.

П'ята група – американська історіографія. Дослідники зі США займаються питанням зовнішньої політики Туреччини в таких наукових центрах, як Фонд Карнегі за міжнародний мир (М. Перріні, С. Улькен), Вашингтонський інститут близькосхідної політики (С. Кагаптей, Б. Шніффер, Е. Шварц), Інститут Брукінгса (Г. Далай), Міжнародний центр стратегічних та міжнародних досліджень (Б. Аліріза, Б. Шифер). Хоча Туреччина є членом НАТО з 1952 р., між країнами є багато спірних тем, пов'язаних із невдоволенням США рівнем демократії в Туреччині та зростанням її впливу в Південно-Східній Європі.

Серед ґрунтовних і масштабних праць варто одразу виділити монографію Сонера Кагаптая «A Sultan in Autumn Erdogan Faces Turkey's Uncontainable Forces» [50], присвячену Р.Т. Ердогану, через особистість якого Кагаптай досліджує внутрішню та зовнішню політику Туреччини за часів АКР. Самого ж Ердогана науковець оцінює вкрай неоднозначно, зауважуючи, що своїми нерідко агресивними діями та тяжінням до конфліктів він веде Туреччину у вкрай загрозливе міжнародне становище. На його думку, саме Ердоган є провокатором суперечностей Туреччини і США.

Загалом у своїх оцінках американські дослідники дуже схожі на європейських. Рональд Х. Лінден та Ясемін Ірепоглу Каррерас у статті «Turkey and the Balkans: New Forms of Political Community?» приходять до висновку, що Балкани є настільки різноманітним регіоном, що Туреччині не вдасться тут закріпитися [51]. Сенем Б. Чевік («Reassessing Turkey's Soft Power: The Rules of Attraction») [52] дотримується думки, що на початку політичної діяльності у АКР були хороші шанси утвердитися на Балканах, однак через все більшу схильність Ердогана до авторитаризму, нові антидемократичні закони та нелояльність до західної аудиторії значно їх зменшили.

Окремою проблемою для американських дослідників є конкуренція ЄС і Туреччини на Балканах. Газі Газі із Оклендського університету у статті «Is Turkey a Rival to the European Union? Neo Ottoman Influence in the Balkans» [53] визнає все більший вплив Туреччини на Балканах і розглядає її винятково як конкурента ЄС, а не члена Союзу. Дослідник додає, що ЄС значно виграє в економічному вимірі, а Туреччина може опиратися тільки на культурно-релігійний сектор. У свою чергу Оя Дурсун-Озканца, котра у своїх працях часто звертається до теми турецько-балканських відносин («Turkey and the European Union in the Balkans: strategic partners or competitors?» [54], «Turkish Foreign Policy and the Balkans: Implications on Transatlantic Security» [55]), відводить першість Туреччині саме через «людські зв'язки, культурну взаємодію та торговельні відносини». Єдиним недоліком вона називає слабку демократичну базу у внутрішній політиці Туреччини, що може бути неприйнятною для балканських країн, котрі вже пізнали західних цінностей.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз історіографії засвідчує, що зазначений період в історії зовнішньої політики Туреччини найбільш глибоко досліджується турецькими та балканськими науковцями, що є закономірним наслідком значної інтенсифікації балканського напрямку зовнішньополітичної стратегії Туреччини за часи перебування при владі нинішньої правлячої Партії справедливості та розвитку та президента Р.Т. Ердогана. Значна увага американських та європейських дослідників цієї теми є виявом великої уваги адміністрації президента США до Турецької Республіки. У вітчизняній історіографії зовнішньої політики Туреччини балканський напрям лише починає вивчатися у контексті спроб осмислити сутність та особливості зовнішньополітичної стратегії нашого важливого стратегічного партнера у їхній комплексності. Це дозволяє Україні формувати оптимальну модель своїх відносин з Туреччиною, особливо у часи протистояння російській агресії та майбутньої співпраці над відбудовою нашої країни з урахуванням взаємовідносин у трикутнику Туреччина-Балкани-Україна.

Список використаних джерел та літератури

1. Мхитарян Н.І. Чорноморське регіональне співробітництво як геополітичний чинник міжнародних інтеграційних процесів (1990–1998): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 1999.
2. Габер Є.В. Регіональний вимір турецько-американських відносин в пост біполярний період : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Одеса, 2005.
3. Воротнюк М.О. Політика безпеки у контексті «критичних» теорій (на прикладі Турецької Республіки): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Чернівці, 2013.
4. Мощенко О.М. Близькосхідний вектор зовнішньої політики Турецької республіки в пост біполярний період: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2017.
5. Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки) / ред.: В.О. Швед, О.І. Лукаш, Н.Д. Городня. Київ, 2015. 230 с.

6. Інтеграційні процеси в Азії та Африці як складова світового історичного розвитку (кінець XX – початок XXI століття): монографія / за заг. ред. В.О. Шведа, пер. англ. Припік Є.О., Кравченко М.В. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. 285 с.
7. Черніков І.Ф. Турецька Республіка в 50—60-ті роки XX ст.: З історії зовнішньої політики. Київ, 1967. 126 с.
8. Черніков І.Ф. Мустафа-Кемаль Ататюрк — великий будівничий республіканської Туреччини. *Східний світ*. 2001. № 2. С. 178-186.
9. Пророченко Н.О. Туреччина: географія, історія, культура. Навчальний посібник для студентів ВНЗ. Київ, 2005. 232 с.
10. Купчик О.Р., Машевський О.П. Османсько-російське дипломатичне протистояння в період Другої Балканської війни 1913 р. *Східний світ*. 2022. № 1 (114). С. 21–32.
11. Кондратенко О., Машевський О.П. Російський імперіалізм на Балканах під час Першої балканської війни 1912–1913 рр. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2022. № 24. С. 75–89.
12. Туранли Ф.Ґ. Українсько-турецькі фортеці: історія, культура та проблеми дослідження. *Світло розуму та мудрості: українсько-тюркська спільна культурна спадщина* (з нагоди відзначення 880-ліття від дня народження азербайджанського мислителя і поета Нізамі Ґенджеві): збірник наукових праць / за наук. ред. Ф. Туранли; упоряд.: К. Рахно, В. Циганенко. Харків: Контраст, 2023. С. 207–216. 300 с.
13. Туранли Ф.Ґ. Чигиринський похід турецької армії на Правобережну Україну: причини та його історичні наслідки / уклад. Юлія Суховець. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 17–31. 76 с.: іл.
14. Аулін О.А. Інтеграційні пріоритети Турецької Республіки у контексті реалізації концепції неоосманізму. *Інтеграційні процеси в Азії та Африці як складова світового історичного розвитку (кінець XX – початок XXI століття)*. Монографія. Київ, 2022. С. 155–169.
15. Рукомеда Р.М. Реалізація основних положень концепції Ахмета Давутоглу у зовнішній політиці Туреччини. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 1. С. 187–192.
16. Мартинов А.Ю. Балкани в сучасній європейській системі міжнародних відносин. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 1(7). С. 101–116.
17. Мхитарян Н.І. Участь Турецької Республіки в інтеграційних процесах: інституційний та безпековий аспекти. *Інтеграційні процеси в Азії та Африці як складова світового історичного розвитку (кінець XX – початок XXI століття)*. Монографія. Київ, 2022. С. 170–198.
18. Чубрикова О.О. Євроінтеграційна мета в концепції сучасної зовнішньої політики Туреччини: переосмислення руху до Європейського Союзу в 50-ту річницю підписання угоди про асоціацію. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Серія «Історичні науки». 2013. № 20(1). С. 44–51.
19. Чубрикова О.О. Розвиток демократії в Туреччині у 2002–2012 роках: зовнішньополітичний аспект. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2015. № 22(1). С. 80–85.
20. Кияниця Л.Л. Зовнішня політика Туреччини в контексті «Арабської весни»: від ізольованої держави до претендента на регіональну гегемонію. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2014. Т. 160. С. 49–53.
21. Срібняк І.В. Кіпрська проблема у зовнішній політиці Греції та Туреччини: історичний досвід і сучасний стан. *Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*. 2013. Vol. IV. P. 309–322.
22. Метельова Т.О. Трансформація політики пам'яті в умовах глобалізації (на прикладі Туреччини та Індії). *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 1. С. 134–153.
23. Мхитарян Н.І., Швед В.О. Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України. *Зовнішні справи*. 2019. № 8–9. С. 25–30.

24. Цыбульник В. Анкара использует мягкую силу для расширения турецкого влияния в регионе. *Дзеркало тижня*. 2 вересня 2021. URL: https://zn.ua/international/turtsija-nachinaet-novuju-partiju-v-ihre-za-zapadnye-balkany.html
25. Шевченко О. Эрдоган у руля. Внешняя политика Турции как игра с нулевой суммой. *Фокус*. 23 грудня 2022. URL: https://focus.ua/voennye-novosti/541990-vneshnyaya-politika-turcii-kak-igra-s-nulevoy-summoy
26. Ровенський А. Туреччина Ердогана: народження нової наддержави? *Інтерфакс-Україна*. 26 лютого 2021. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/blog/726665.html
27. Brljavac B. Turkish-Balkans relations. The Future Prospects of Cultural, Political and Economic Transformations and Relations. Istanbul: Kasım, 2013. 361 p.
28. Demirtaş B. Turkey and the Balkans: Overcoming Prejudices, Building Bridges and Constructing a Common Future. *Perceptions*. 2013. № 18 (2). P. 163–184.
29. Demirtaş B. Turkish foreign policy towards the Balkans: A Europeanised foreign policy in a de-europeanised national context? *Journal of Balkan and near eastern studies*. 2015, Vol. XX, № X, P. 1–17.
30. Koç Z.E., Osnoy M. An evaluation of Turkey's Western Balkans policy under the AKP and prospects for the post-Davutoğlu era. *SUTAD*, Bahar. 2018. № 43. P. 355–367.
31. Beylur S. Turkey's Balkan Policy under AK Party and claims for neo-ottomanism: master's thesis. Ankara, 2013. 139 p.
32. Duran B., Kanat K.B. (ed.) AK Party years in Turkey: domestic and foreign policy. Istanbul: SETA, 2020. 402 p.
33. Темелкуран Е. Як втратити країну. Сім кроків від демократії до диктатури / Пер. з англ. І. Возняка. Харків: Віват, 2019. 240 с.
34. Insight Turkey. About. History. URL: https://www.insightturkey.com/ pages/history
35. Ekinci M.U. Turkey's Balkan Policy and Its Skeptics. Insight Turkey. 2019. Vol. 2, № 2. P. 37–49.
36. Hajrudin S. Turkish Foreign Policy in the Balkans and "Neo-Ottomanism": A Personal Account. *Insight Turkey*. Summer 2011. Vol. 13, № 3. P. 33–41.
37. Rüma İ. Turkish foreign policy towards the Balkans: new activism, Neo-Ottomanism or/so what? *Turkish Policy Quarterly.* 2011. Vol. 9, No 4. P. 133–140.
38. Tahirovic M. Relations between Turkey and the Balkan Countries as in a Function of Improving the Regional Peace and Stability. *Adam Akademi*. 2014. Cilt 4/2. P. 59–76.
39. Jojić S. Snaženje pozicije turske na Zapadnom Balkanu: uzroci i posledice. *Međunarodna politika*. 2018. Vol. 69, No. 1170, P. 59–77.
40. Jović D. Nova turska vanjska politika i pitanje Bosne i Hercegovine. *Političke analize*. Profil politike: Turska vanjska politika na Balkanu. 2010. №1. Str. 30–34.
41. Lami B. Influence of Turkish Foreign Policy in Albania. *European Journal of Multidisciplinary Studies*. January–April 2017. Vol. 2, iss. 1. P. 98–106.
42. Jusufi G., Ukaj F. Turkey's trade with Western Balkans: looking beyond the Turkish foreign policy. *Intereulaweast*. 2021. Vol. 8 (2). P. 133–160.
43. Mišković N. Why Are We So Similar? Post-Ottoman Urban Space in Turkey and Yugoslavia. *Sharpening the Haze*. Ubiquity Press, 2020. P. 43–56. URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctv11cvx5b.6
44. Wastnidge E. Imperial Grandeur and Selective Memory: Re-assessing Neo-Ottomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics. *Middle East Critique*. January 2019. Vol. 28(3). P. 1–22.
45. The influence of external actors in the Western Balkans. Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. 2018, Sankt Augustin / Berlin. 41 p.
46. de Wijk R., Dunlop C., Palushi L., Perovska J., Rrustemi A. Conclusion. *Geopolitical Influences of External Powers in the Western Balkans*. Hague Centre for Strategic Studies: 2019. URL: http://www.jstor.com/stable/resrep19582.17
47. Vračić A. Turkey's Role in the Western Balkans. Berlin: SWP, 2016. 34 p.

48. McDevitt A. Fighting corruption in the Western Balkans and Turkey: priorities for reform. Berlin: Transparency International, 2016. 32 p.
49. Öztürk A.E. Religion, identity and power: Turkey and the Balkans in the twenty-first century. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021, 238 p.
50. Cagaptay S. A Sultan in Autumn. Erdogan Faces Turkey's Uncontainable Forces. The Washington Institute for Near East Policy, 2021. 137 p.
51. Carreras Y.İ., Linden R.H. Turkey and the Balkans: New Forms of Political Community? *Turkish Studies*. 2013. 14:2. P. 229–255.
52. Çevik S.B. Reassessing Turkey's Soft Power: The Rules of Attraction. *Alternatives*. 2019. № 44(1). P. 50–71.
53. Ghazi Ghazi. Is Turkey a Rival to the European Union? NeoOttoman Influence in the Balkans. *Claremont–UC Undergraduate Research Conference on the European Union*. 2019. Vol. 8–23. Art. 4. P. 39–50.
54. Durzsun-Özkanca O. Turkey and the European Union in the Balkans: strategic partners or competitors? *Journal of Regional Security*. 2016. 11:1. P. 30 p.
55. Dursun-Özkanca O. Turkish Foreign Policy and the Balkans: Implications on Transatlantic Security. 18 p. URL: https://www.lse.ac.uk/LSEE-Research-on-South-Eastern-Europe/Assets/Documents/Events/Presentations/2013-May-Oya-Dursun-Ozkanca-LSEE-Presentation.pdf

References

1. Mkhytaryan, N.I. (1999). Chornomorske rehionalne spivrobitnytstvo yak heopolitychnyy chynnyk mizhnarodnykh intehratsiynykh protsesiv (1990–1998):dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04. Kyiv. [In Ukrainian].
2. Haber, Ye.V. (2005). Rehional′nyy vymir turets′ko-amerykans′kykh vidnosyn v post bipolyarnyy period: dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04. Odesa. [In Ukrainian].
3. Vorotnyuk, M.O. (2013). Polityka bezpeky u konteksti "krytychnykh" teoriy (na prykladi Turets′koyi Respubliky) dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04. Chernivtsi. [In Ukrainian].
4. Moshchenko, O.M. (2017). Blyzkoskhidnyy vektor zovnishnoyi polityky Turetskoyi respubliky v post bipolyarnyy period: dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Horodnya, N.D., Lukash, O.I., Shved, V.O. (2015). *Tsyvilizatsiyni chynnyky svitobudovy: dzherela pokhodzhennya, potentsial vzayemodiyi ta vymiry konstruktyvizmu (krayiny Aziyi ta Afryky)*. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Shved, V.O. (2022). *Intehratsiyni protsesy v Aziyi ta Afrytsi yak skladova svitovoho istorychnoho rozvytku (kinets' XX – pochatok XXI stolittya): monohraphiya*. Kyiv: DU "Instytut vsesvitn′oyi istoriyi NAN Ukrayiny". [In Ukrainian].
7. Chernikov, I.F. (1967). *Turetska Respublika v 50–60-ti roky XX st.: Z istoriyi zovnishnoyi polityky*. Kyiv. [In Ukrainian].
8. Chernikov, I.F. (2001). Mustafa-Kemal Atatyurk – velykyy budivnychyy respublikanskoyi Turechchyny. *Skhidnyy svit*, 2, pp. 178-186. [In Ukrainian].
9. Prorochenko, N.O. (2005). *Turechchyna: heohrafiya, istoriya, kul'tura. Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv VNZ*. Kyiv. [In Ukrainian].
10. Kupchyk, O.R., Mashevskyy, O.P. (2022). Osmansko-rosiyske dyplomatychne protystoyannya v period Druhoyi Balkanskoyi viyny 1913 r. *Skhidnyy svit*, 1 (114), pp. 21–32. [In Ukrainian].
11. Kondratenko, O., Mashevskyy, O.P. (2022). Rosiyskyy imperializm na Balkanakh pid chas Pershoyi balkanskoyi viyny 1912–1913 rr. *Skhidnoyevropeyskyy istorychnyy visnyk*, 24, pp. 75–89. [In Ukrainian].
12. Turanly, F.G. (2023). Ukrayinsko-turetski fortetsi: istoriya, kultura ta problemy doslidzhennya. *Svitlo rozumu ta mudrosti: ukrayinsko-tyurkska spilna kulturna spadshchyna (z nahody vidznachennya 880-littya vid dnya narodzhennya azerbaydzhanskoho myslytelya i poeta Nizami Gendzhevi) : zbirnyk naukovykh prats*. Kharkiv: Kontrast, pp. 207–216. [In Ukrainian].

13. Turanly, F.G. (2020). *Chyhyrynskyy pokhid turetskoyi armiyi na Pravoberezhnu Ukrayinu: prychyny ta yoho istorychni naslidky.* Kyiv: Vydavnychyy dim "Kyyevo-Mohylyanska akademiya", pp. 17–31. [In Ukrainian].
14. Aulin, O.A. (2022). Intehratsiyni priorytety Turetskoyi Respubliky u konteksti realizatsiyi kontseptsiyi neoosmanizmu. *Intehratsiyni protsesy v Aziyi ta Afrytsi yak skladova svitovoho istorychnoho rozvytku (kinets XX – pochatok XXI stolittya).* Monographiya. Kyiv, pp. 155–169. [In Ukrainian].
15. Rukomeda, R.M. (2014). Realizatsiya osnovnykh polozhen kontseptsiyi Akhmeta Davutohlu u zovnishniy politytsi Turechchyny. *Stratehichni priorytety*, 1. pp. 187–192. [In Ukrainian].
16. Martynov, A.Yu. (2019). Balkany v suchasniy yevropeyskiy systemi mizhnarodnykh vidnosyn. *Problemy vsesvitnoyi istoriyi*, 1(7), pp. 101–116. [In Ukrainian].
17. Mkhytaryan, N.I. (2022). *Uchast Turetskoyi Respubliky v intehratsiynykh protsesakh: instytutsiynyy ta bezpekovyy aspekty. Intehratsiyni protsesy v Aziyi ta Afrytsi yak skladova svitovoho istorychnoho rozvytku (kinets XX – pochatok XXI stolittya)*. Monohraphiya. Kyiv, pp. 170–198. [In Ukrainian].
18. Chubrykova, O.O. (2013). Yevrointehratsiyna meta v kontseptsiyi suchasnoyi zovnishnoyi polityky Turechchyny: pereosmyslennya rukhu do Yevropeyskoho Soyuzu v 50-tu richnytsyu pidpysannya uhody pro asotsiatsiyu. *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrayiny. Seriya "Istorychni nauky"*, 20 (1), pp. 44–51. [In Ukrainian].
19. Chubrykova, O.O. (2015). Rozvytok demokratiyi v Turechchyni u 2002–2012 rokakh: zovnishnopolitychnyy aspekt. *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrayiny*, 22(1). pp. 80–85. [In Ukrainian].
20. Kyyanytsya, L.L. (2014). Zovnishnya polityka Turechchyny v konteksti "Arabs′koyi vesny": vid izol′ovanoyi derzhavy do pretendenta na rehional′nu hehemoniyu. *Naukovi zapysky NaUKMA. Politychni nauky,* 160, pp. 49–53. [In Ukrainian].
21. Sribnyak, I.V. (2013). Kiprska problema u zovnishniy politytsi Hretsiyi ta Turechchyny: istorychnyy dosvid i suchasnyy stan. *Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*, 4, pp. 309–322. [In Ukrainian].
22. Metelova, T.O. (2018). Transformatsiya polityky pamyati v umovakh hlobalizatsiyi (na prykladi Turechchyny ta Indiyi). *Problemy vsesvitnoyi istoriyi*, 1. pp. 134–153. [In Ukrainian].
23. Mkhytaryan, N.I., Shved, V.O. (2019). Suspilno-politychna modernizatsiya Turechchyny: dosvid dlya Ukrayiny. *Zovnishni spravy*, 8–9, pp. 25–30. [In Ukrainian].
24. Tsybulnik, V. (2021). Ankara ispolzuyet myagkuyu silu dlya rasshireniya turetskogo vliyaniya v regione. *Dzerkalo tizhnya*. [Online]. Available from: https://zn.ua/international/turtsija-nachinaet-novuju-partiju-v-ihre-za-zapadnye-balkany.html [In Russian].
25. Shevchenko, O. (2022). Erdogan u rulya. Vneshnyaya politika Turtsii kak igra s nulevoy summoy. *Fokus*. [Online]. Available from: https://focus.ua/voennye-novosti/541990-vneshnyaya-politika-turcii-kak-igra-s-nulevoy-summoy [In Russian].
26. Rovenskyy, A. (2021). Turechchyna Erdohana: narodzhennya novoyi nadderzhavy? *Interfaks-Ukrayina*. [Online]. Available from: https://ua.interfax.com.ua/news/blog/726665.html [In Ukrainian].
27. Brljavac, B. (2013). Turkish-Balkans relations. *The Future Prospects of Cultural, Political and Economic Transformations and Relations*. Istanbul: Kasım. [In English].
28. Demirtaş, B. (2013). Turkey and the Balkans: Overcoming Prejudices, Building Bridges and Constructing a Common Future. *Perceptions*, 18 (2), pp. 163–184. [In English].
29. Demirtaş, B. (2015). Turkish foreign policy towards the Balkans: A Europeanised foreign policy in a de-europeanised national context? *Journal of Balkan and near eastern studies,* 20:10, pp. 1–17. [In English].
30. Koç, Z.E., Osnoy, M. (2018). An evaluation of Turkey's Western Balkans policy under the AKP and prospects for the post-Davutoğlu era. *SUTAD*, Bahar, 43, pp. 355–367. [In English].

31. Beylur, S. (2013). *Turkey's Balkan Policy under AK Party and claims for neo-ottomanism: master's thesis*. Ankara. [In English].
32. Duran, B., Kanat, K.B. (2020). *AK Party years in Turkey: domestic and foreign policy*. Istanbul: SETA. [In English].
33. Temelkuran, E. (2019). *Yak vtratyty krayinu. Sim krokiv vid demokratiyi do dyktatury*. Kharkiv: Vivat. [In Ukrainian].
34. *Insight Turkey. About. History*. [Online]. Available from: https://www.insightturkey.com/pages/history [In English].
35. Ekinci, M.U. (2019). Turkey's Balkan Policy and Its Skeptics. Insight Turkey, 2:2, pp. 37–49. [In English].
36. Hajrudin, S. (2011). Turkish Foreign Policy in the Balkans and "Neo-Ottomanism": A Personal Account. *Insight Turkey*, 13:3, pp. 33–41. [In English].
37. Rüma, İ. (2011). Turkish foreign policy towards the Balkans: new activism, Neo-Ottomanism or/so what? *Turkish Policy Quarterly*, 9:4, pp. 133–140. [In English].
38. Tahirovic, M. (2014). Relations between Turkey and the Balkan Countries as in a Function of Improving the Regional Peace and Stability. *Adam Akademi*. (Vol. 4/2), pp. 59–76. [In English].
39. Jojić, S. (2018). Snazhenje pozicije turske na Zapadnom Balkanu: uzroci i posledice. *Medzhunarodna politika*, 69:1170, pp. 59–77. [In Croatian].
40. Jović, D. (2010). Nova turska vanjska politika i pitanje Bosne i Hercegovine. *Političke analize. Profil politike: Turska vanjska politika na Balkanu*, 1, pp. 30–34. [In Croatian].
41. Lami, B. (2017). Influence of Turkish Foreign Policy in Albania. *European Journal of Multidisciplinary Studies*, 2:1, pp. 98–106. [In English].
42. Jusufi, G., Ukaj, F.T. (2021). Turkey's trade with Western Balkans: looking beyond the Turkish foreign policy. *Intereulaweast*, 8 (2), pp. 133–160. [In English].
43. Mišković, N. (2020). Why Are We So Similar? Post-Ottoman Urban Space in Turkey and Yugoslavia. *Sharpening the Haze*, pp. 43–56. [Online]. Available from: https://www.jstor.org/stable/j.ctv11cvx5b.6 [In English].
44. Wastnidge, E. (2019). Imperial Grandeur and Selective Memory: Re-assessing Neo-Ottomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics. *Middle East Critique*, 28(3), pp. 1–22. [In English].
45. (2018). *The influence of external actors in the Western Balkans*. Konrad-Adenauer-Stiftung. Sankt Augustin/Berlin. [In English].
46. de Wijk, R., Dunlop, C., Palushi, L., Perovska, J., Rrustemi, A. (2019). Conclusion. *Geopolitical Influences of External Powers in the Western Balkans*. Hague Centre for Strategic Studies: 2019. [Online]. Available from: http://www.jstor.com/stable/resrep19582.17 [In English].
47. Vračić, A. (2016). *Turkey's Role in the Western Balkans*. Berlin: SWP. [In English].
48. McDevitt, A. (2016). *Fighting corruption in the Western Balkans and Turkey: priorities for reform*. Berlin: Transparency International. [In English].
49. Öztürk, A.E. (2021). *Religion, identity and power : Turkey and the Balkans in the twenty-first century*. Edinburgh: Edinburgh University Press. [In English].
50. Cagaptay, S. (2021). *A Sultan in Autumn. Erdogan Faces Turkey's Uncontainable Forces*. The Washington Institute for Near East Policy. [In English].
51. Carreras, Y.İ., Linden, R.H. (2013). Turkey and the Balkans: New Forms of Political Community? *Turkish Studies*, 14:2, pp. 229–255. [In English].
52. Çevik, S.B. (2019). Reassessing Turkey's Soft Power: The Rules of Attraction. *Alternatives*, 44(1), pp. 50–71. [In English].
53. Ghazi Ghazi. (2019). Is Turkey a Rival to the European Union? NeoOttoman Influence in the Balkans. *Claremont–UC Undergraduate Research Conference on the European Union*, 8–23:4, pp. 39–50. [In English].
54. Durzsun-Özkanca, O. (2016). Turkey and the European Union in the Balkans: strategic partners or competitors? *Journal of Regional Security*, 11:1. [In English].

55. Dursun-Özkanca, O. (2013). *Turkish Foreign Policy and the Balkans: Implications on Transatlantic Security*. 18 p. [Online]. Available from: https://www.lse.ac.uk/LSEE-Research-on-South-Eastern-Europe/Assets/Documents/Events/Presentations/2013-May-Oya-Dursun-Ozkanca-LSEE-Presentation.pdf [In English].

Motsiiaka O. Historiography and Main Scientific Views on the Problem of Turkey's Foreign Policy in the Balkans in the Era of the Justice and Development Party (2002-2020).

The article analyzes the domestic and foreign historiography of Turkey's foreign policy in the Balkans during the era of the Justice and Development Party (2002–2020). As the main classification of historiography, the geographical criterion is chosen, Ukrainian, Turkish, Balkan, European and American works are analyzed.

The article emphasizes that in Ukraine during the period of its independence, the foreign policy of Turkey at the current stage is actively studied (first of all, the fundamental principles of Ankara's new foreign policy strategy, Turkey's European integration intentions, its role in the Black Sea, Middle Eastern regions, and North Africa, Turkish-Greek, Turkish-Ukrainian, Turkish-American relations, etc.). However, the Balkan direction remains understudied.

The main problems that were the subject of consideration by scientists from different countries are highlighted: the effectiveness of Ankara's policy in the Balkans, its evolution, the legality of using the term "neo-Ottomanism" in relation to the new stage of Turkey's foreign policy (since 2002), Turkey's place among other countries (Russia, China , EU countries) for influence in the region, socio-cultural parallels between the Balkans and Turkey, etc. The national distinctiveness of scientific and journalistic discourse in various countries is characterized. An attempt is made to explain the presence of pluralism in the interpretation of Turkey's foreign policy in the Balkan region through the prism of the freedom of democracy in certain countries.

At the end, it is concluded that today the historiography of the topic is the most developed in Turkey and the Balkans. European and American historiography does not focus too much on the Balkan direction of Turkish foreign policy, while the domestic one mentions it casually.

Keywords: *Turkey, Balkans, Justice and Development Party, historiography, "neo-Ottomanism", R.T. Erdogan.*

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:314.151.1-054.65-056.24«1914/1918»
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-3

Мінаєва Т.В.
https://orchid.org/0000-0003-0932-6712
Власенко В.М.
https://orchid.org/0000-0003-2220-2239
Яковенко Н.Л.
https://orchid.org/0000-0002-3493-5950

ОБМІН І РЕПАТРІАЦІЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ІНВАЛІДІВ ТА ХВОРИХ НА СХІДНОМУ ФРОНТІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Метою роботи *є окреслення процесу обміну та репатріації полонених інвалідів та хворих між Російською імперією, з одного боку, та Центральними державами (Австро-Угорщина й Німеччина), з іншого боку, впродовж 1914-1918 рр.* ***Методологія дослідження*** *передбачає застосування загальнонаукових та історичних принципів та методів наукового дослідження: аналізу і синтезу, проблемно-хронологічного, історичного, історико-генетичного та історико-системного методів.* ***Наукова новизна*** *полягає у зверненні до практично недослідженої в українській історіографії теми, а також уведенні до наукового обігу низки джерел, які у сукупності дозволяють простежити складний процес обміну та репатріації хворих та скалічених бранців під час Першої світової війни.* ***Перспективи подальших студіювань*** *передбачають системне вивчення складного процесу обміну військовополоненими між усіма учасниками протиборчих військово-політичних блоків під час Першої світової війни із залученням широкої джерельної бази. Проведена наукова розвідка дозволяє зробити* ***висновки****, що процес обміну та репатріації військовополонених інвалідів та хворих на Східному фронті під час Першої світової війни був досить ситуативним та не організованим належним чином. Критерієм для обміну мав бути стан здоров'я військовополонених, які могли бути репатрійованими додому або інтернованими до нейтральних країн, а відбором та медичним освідченням бранців мали займатися спеціальні змішані лікарські комісії. Незважаючи на розроблені та підписані між Росією, Австро-Угорщиною та Німеччиною угоди, намічені шляхи їхньої реалізації та визначення посередників, які мали сприяти реалізації передбачених заходів, репатріація полонених упродовж 1915-1918 рр. наштовхувалася на низку труднощів, таких як: часта нескоординованість дій; загальна підозрілість і шпигуноманія, притаманні всім протиборчим сторонам; фінансові, транспортні та організаційні труднощі тощо. Хоча у підсумку це і дало доволі скромні результати на фоні загальної чисельності полонених, але, водночас, напрацьований упродовж Першої світової війни досвід заклав основи для подібних практик у наступних воєнних конфліктах.*

Ключові слова*: репатріація військовополонених інвалідів, обмін хворими бранцями, Перша світова війна, Східний фронт, Російська імперія, Центральні держави, Німеччина, Австро-Угорщина.*

Перша світова війни стала вододілом, який розділив життя світової громадськості на «до» та «після». Масштаби бойових дій, задіяних людських,

економічних та інформаційно-пропагандистських ресурсів, руйнувань та хаосу були небаченими у світовій історії. Такими ж неочікувано великими були втрати військовополоненими, масштаби яких дозволяють стверджувати, що полон в роки Великої війни став справжнім соціальним феноменом. На порядку денному воюючих країн постала необхідність транспортувати, утримувати, охороняти, годувати тощо кілька мільйонів військовослужбовців, які в силу різних обставин опинилися у ворожому полоні. Цей феномен спонукав воюючі країни вести впродовж 1914-1918 рр. перемовини щодо вироблення спільних, можливих у тогочасних реаліях, правил утримання основної маси бранців. Крім того, одне з важливих питань під час переговорів між воюючими державами займало питання про обмін та інтернування важко або невиліковно хворих та скалічених до нейтральних країн. Про це свідчить низка проведених зустрічей та декілька спеціальних договорів.

Попри епохальність подій Першої світової війни та спричинений нею колосальний вплив на політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток людства у першій половині XX ст., в її історії досі є малодосліджені аспекти. Одним із таких є питання обміну та репатріації військовополонених інвалідів та хворих під час Великої війни. Власне, аспекти військового полону загалом, інтернування та повоєнна репатріація полонених знайшли відображення в низці наукових статей та монографічних праць українських [1; 2; 3; 4] та зарубіжних [5; 6; 7; 8] дослідників, праці яких базуються на низці різнопланових джерел. Попри це, за винятком наукової статті В. Кареліна [9], питання обміну та інтернування полонених під час Першої світової війни ще не було окремим об’єктом наукового дослідження та потребує подальшого ґрунтовного комплексного вивчення. Джерельна база, використана під час написання даної статті, ґрунтується на архівних матеріалах, періодичних виданнях воєнної доби, документах та мемуарах сучасників Першої світової війни, що загалом дозволило розкрити тему наукової розвідки.

Питання обміну хворими військовополоненим та каліками актуалізувалося вже наприкінці 1914 р. і не сходило з порядку денного впродовж усього періоду Першої світової війни. Ваги цьому питанню додав заклик римського папи Бенедикта XV до усіх воюючих держав на підставі взаємності звільнити з полону інвалідів [7, с. 32]. Першими на цьому поприщі знайшли спільну мову Франція та Німеччина, які вже в 1915 р. домовилися про обмін військовополоненими-інвалідами [9, с. 94]. Згодом між ними було досягнуто домовленостей щодо обміну усіх полонених, які пробули в полоні 1,5 роки та більше [10, с. 103].

Росія та Центральні держави також домовилися про обмін інвалідами. Так, у 1915 р. між Росією, з одного боку, та Німеччиною й Австро-Угорщиною – з іншого, було укладено договір, відповідно до якого поверненню з полону підлягали всі інваліди, яким каліцтва та важкі хвороби не дозволяли продовжувати після повернення додому, не лише стройову, але й канцелярську

службу [11, с. 106, 110]. До таких хвороб, згідно зі спеціально складеним списком, відносилися часткова або повна втрата однієї або кількох кінцівок, травма головного чи спинного мозку із важкими наслідками, повна або часткова сліпота, прогресуючий туберкульоз, важкі психічні захворювання і т. ін. [12].

Обмін здійснювався за посередництвом Швеції, товариство Червоного Хреста якої організувало взаємне транспортування важкохворих полонених [9, с. 94]. Для успішного виконання даного завдання було організовано спеціальний комітет Червоного Хреста для обміну та евакуації військовополонених калік на чолі з Г. Сазоновою, дружиною міністра закордонних справ [13, с. 948]. Хоча комітет було утворено у лютому 1915 р., безпосередньо обмін розпочався лише наприкінці липня. Перші місяці існування комітету були присвячені переговорам з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Швецією щодо можливих шляхів евакуації [14, с. 221]. Унаслідок обмін відбувався за посередництва шведських та російських санітарних потягів, а також евакуаційних госпіталів та лазаретів Червоного Хреста в Торніо (містечко на шведсько-фінському кордоні) [15, с. 2789-2790]. При цьому було домовлено про формування кожною передаючою стороною медичної комісії з обов'язковим включенням до неї швейцарських лікарів. Вказана комісія займалася питанням огляду та відбору хворих та поранених для обміну [16, с. 33].

Для зручності роботи лікарських комісій були визначені спеціальні пересильні пункти, в яких відбувався огляд військовополонених солдатів та офіцерів російської армії (в Німеччині, наприклад, це були табори Альтдамм, Засснiц та Штральзунд-Денгольм) [7, с. 33]. В таких таборах усіх прибуваючих розміщували в особливих карантинних бараках. Згодом призначена медична комісія остаточно вирішувала подальшу долю полонених: навпроти прізвища тих, хто підлягав обміну, ставилася літера «A» (austausch), навпроти тих, кого залишали – «Z» (zurück) [17, л. 63-64]. Серед військовополонених, які перебували у т.зв. обмінних таборах, панувала постійна нервова напруга та недовіра один до одного, адже кожен прагнув потрапити до списку обраних для обміну. Іноді серед військовополонених виникали чутки, що нібито завдяки фінансовим затратам за посередництва якоїсь організації можна добитися репатріації з ворожої території без огляду на стан здоров'я (принаймні такі чутки циркулювали в Австро-Угорщині восени 1917 р.). Підозри посилювалися тим, що частина здорових військовополонених дійсно поверталася додому, тоді як репатріація тих, хто справді цього потребував, наштовхувалася на труднощі [18, арк. 1]. Взагалі чутки про можливий обмін, надія та її поступове згасання, негативно позначалися на, і без того, психічно нестабільних настроях полонених. Іноді це виливалося у випадки суїциду. Наприклад, у таборі Альтдамм, із декількох сотень хворих та калік, було відібрано майже 150 осіб, які працювали в робітничих батальйонах на фронтових роботах та відправлено

до табору Вормс, а не додому в якості інвалідів, як їм раніше було обіцяно. Дізнавшись про це, один хворий на туберкульоз повісився, інший невдало спробував перерізати собі горло ножем [19, с. 39-40]. Втім, це було, мабуть, швидше винятком, ніж правилом з огляду на психоемоційну нестійкість бранців та їх легковірність до різного роду чуток.

Загалом через рік після початку обмінного процесу полоненими інвалідами та хворими, станом на початок серпня 1916 р., було повернено до Російської імперії 17 тис. 664 скалічених полонених, а до Німеччини та Австро-Угорщини – 10 тис. 583 інваліди [15, с. 2790]. Представник російського МЗС пояснював повільний обмін наступним чином: «Причин, чому не розвинуто краще обмін хоча б інвалідів, яких з однієї і з іншої сторони набагато більше, дуже багато. Головна причина – технічні труднощі у перевезені. […] Нещодавно було піднято нашими ворогами питання про обмін здоровими, котрі пробули в полоні більше відомого (дворічного – *авт.*) терміну. Ми не можемо до цього часу погодитися на цей обмін, оскільки ми посилили б цим воєнну міць наших ворогів, які мають нужду у кожному багнеті. Союзники наші теж просили нас не йти на подібну угоду. Самі Франція та Англія з одного боку та Німеччина з іншого, уклали подібну угоду, але потрібно мати на увазі, що наші союзники перебувають в даному питанні в абсолютно іншій ситуації, ніж ми, оскільки вони, так само як і Німеччина, відчувають потребу у кожній силі» [6, с. 96-97]. Поза всяким сумнівом, Росія, яка мала вдосталь «гарматного м'яса», не рахувалася з жертвами. Цей принцип діяв впродовж усього періоду війни, незалежно від того, йшла мова про поповнення військових частин чи, тим паче, покращення становища військовополонених.

Окрім того, навіть рішення медичної комісії щодо необхідності репатріації військовополонених за станом здоров'я не було гарантією негайної їхньої відправки на батьківщину. Існували проблеми з транспортуванням, зумовлені, значною мірою, недотриманням російською стороною умов обміну. Як уже зазначалося, Росія домовилася з Німеччиною обмінюватися усіма полоненими-інвалідами. За спеціальним договором зі Швецією російська сторона мала заповнювати потяги, які привозили російських інвалідів з Німеччини, відповідною кількістю німецьких інвалідів із Росії. Цих зобов'язань російський уряд не виконував: якщо з німецької сторони потяги йшли повністю заповнені (по 200-250 осіб), то з російської вони відправлялися практично порожніми – наповненість складала 20-25 осіб на потяг [20, с. 5]. Тому Швеція зменшувала кількість потягів, а Німеччина відмовлялася відпускати нові партії інвалідів [6, с. 97, 110-111].

Втім, попри повільність та пасивність російської сторони в питанні обміну військовополоненими, представники Центральних держав та Росії все ж провели декілька зустрічей, присвячених обміну бранцями. Так, у грудні 1916 р. у Стокгольмі під головуванням шведського принца Карла відбулася зустріч представників Росії, Австро-Угорщини та Німеччини, метою якої було

погодження спільних заходів щодо поводження з важкохворими військовополоненими, щодо розміщення туберкульозників, поводження з хворими цингою, а також вироблення пропозицій щодо обміну полоненими, непридатними до військової служби. Підготовлені постанови передбачалося передати національним урядам для прийняття остаточного рішення [21, арк. 1-1 зв.].

У серпні 1917 р. в Стокгольмі відбулася чергова зустріч представників Росії та Австро-Угорщини щодо обміну військовополонених та інтернованих цивільних осіб. Під час зустрічі, на підставі згоди урядів обох воюючих країн, було домовлено про обмін: 1) полоненими, які досягли 60-річного віку та 2) важкохворими полоненими, зокрема туберкульозниками [22, с. 4].

Варто відзначити, що питання про обмін здоровими військовополоненими, які тривалий час перебували у полоні, також неодноразово піднімалося представниками нейтральних країн під час міжнародних зустрічей. В урядових колах Росії тривалий час точилися дискусії щодо «доцільності» такого рішення. Втім, пропозицію масового обміну здоровими бранцями було відхилено.

Практика індивідуального обміну вищим офіцерським складом також не прижилася на Східному фронті, знову ж таки, через негативну позицію Росії. Вирішальну роль відіграло твердження, що «полонених німецьких генералів у нас взагалі немає, тому б довелося звільнити двох або трьох штабних офіцерів, яких у нас всього 15 осіб» [цит. за: 11, с. 111]. Щодо Австро-Угорщини, то особистий обмін вважався вигідним з огляду на перебування в російському полоні значної кількості полонених австро-угорських офіцерів [7, с. 45-46]. Тому після тривалих дискусій, на засіданні Центрального комітету у справах військовополонених при ГУ РТЧХ 30 травня 1917 р., було ухвалено остаточне рішення відхилити масовий обмін здоровими військовополоненими, індивідуальний обмін було визнано допустимим у виключних випадках лише з Австро-Угорщиною [23, л. 149]. Цим рішенням було поставлено крапку у тривалих дискусіях в середовищі російських урядовців щодо обміну здоровими військовополоненими з урядами Центральних держав.

Втім, якщо російський уряд відхилив пропозицію щодо обміну здоровими бранцями, то представники організацій Червоного Хреста нейтральних країн прагнули до позитивного вирішення даного питання. Так, у вересні 1917 р. у Женеві відбулася зустріч делегатів Червоного Хреста Данії, Іспанії, Голландії, Норвегії, Швеції й Швейцарії. Її результатом стала постанова, якою передбачалося «звернутися до воюючих держав із невідступним закликом, щоб вони як найшвидше приступили до обміну здорових полонених, які вже тривалий час перебувають у полоні. Задля цього мусить бути урядами воюючих держав видана запорука, що таких виміняних полонених більше не відправлять на фронт» [24, с. 3]. Однак, навіть положення про обов’язкову демобілізацію виміняних бранців не отримало підтримки з боку урядів воюючих країн і, як відомо, обмін здоровими військовополоненими затягнувся на кілька

післявоєнних років.

Отже, за період із серпня 1915 р. до весни 1918 р. повернулося з полону всього 37 тис. 259 російських бранців та було відправлено додому 25 тис. 442 німецьких та австро-угорських полонених [5, s. 148]. Цифра вкрай мізерна з огляду на загальну кількість військовополонених: за різними підрахунками впродовж Першої світової війни із загального числа мобілізованих (більше 73 мільйонів осіб) в полон потрапило від 6,6 до 8,4 млн. солдатів [25, p. 76].

Необхідно вказати ще на одну складну проблему, яка була пов'язана із хворими полоненими та неодноразово порушувалася як під час внутрішньодержавних урядових засідань, так і під час різних міждержавних зустрічей протягом війни – інтернування хворих бранців до нейтральних країн. Ця проблема була озвучена римським папою ще в травні 1915 р. І якщо Франція та Німеччина, а згодом і Велика Британія та Німеччина, уклали угоди про інтернування хворих до нейтральних країн, то Росія тривалий час розмірковувала над цим питанням, оскільки військове відомство вважало цю пропозицію неприйнятною з воєнних міркувань [6, с. 97-98]. Російська військова влада вважала, що інтернування навіть незначної кількості полонених призведе до полегшення ситуації в Німеччині й Австро-Угорщині та звільнить частку ресурсів, які підуть на підтримку їхніх військ, що було неприпустимим. Тут варто зауважити, що утримання ворожих бранців було вкрай важким економічним тягарем для кожної країни-учасниці війни. Для наочності зазначимо, що, зокрема, Австро-Угорщина у 1916-1917 фіскальному році виділила 2,5% від загального воєнного бюджету на утримання 1 млн. 800 тис. ворожих полонених. Щоб стали більш зрозумілими масштаби витрат, зазначимо, що на їх утримання було витрачено більше коштів, ніж на вибухові речовини або автомобілі та літаки [26, p. 629-630].

Тим не менше, попри супротив з боку військового міністерства Росії, питання про інтернування хворих полонених до нейтральних країн було поставлено на порядок денний роботи Ради міністрів. Ухвалене 27 вересня 1916 р. рішення містило тезу про допустимість розміщення полонених лише в Швейцарії та Норвегії та неприйнятність Данії та Швеції. Зрозуміло, що таке обмеження значно зменшувало можливу кількість інтернованих, однак у рішенні зазначалося, що «ця обставина[…] не може мати вирішального значення в даному питанні і у будь-якому випадку мусить поступитися перед вимогами державної необхідності» [9, с. 98-102]. Втім, попри прийняте рішення, суперечки тривали й надалі та завершилися позитивно лише в грудні 1916 р. Коли ж російський уряд нарешті звернувся до нейтральних країн з проханням прийняти частину хворих полонених, виявилося, що виділені місця для інтернованих практично повністю зайняті десятками тисяч полонених французів, англійців, німців та австрійців. На долю російських бранців залишалось дуже мало місць: на 400 осіб в Швейцарії, на 300 осіб в Норвегії та на 1 тис. 200 осіб в Данії [6, с. 98]. Та й цим російський уряд вповні не зумів

скористатися.

Як уже зазначалося, спочатку російська сторона відкидала будь-які пропозиції щодо інтернування хворих співвітчизників із таборів Центральних держав. Однак з часом уряд погодився з необхідністю такого кроку, з огляду на значну кількість хворих у їхньому середовищі і боязню, що після закінчення війни, вони повернуться додому, де стануть джерелом поширення інфекційних хвороб. Було дано розпорядження розпочати переговори з нейтральним країнами про можливі умови з їхнього боку прийняти на лікування хворих російських бранців. Втім, Швейцарія, де вже перебувало на лікуванні більше 13 тис. полонених французів, англійців, бельгійців та німців, уже не мала можливості прийняти велику кількість російських полонених (у дипломатичній переписці мова йшла про можливість прийняти приблизно 200 хворих туберкульозом російських офіцерів) [9, с. 97]. На жаль, відхилялася пропозиція Данії, оскільки остання мала спільний кордон із Німеччиною. І це при тому, що ініціатива щодо інтернування поступила безпосередньо від Данії, підтвердження чого ми знаходимо у листі імператриці-матері до Миколи II за грудень 1916 р. У ньому Марія Федорівна висловлювала здивування з приводу відсутності позитивної відповіді від російського уряду на пропозицію, «адже це робиться з почуття християнського милосердя та не буде нічого коштувати, оскільки датчани підготували все за свій рахунок» [цит. за: 27, с. 158-159]. Таким чином, навіть у питанні інтернування важкохворих полонених до нейтральних країн проявлялася повільність та пасивність російської сторони.

На рівні громадських організацій теж піднімалося дане питання. Так, під час об’єднаного засідання Московського міського комітету з різними відділами допомоги російським військовополоненим у січні 1917 р. розглядалося питання про необхідність обміну хворими на туберкульоз або їх інтернування до нейтральних країн. Під час засідання зазначалося, що хоча від Данії надійшла пропозиція інтернувати на її території поранених та хворих бранців, проте згоди від Росії на це не було аж до початку 1917 р. [28, с. 1-3]. Вкрай повільні темпи обміну та інтернування хворих відзначала також сестра милосердя О. Тарасевич, яка відвідала місця утримання російських військовополонених у 1916 р.: «Перевезення інвалідів […] відбувається вкрай повільно, лише один раз на тиждень прибувають партії в 200-300 осіб з Торніо в Петроград. […] В першу чергу необхідно збільшити кількість потягів, які перевозять інвалідів з Торніо, і якомога швидше вивезти усіх туберкульозних з полону, а тих з них, котрі ще можуть поправитися при відомому режимі, необхідно інтернувати до Данії, де весь план для облаштування санаторіїв для наших туберкульозних вже вироблений, і не вистачає лише згоди Росії для того, щоб втілити його в життя» [29, с. 11-12]. Тому перша група хворих російських військовополонених, яка складалася зі 126 рядових та 22 офіцерів, а також 1 священика та 1 лікаря, прибула до Данії лише навесні 1917 р. [30, s. 375].

Найактивніше переговори про інтернування хворих бранців велися із

Норвегією, яка проявляла проантантівські симпатії. Інтереси Росії представляв російський посол в Норвегії К. Гулькевич, який перебував там з весни 1916 р. по весну 1917 р. Восени 1916 р. він повідомив у Петроград, що норвезький уряд дав свою згоду прийняти на лікування по 300 хворих військовополонених від держав Антанти та її противників. Згодом цифра була дещо збільшена [9, с. 102]. При цьому Норвегія висунула кілька умов щодо прийому бранців: по-перше, це мали бути виключно військовополонені, а не цивільні особи, по-друге, норвежці відмовлялися приймати хворих на туберкульоз, сифіліс, душевнохворих та алкоголіків, з огляду на специфіку лікування та догляду за ними [9, с. 102-103].

Перша група російських полонених з Німеччини та Австро-Угорщини прибула до Норвегії у квітні 1917 р., остання – у травні 1917 р. Всього на норвезькій території перебувало 229 солдат, 69 офіцерів, 3 лікарі та один священик, які були розміщені в п'яти таборах [9, с. 105]. Їх розмістили в гарно обладнаних приміщеннях, в лісистій місцевості. Перші два тижні полонені перебували на карантині: їм не дозволялося відходити від санаторію далі ніж на три кілометри і не дозволялося приймати гостей. Харчування бранці отримували ситне. Завдяки гарному догляду та клімату частина полонених за певну винагороду навіть взяла участь в польових роботах [31, с. 7-8].

Загалом результати інтернування російських бранців до нейтральних країн за час війни виявилися досить скромними: близько дві тисячі хворих із 2,5 млн. всіх російських військовополонених [див. докл.: 32], захоплених країнами Четверного союзу. Така незначна чисельність інтернованих на лікування до нейтральних країн, запізнілі рішення та повільність російської влади справляли гнітюче враження на російських військовослужбовців, які перебували в полоні. Це було особливо контрастно на фоні того, що хворих полонених французів та англійців (на відміну від підданих Російської імперії) почали раніше та у більшій кількості інтернувати до нейтральних країн. За спогадами одного з бранців: «Ми воювали за спільну з ними справу, однаково переносили на позиціях холод і голод[…]. І ось, в той час, коли слабкі здоров'ям полонені французи, радісні та щасливі, від'їжджають до Швейцарії, ми з гіркотою стежимо, як безжальна смерть постійно вириває з наших рядів десятки наших товаришів по нещастю» [10, с. 103].

Після зміни політичного режиму в Росії у жовтні 1917 р. та у зв'язку з переговорами щодо підписання миру між Росією та Центральними державами на порядку денному постала низка питань, одне з яких – подальша доля військовополонених. При підписанні перемир'я в Бресті було домовлено взаємно покращити становище військовополонених та негайно розпочати обмін цивільними полоненим та інвалідами. Для вироблення спільного плану з обміну та вирішення конкретних питань щодо зміни становища військовополонених обох сторін у Петрограді в другій половині грудня 1917 р. відбулася спеціальна нарада представників Росії та Центральних держав. Під час наради були

встановленні детальні правила обміну інвалідами, деякими категоріями цивільних полонених, а також питаннями перевезення багажу та коштів тими, хто повертався з полону [6, с. 114].

Завершення воєнних дій між Росією та країнами Четверного союзу вчергове поставило питання обміну військовополоненими на порядок денний перемовин. Першою угодою стало підписання у Петрограді 25 січня (7 лютого) 1918 р. договору про повернення на батьківщину поранених або хворих бранців, стан яких робив їх непридатними до військової служби назавжди або, принаймні, на 6 місяців. Ст. 2 даного договору містила перелік хвороб, які були підставою для повернення додому: втрата однієї кінцівки або здатності користуватися будь-якою кінцівкою, параліч, різні ступені пошкодження головного та спинного мозку, відсутність одного ока або втрата зору, туберкульоз, психічні захворювання та ін. [33, с. 640].

Порядок відправлення інвалідів мав визначатися кількома ознаками: важкістю хвороби, віком та тривалістю перебування в полоні. Обмін мав здійснюватися, окрім визначеного шляху через Швецію, і через сухопутні пункти – спочатку через Ригу, Двінськ та Барановичі, а також, по можливості, – через Ковель, Броди та Підволочиськ, а також водними шляхами через Балтійське море та Дунаєм. Перевезення військовополонених мало відбуватися в санітарних потягах або у вагонах, пристосованих для перевезення людей у супроводі лікарського та санітарного персоналу до місця передачі. При обміні інвалідами мали бути передані їх списки з основними відомостями про кожного полоненого, а також перенесені в полоні заразні хвороби та причина відправлення бранця додому [33, с. 640-643]. Втім, загалом ситуація кардинально не змінилася і справа надання допомоги бранцям і надалі залишалася на периферії інтересів держави. Зокрема, самі полонені неодноразово з гіркотою відзначали, що в їх становищі нічого не змінилося: «Ну старий уряд не піклувався про нас, – туди йому й дорога, а новий? Адже ми, […] якщо й витримаємо, то приїдемо хворі, вимучені, напівбожевільні[…] і Вам же необхідно буде ще піклуватися про нас хворих, напівідіотів, напівбожевільних неврастеніків» [34, с. 3-4]. І справді, колишні військовополонені після повернення додому стикалися з низкою проблем: оформлення відповідних документів, недовіра з боку співвітчизників, складність інтегруватися в суспільні реалії в умовах триваючої громадянської війни тощо.

Отже, впродовж Першої світової війни між Росією, з одного боку, та Німеччиною й Австро-Угорщиною, з іншого, велися переговори щодо обміну військовополоненими інвалідами та хворими. В якості посередника було обрано Швецію, яка мала регулювати цей складний процес. Попри досягнуті домовленості, обмін відбувався вкрай повільно через певний супротив з боку російської військової влади, транспортні та економічні труднощі тощо. В результаті, протягом війни (до весни 1918 р., коли на Східному фронті було

укладено Брест-Литовський мирний договір) Росією та Центральними державами було обміняно майже 63 тисячі хворих полонених та інвалідів, близько 2 тисяч інтерновано до нейтральних країн, що сукупно склало мізерний відсоток від загальної кількості тих, хто перебував у полоні.

Список використаних джерел та літератури

1. Даниленко О. Військовополонені, інтерновані й біженці на території європейських країн як об'єкт дипломатичних відносин (1919-1923 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2011. Вип. 20. С. 196-213. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mzu_2011_20_16
2. Мінаєва Т.В. Репатріація російських військовополонених з Австро-Угорщини та Німеччини після Першої світової війни. *Історична панорама. Спеціальність «Історія».* Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. Вип. 22-23. С. 24-52.
3. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). Київ: Київський держ. лінгвіст. ун-т, 1999. 296 с.
4. Срібняк М. Електронні архівні ресурси як джерело вивчення процесу репатріації полонених українців після Першої світової війни. *Архіви України.* 2021. Вип. 4. № 329 (жовтень-грудень). С. 138-155. URL: https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/137/101
5. Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921). Bonn: Bernard & Graefe Verlag, 2005. 384 s.
6. Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. Ч. I, II, III. / [под. ред. А.А. Свечина и др.]. Москва: Военная типография Всеросглавштаба, 1920. 376 с.
7. Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922). Москва: Новый хронограф, 2010. 440 с.: ил.
8. Шмігель М. Міграція населення в Центральні та Східній Європі під час Великої війни та у повоєнний період (1914-1922). *Велика війна 1914–1918 рр.: осмислення трагічного досвіду:* колективна монографія / Наукова редакція О.В. Добржанського, В.П. Фісанова. Рига, Латвия: Izdevnieciba «BaltijaPublishing», 2024. С. 259-295. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/485/13108/27388-1
9. Карелин В.А. Проблема интернирования русских военнопленных Первой мировой войны. *Новая и новейшая история.* 2010. № 1. С. 93-105.
10. Голос из плена / По зову совести. Неизвестная публицистика В.Г. Короленко 1917-1919 гг. / [вступ. замет., публ., комент С.Н. Дмитриева]. *Советская литература.* 1990. № 11. С. 103-104.
11. Гущин Ф.А., Жебровский. С.С. Пленные генералы Российской императорской армии 1914-1917. Москва: Русский путь, 2010. 384 с.: ил.
12. Bedingungen für den Schwerverwundetenaustausch zwischen Deutschland und Rußland // Anlage 5 zu: Zusammenstellung der Vereinbarungen zwischen Deutschland und den feindlichen Staaten über die beiderseitigen Kriegs- und Zivilgefangenen // Verhandlungen des Reichstag. XIII Legislaturperiode. II Session. Band 320. Anlage zu den Stenografischen Berichten. Nr. 508 bis 708. Von Seite 999 bis 1310. Berlin, 1914/1918. S. 26. URL: http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00003424/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=664&pdfseitex=
13. Попечительный комитет о военнопленных калеках. *Вестник Красного Креста.* 1915. № 3. С. 948.
14. Алексієвець М., Ореховський В. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста в організації допомоги військовополоненим у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 218-223.

15. Деятельность Комитета по обмену и эвакуации военнопленных инвалидов. *Вестник Красного Креста.* 1916. № 8. С. 2789-2790.
16. Борботько П.В., Шматков И.И. Некоторые вопросы практической реализации норм международного гуманитарного права в годы Первой мировой войны. *Вестник Витебского государственного университета им. П.М. Машерова.* 2009. № 4 (54). С. 31-36.
17. РГИА (Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург). Ф. 1090. Шингарев Александр Иванович. 1894-1918 гг. Оп. 1. Д. 179. Лисынов К. Русские военнопленные в Германии. Иллюстрированный доклад, 1916 г. 78 л.
18. ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 3. Краевое управление Буковины гор. Черновцы. 1854-1918 гг., Оп. 1., Д.12867. Циркуляр Военного Министерства об усилении контроля над военнопленными, 24 ноября 1917 г. 1 арк.
19. Шамурин Ю. Два года в германском плену. Москва: Образование, 1917. 47 с.
20. Пашков Б. О Центральном Комитете. *Русский военнопленный.* 1917. № 5. С. 4-6.
21. ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 3. Краевое управление Буковины гор. Черновцы. 1854-1918 гг., Оп. 1., Д. 12865. Годовой отчет о деятельности справочного бюро по делам военнопленных и австрийского комитета Красного Креста за 1916 г., 15 марта 1917 г., 8 арк.
22. Вимін полонених та інтернованих цивільних осіб між Австро-Угорщиною та Росією. *Розсвіт. Часопис полонених громади «Самостійна Україна» (Раштат).* Ч. 61 (126). 1917. С. 4.
23. РГИА (Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург). Ф. 1289. Главное Управление почт и телеграфов МВД. 1877-1917 гг., Оп. 13 (Международная часть). Д. 393. Журналы заседаний Центрального Комитета по делам о военнопленных при Главном Управлении Российского Общества Красного Креста, 1917 г. 311 л.
24. Ухвали й бажання інтернаціональних Червоних Хрестів на четвертий рік війни. *Розсвіт Часопис полонених громади «Самостійна Україна» (Раштат).* Ч 62 (127). 1917. С. 3.
25. Kramer A. Prisoners in the First World War. *Prisoners in War* / Ed. by Sibyle Scheipers. New York: Oxford University Press, 2010. P. 75-90.
26. Davis G.H. Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. *Journal of Contemporary History.* 1977. Vol. 12, No. 4 (Oct.). P. 623-634.
27. Кудрина Ю.В. Императрица Мария Федоровна (1847-1928 гг.). Дневники. Письма. Воспоминания. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 319 с.: ил.
28. Журнал № 60 соединенного заседания Московского Городского Комитета помощи русским военнопленным, Отделов помощи русским военнопленным Всероссийских Городского и Земского Союзов, Объединенной Организации помощи русским военнопленным, Московского Отделения Особого Комитета помощи военнопленным и Объединенной Санаторно-Курортной Комиссии. 21 января 1917 года. Москва, 1917. 3 с.
29. Тарасевич А.В. Отчет по обследованию лагерей и мест водворения русских военнопленных в Австрии и Венгрии. Москва: Городская типография, 1917. 28 с.
30. Kudrina Ju. Das Dänische Rote Kreuz in den Jahren des Ersten Weltkrieges. *Zeitgeschichte.* 1998. № 11-12. S. 375-379.
31. Интернирование в Норвегии. *Русский военнопленный.* 1917. № 7. С. 7-8.
32. Мінаєва Т. До питання про втрати російської армії військовополоненими у роки Першої світової війни. *Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія».* Чернівці, 2019. Вип.28-29. С. 26-42.
33. Соглашение между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой стороны, о возвращении на родину раненых или больных военнопленных. 25 января (7 февраля) 1918 г. *Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г.* / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред.

коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. С. 639-643.
34. Россия и военнопленные. *Русский военнопленный.* 1917. № 5 (октябрь). С. 3-4.

References

1. Danylenko, O. (2011). Vijskovopoloneni, internovani j bizhentsi na terytorii ievropejskykh krain iak obiekt dyplomatychnykh vidnosyn (1919-1923 rr.). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky, 20,* pp. 196-213. [Online]. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mzu_2011_20_16 [In Ukrainian].
2. Minaieva, T.V. (2016). Repatriatsiia rosijskykh vijskovopolonenykh z Avstro-Uhorschyny ta Nimechchyny pislia Pershoi svitovoї vijny. *Istorychna panorama. Spetsial'nist' "Istoriia", 22-23,* pp. 24-52. [In Ukrainian].
3. Sribniak, I.V. (1999). *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorschyni ta Nimechchyni (1914-1920 rr.).* Kyiv: Kyivskyj derzh. linhvist. un-t. [in Ukrainian].
4. Sribniak, M. (2021). Elektronni arkhivni resursy iak dzherelo vyvchennia protsesu repatriatsii polonenykh ukraintsiv pislia Pershoi svitovoi vijny. *Arkhivy Ukrainy, 4, 329 (zhovten'-hruden'),* pp. 138-155. [Online]. Available from: https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/137/101 [In Ukrainian].
5. Moritz, V., Leidinger, H. (2005). *Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921).* Bonn: Bernard & Graefe Verlag. [In German].
6. Zhdanov, N. (1920). *Russkie voennoplennye v mirovoj vojne 1914-1918 gg.* Ch. I, II, III. / N. Zhdanov; [pod. red. A.A. Svechina i dr.]. Moskva: Voennaya tipografiya Vserosglavshtaba. [In Russian].
7. Nagornaya, O.S. (2010). *"Drugoj voennyj opyt": rossijskie voennoplennye Pervoj mirovoj vojny v Germanii (1914-1922).* Moskva: Novyj khronograf. [In Russian].
8. Shmihel, M. (2024). Mihratsiia naselennia v Tsentralni ta Skhidnij Yevropi pid chas Velykoi vijny ta u povoiennyj period (1914-1922). *Velyka vijna 1914–1918 rr.: osmyslennia trahichnoho dosvidu:* kolektyvna monohrafiia / Naukova redaktsiia O.V. Dobrzhans'koho, V.P. Fisanova. Ryha, Latvyia: Izdevnieciba "BaltijaPublishing", pp. 259-295. [Online]. Available from: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/485/13108/27388-1 [In Ukrainian].
9. Karelin, V.A. (2010). Problema internirovaniya russkikh voennoplennykh Pervoj mirovoj vojny. *Novaya i novejshaya istoriya, 1,* pp. 93-105. [In Russian].
10. Golos iz plena / Po zovu sovesti. Neizvestnaya publicistika V.G. Korolenko 1917-1919 gg. / [vstup. zamet., publ., koment S.N. Dmitrieva]. (1990). *Sovetskaya literatura, 11,* pp. 103-104. [In Russian].
11. Gushhin, F.A., Zhebrovskij, S.S. (2010). *Plennye generaly Rossijskoj imperatorskoj armii 1914-1917.* Moskva: Russkij put. [In Russian].
12. Bedingungen für den Schwerverwundetenaustausch zwischen Deutschland und Rußland // Anlage 5 zu: Zusammenstellung der Vereinbarungen zwischen Deutschland und den feindlichen Staaten über die beiderseitigen Kriegs- und Zivilgefangenen // Verhandlungen des Reichstag. XIII Legislaturperiode. II Session. Band 320. Anlage zu den Stenografischen Berichten. Nr. 508 bis 708. Von Seite 999 bis 1310. Berlin, 1914/1918. [Online]. Available from: http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00003424/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=664&pdfseitex= [In German].
13. Popechitelnyj komitet o voennoplennykh kalekakh (1915). *Vestnik Krasnogo Kresta, 3,* p. 948. [In Russian].
14. Aleksiievets, M., Orekhovskyj, V. (2011). Diialnist Rosijskoho tovarystva Chervonoho Khresta v orhanizatsii dopomohy vijskovopolonenym u roky Pershoi svitovoi vijny (1914-1918 rr.). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia, 1,* pp. 218-223. [In Ukrainian].

15. Deyatelnost Komiteta po obmenu i evakuacii voennoplennykh invalidov (1916). *Vestnik Krasnogo Kresta, 8,* pp. 2789-2790. [In Russian].
16. Borbotko, P.V., Shmatkov, I.I. (2009). Nekotorye voprosy prakticheskoj realizacii norm mezhdunarodnogo gumanitarnogo prava v gody Pervoj mirovoj vojny. *Vestnik Vitebskogo gosudarstvennogo universiteta im. P.M. Masherova, 4 (54)*, pp. 31-36. [In Russian].
17. RGIA (Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arkhiv, g. Sankt-Peterburg). F. 1090. Shingarev Aleksandr Ivanovich. 1894-1918 gg. Op. 1. D. 179. Lisynov K. Russkie voennoplennye v Germanii. Illyustrirovannyj doklad, 1916 g. [In Russian].
18. DAChO (Derzhavnyj arkhiv Chernivets'koi oblasti). F. 3. Kraevoe upravlenye Bukovyny hor. Chernovtsy. 1854-1918 hh., Op. 1., D. 12867. Tsyrkuliar Voennoho Mynysterstva ob usylenyy kontrolia nad voennoplennymy, 24 noiabria 1917 h. [In Ukrainian].
19. Shamurin, Yu. (1917). *Dva goda v germanskom plenu.* Moskva: Obrazovanie. [In Russian].
20. Pashkov, B. (1917). O Central'nom Komitete. *Russkij voennoplennyj, 5*, pp. 4-6. [In Russian].
21. DAChO (Derzhavnyj arkhiv Chernivetskoi oblasti). F. 3. Kraevoe upravlenye Bukovyny hor. Chernovtsy. 1854-1918 hh., Op. 1., D. 12865. Hodovoj otchet o deiatel'nosty spravochnoho biuro po delam voennoplennykh y avstryjskoho komyteta Krasnoho Kresta za 1916 h., 15 marta 1917 h. [In Ukrainian].
22. Vymin polonenykh ta internovanykh tsyvilnykh osib mizh Avstro-Uhorschynoiu ta Rosiieiu. (1917). *Rozsvit. Chasopys polonenykh hromady "Samostijna Ukraina" (Rashtat), 61 (126)*, p. 4. [In Ukrainian].
23. RGIA (Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arkhiv, g. Sankt-Peterburg). F. 1289. Glavnoe Upravlenie pocht i telegrafov MVD. 1877-1917 gg., Op. 13 (Mezhdunarodnaya chast). D. 393. Zhurnaly zasedanij Centralnogo Komiteta po delam o voennoplennykh pri Glavnom Upravlenii Rossijskogo Obshhestva Krasnogo Kresta, 1917 g. [In Russian].
24. Ukhvaly j bazhannia internatsionalnykh Chervonykh Khrestiv na chetvertyj rik 1917). vijny (*Rozsvit Chasopys polonenykh hromady «Samostijna Ukraina» (Rashtat), 62 (127),* p. 3. [In Ukrainian].
25. Kramer, A. (2010). Prisoners in the First World War. *Prisoners in War* / Ed. by Sibyle Scheipers. New York: Oxford University Press, pp. 75-90. [In English].
26. Davis, G.H. (1977). Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. *Journal of Contemporary History. 12, 4 (Oct.),* pp. 623-634. [In English].
27. Kudrina, Yu.V. (2002). *Imperatrica Mariya Fedorovna (1847-1928 gg.). Dnevniki. Pis'ma. Vospominaniya.* Moskva: OLMA-PRESS. [In Russian].
28. Zhurnal № 60 soedinennogo zasedaniya Moskovskogo Gorodskogo Komiteta pomoshhi russkim voennoplennym, Otdelov pomoshhi russkim voennoplennym Vserossijskikh Gorodskogo i Zemskogo Soyuzov, Obedinennoj Organizacii pomoshhi russkim voennoplennym, Moskovskogo Otdeleniya Osobogo Komiteta pomoshhi voennoplennym i Obedinennoj Sanatorno-Kurortnoj Komissii (1917). 21 yanvarya. Moskva. [In Russian].
29. Tarasevich, A.V. (1917). *Otchet po obsledovaniyu lagerej i mest vodvoreniya russkikh voennoplennykh v Avstrii i Vengrii.* Moskva: Gorodskaya tipografiya. [In Russian].
30. Kudrina, Ju. (1998). Das Dänische Rote Kreuz in den Jahren des Ersten Weltkrieges. *Zeitgeschichte, 11-12,* pp. 375-379. [In German].
31. Internirovanie v Norvegii (1917). *Russkij voennoplennyj, 7,* pp. 7-8. [In Russian].
32. Minaieva, T. (2019). Do pytannia pro vtraty rosijskoi armii vijskovopolonenymy u roky Pershoi svitovoi vijny. *Istorychna panorama: Naukovyj zbirnyk ChNU. Spetsialnist "Istoriia", 28-29,* pp. 26-42. [In Ukrainian].
33. Soglashenie mezhdu Rossiej, s odnoj storony, i Germaniej, Avstro-Vengriej, Bolgariej i Turciej, s drugoj storony, o vozvrashhenii na rodinu ranenykh ili bolnykh voennoplennykh. 25 yanvarya (7 fevralya) 1918 g. (1957). *Dokumenty vneshnej politiki SSSR. T. 1. 7 noyabrya 1917 g. – 31 dekabrya 1918 g.* Moskva: Gos. izd-vo polit. Literatury, pp. 639-643. [In Russian].

34. Rossiya i voennoplennye (1917). *Russkij voennoplennyj, 5 (oktyabr),* pp. 3-4. [In Russian].

Minaieva T., Vlasenko V., Yakovenko N., Exchange and Repatriation of Disabled and Sick Prisoners of War on the Eastern Front during World War I.

The aim of the paper *is to study the process of exchange and repatriation of disabled and sick prisoners between the Russian Empire, on the one hand, and the Central States (Austria-Hungary and Germany), on the other hand, during 1914-1918.* ***The research methodology*** *involves the application of general scientific and historical principles and methods of scientific research: analysis and synthesis, problem-chronological, historical, historical-genetic and historical-systemic methods).* ***The scientific novelty*** *consists in addressing the topic, practically unexplored in Ukrainian historiography, as well as in the introduction of a number of sources, which together allow to trace the complex process of exchange and repatriation of sick and maimed prisoners during World War I.* ***Prospects for further research*** *suggest a systematic study of the complex process of exchange of prisoners of war between all participants of the opposing military and political blocs during World War I with the involvement of a wide source base. The conducted scientific exploration allows us to* **conclude** *that the process of exchange and repatriation of disabled and sick prisoners of war on the Eastern Front during World War I was rather ad hoc and not properly organised. The criterion for exchange was the state of health of POWs who could be repatriated home or interned in neutral countries, and the selection and medical examination of prisoners had to be carried out by special mixed medical commissions. Despite the agreements worked out and signed between Russia, Austria-Hungary and Germany, the outlined ways of their implementation and the identification of intermediaries to facilitate the implementation of the measures envisaged, the repatriation of prisoners throughout 1915-1918 encountered a number of difficulties, such as: general suspicion and espionage inherent in all the opposing sides; financial, transport and organisational difficulties, etc. Although in the end it yielded rather modest results against the background of the total number of prisoners, the experience gained during World War I laid the foundations for similar practices in subsequent military conflicts.*

Keywords: *repatriation of disabled prisoners of war, exchange of sick prisoners, World War I, Eastern Front, Russian Empire, Central States, Germany, Austria-Hungary.*

УДК 94:327.5(НАТО)
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-4

Деменко О.Ф.
https://orcid.org/0000-0002-1144-0576

ЕВОЛЮЦІЯ СТРАТЕГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ НАТО ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

У статті проаналізовано еволюцію Стратегічних концепцій НАТО 1991, 1999, 2010 та 2022 рр. Встановлено, що стратегія розвитку НАТО постійно спрямовувалась на пристосування до мінливих обставин, зважаючи на наявні ресурси, які потрібні для досягнення визначених цілей. Стратегічні концепції були публічним обличчям НАТО, окреслюючи головні цілі і мету діяльності та забезпечуючи механізми досягнення консенсусу між країнами-членами. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що Стратегічна концепція є основним документом, який визначає пріоритети, цінності та цілі Альянсу, висвітлює колективну оцінку викликів та загроз міжнародній безпеці, визначає політичні й військові завдання НАТО у мінливому світі. У всіх чотирьох останніх Стратегічних концепціях залишалась незмінною основна мета НАТО, спрямована на захист свободи і безпеки всіх країн-членів політичними та військовими засобами, ґрунтована на спільних демократичних цінностях. При цьому, на відміну від періоду «холодної війни», політика безпеки Альянсу, крім завдання колективної оборони, доповнювалась низкою інших елементів, зокрема, прагненням до діалогу, розвитком співробітництва та партнерства, кризовим реагуванням. З'ясовано, що Стратегічні концепції НАТО 1991, 1999, 2010 та 2022 рр. підкреслювали основоположний характер трансатлантичного зв'язку для існування Альянсу та неподільність безпеки країн-членів, а поглиблення європейської інтеграції та зміцнення позицій Європейського Союзу сприяло посиленню зв'язків між ЄС та НАТО, що знаходило своє відображення у стратегічних документах Альянсу. Особливістю Стратегічних концепцій НАТО, прийнятих після завершення «холодної війни», стало започаткування Альянсом широкого підходу до міжнародної безпеки. Встановлено, що важливе місце у всіх зазначених Стратегічних концепціях займала проблематика, пов'язана із розвитком оборонних спроможностей НАТО та політика відкритих дверей Альянсу, що сприяло стабільності в євроатлантичному регіоні, зміцнило безпеку Альянсу та його потенціал.

Ключові слова: *НАТО, Стратегічна концепція НАТО, міжнародна безпека, колективна оборона, діалог, співробітництво, партнерство, розширення НАТО.*

Повномасштабна російська агресія проти України спричинила найсерйознішу безпекову кризу в Європі з часів Другої світової війни. Вся архітектура безпеки, яка так складно формувалася на Європейському континенті протягом багатьох десятиліть, включно із взаємно узгодженими міжнародними зобов'язаннями, була вмить зруйнована. Росія також свідомо підвищила ризик можливого застосування ядерної зброї. Від початку війни кремлівські лідери і пропагандисти регулярно вдаються до безвідповідальної риторики, погрожуючи застосуванням свого ядерного арсеналу.

Одним із шляхів припинення російської агресії проти України та збереження її державності й суверенітету є приєднання нашої країни до Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Останнім часом такий варіант став

дедалі частіше обговорюватися не тільки в Україні, а й в експертних та урядових колах наших західних союзників, як такий, що може створити реальні перспективи для встановлення довгострокового стійкого миру в Європі.

Понад сім десятиліть Північноатлантичний альянс є надійним гарантом безпеки для свої країн-членів. Успіху НАТО протягом всього періоду його існування сприяла надійна і функціональна інституційна структура у вигляді Міжнародного секретаріату, Міжнародного військового штабу, об'єднаних командних структур та інтегрованих збройних сил країн-членів. Важливу роль відіграють механізми політичних консультацій, які сприяють досягненню консенсусу під час процесу ухвалення рішень. Розроблена для протистояння агресивному радянському блоку інституційна структура Альянсу довела свою життєздатність і до нових місій після закінчення «холодної війни». Поряд з інституційною стійкістю, важливим також є той факт, що з моменту свого створення Альянс продовжує зберігати і вдосконалювати баланс трансатлантичних інтересів, коли безпека і оборона Європи є взаємозалежними з розширеними потребами безпеки США.

Не зважаючи на всі складнощі і суперечності, НАТО продовжує залишатися унікальним, необхідним і незамінним трансатлантичним форумом для проведення консультацій та координації дій з усіх питань, які пов'язані як з індивідуальною, так і з колективною безпекою країн-членів. Майбутнє Альянсу ґрунтується на його здатності забезпечувати стримування і оборону, неподільності безпеки всього євроатлантичного співтовариства, солідарності і твердій відданості щодо захисту один одного, як це закріплено у статті 5 Північноатлантичного договору.

Стратегія розвитку НАТО постійно спрямовувалась на пристосування до мінливих обставин, зважаючи на наявні ресурси, які потрібні для досягнення визначених цілей. Потягом своєї історії Альянс завжди приділяв значну увагу формулюванню і узгодженню власної стратегії, координації зусиль країн-членів на основі постійно оновлюваних концепцій, політичних вказівок і військових доктрин. Стратегічні концепції були публічним обличчям НАТО, окреслюючи головні цілі і мету діяльності та забезпечуючи механізми досягнення консенсусу між країнами-членами.

Дослідження проблематики щодо еволюції Стратегічних концепцій НАТО ґрунтується на вивченні й аналізі джерел, наукових та експертних оцінок. Джерельною базою цієї тематики у першу чергу є офіційні документи Альянсу: стратегічні концепції НАТО 1991, 1999, 2010 та 2022 рр., декларації самітів Альянсу, рішення, ухвалені на засіданнях Північноатлантичної Ради, різноманітні угоди, політичні вказівки та військові доктрини, схвалені Альянсом, заяви та виступи вищих посадовців НАТО. Також вказана проблематика активно висвітлюється на офіційному сайті Альянсу, є предметом досліджень різноманітних аналітичних центрів, наукових закладів, урядових і незалежних експертів та засобів масової інформації.

Протягом свого існування НАТО приділяла визначну увагу формулюванню та узгодженню кожної стратегії. Це завжди було достатньо складно, з огляду на необхідність враховувати позиції всіх країн-членів та досягати консенсусу. Останніми роками процес узгодження Стратегічних концепцій став ще важчим, зважаючи на стрімке збільшення країн-членів Альянсу, необхідність пристосовуватися до вкрай непередбачуваних й мінливих обставин та зважаючи на наявність ресурсів, потрібних для досягнення визначених цілей та завдань.

Перші чотири Стратегічні концепції НАТО (1950, 1952, 1957 та 1968 рр.) були таємними і спрямовувалися на стримування агресії та забезпечення захисту країн-членів від ймовірного нападу з боку СРСР та його сателітів. Так у «Стратегічній концепції оборони Північноатлантичного простору» (1950 р.) акцент робився на швидкому нанесенні агресору стратегічних ударів усіма засобами та видами зброї, включаючи ядерну, створенні надійних сил оборони, переконанні керівництва Радянського Союзу у недоцільності розв'язання війни тощо. Структурні зміни всередині НАТО, вступ до Альянсу Греції та Туреччини, а також війна у Кореї, викликали необхідність ухвалення наступної «Стратегічної концепції оборони в регіоні Північної Атлантики» (1952 р.), в якій збереглися ключові принципи попередньої концепції. В основу «Стратегічної концепції оборони території країн НАТО» (1957 р.) покладався принцип застосування ядерної зброї у відповідь на її можливе використання СРСР, а також стратегія передового базування сил оборони Альянсу. Водночас передбачалась певна «гнучкість» застосування звичайної зброї у разі немасштабної агресії. Проте, зі зростанням ядерного потенціалу СРСР, переваги НАТО в аспекті ядерного стримування зменшувались і світ наблизився до загрози «взаємного гарантованого знищення». Актуальним став пошук можливостей для розрядки напруженості у відносинах між Заходом та Сходом. Тому у «Стратегічній концепції захисту території країн НАТО» (1968 р.) засадничими встановлювалися принципи «гнучкості та ескалації». На першому з них базувалась концепція стримування, оскільки при цьому не вбачалася можливість для противника спрогнозувати конкретний спосіб реагування НАТО на його агресію. Своєю чергою, «ескалація» передбачала трирівневу концепцію військового реагування на агресію: 1) оборона, адекватна засобам агресора; 2) загроза застосування ядерних сил; 3) ядерний удар як останній засіб [1].

До середини 1980-х рр. стратегічні концепції та інші керівні документи Альянсу стосувалися здебільшого лише сфери оборони країн-членів. НАТО була військовим блоком, що протистояв Організації Варшавського договору у біполярному суперництві між Заходом та Сходом. У ті часи взаємна недовіра залишалася характерною рисою відносин між ними. І лише після початку в СРСР перебудови, падіння Берлінського муру, старту демократичних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) та розпаду

соціалістичного табору розпочалася нова ера відносини між колишніми ворогами. Всі ці події ознаменували кінець «холодної війни». У 1990 р. відбулося возз'єднання Німеччини і входження до складу Альянсу усієї території ФРН. Країни Центрально-Східної Європи та колишні республіки СРСР стали партнерами НАТО, а згодом більшість із них – і його членами. НАТО почала процес трансформації у найпотужніший у світі безпековий та оборонний Альянс.

Стратегічна концепція НАТО, прийнята на Римському саміті Альянсу у листопаді 1991 р., зафіксувала перехід до принципово нових геостратегічних та безпекових умов, які склалися по завершенню «холодної війни». Вона зафіксувала формування нового стратегічного безпекового середовища, ключовою ознакою якого стало подолання політичного розколу та зниження ризику великого конфлікту на Європейському континенті. У документі зазначалося, що історичні зміни, які відбулися в Європі, значно покращили загальну безпеку країн Альянсу. Безпосередня загроза від СРСР та його сателітів, яка була основною проблемою НАТО протягом перших сорока років його існування, зникла. Водночас залишається велика невизначеність щодо майбутнього Альянсу та з'явилися нові ризики для безпеки його країн-членів. При цьому основна мета НАТО, викладена у Вашингтонському договорі, щодо захисту свободи та безпеки всіх країн-членів політичними та військовими засобами, відповідно до принципів Статуту ООН та ґрунтована на спільних демократичних цінностях, повазі до прав людини та верховенстві права, залишається незмінною [2].

Концепція започаткувала широкий підхід до аналізу міжнародної безпеки, який передбачав, крім оборонного виміру, врахування низки інших аспектів. Так можливість агресії проти країн-членів визнавалася менш вірогідною, порівняно з минулими періодами існування Альянсу. Проте тепер загрози для НАТО можуть виникати через поширення нестабільності, яка матиме негативні економічні, соціальні та політичні наслідки, включаючи етнічні конфлікти та територіальні суперечки. Інтереси безпеки Альянсу можуть постраждати також і від інших ризиків, таких як розповсюдження зброї масового знищення (ЗМЗ), порушення потоків життєво важливих ресурсів та актів тероризму.

Концепція 1991 р. відмовилась від традиційного тлумачення «загрози зі Сходу» в якості головного дестабілізуючого фактору [3, с. 305-306]. Враховуючи нові геополітичні реалії, документ носив неконфронтаційний характер: поряд із підтриманням колективної оборони країн-членів Альянсу, йшлося також про покращення та поширення безпеки у Європі в цілому через партнерство і співробітництво. Разом з тим, наголошувалося, що радянський військовий потенціал і можливості його нарощування, включно з ядерним виміром, все ще є найважливішим чинником, який Альянс має враховувати для підтримки стратегічного балансу в Європі [2].

У документі робився наголос на тому, що радикальні зміни в безпековій ситуації посилюють можливості для досягнення цілей Альянсу політичними засобами, ніж будь-коли раніше. А подолання різноманітних викликів, що постають перед НАТО, вимагає широкого підходу до безпеки. Такий підхід знайшов своє відображення в трьох взаємодоповнюючих елементах політики безпеки Альянсу, а саме:

- діалозі – через налагодження та розширення контактів з Радянським Союзом та країнами Центрально-Східної Європи. Прагнення Альянсу до діалогу стане основою для активнішої співпраці в Європі та поліпшить здатність вирішувати розбіжності та конфлікти мирними засобами;
- співробітництві – шляхом продовження співпраці з усіма державами Європи в усіх відповідних сферах європейської безпеки, з метою запобігання кризам або, якщо вони виникнуть, забезпечення ефективного управління ними. Така політика співпраці має на меті забезпечити нерозривність безпеки між європейськими державами;
- колективній обороні – через підтримку належного військового потенціалу та готовності до колективних дій у спільній обороні для запобігання будь-яким спробам примусу, залякування чи військової агресії [2].

Також Концепція підтвердила міцний трансатлантичний зв’язок, на якому ґрунтується спільна безпека Північної Америки та європейських країн-членів НАТО, неподільність безпеки всіх його членів та їхню солідарність.

Стратегічна концепція 1991 р. стала базисом для започаткування Програми НАТО «Партнерство заради миру», до якої долучилися 23 європейські країни та колишні республіки СРСР, а Україна стала першою пострадянською державою, яка приєдналася до цієї ініціативи НАТО [4].

Утім безпекова ситуація на європейському континенті у 1990-х рр. розвивалася досить стрімко і непередбачувано. Вже наприкінці 1991 р. припинив своє існування СРСР. Почався розпад Югославії, який супроводжувався кривавою громадянською війною. Білорусь, Казахстан та Україна у 1993-1994 рр. приєднались до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в якості без’ядерних держав. Більшість країн ЦСЄ та держави Балтії проголосили курс на вступ до Альянсу і вже у 1999 р. Чехія, Угорщина та Польща стали його повноправними членами. У 1997 р. було укладено Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО, а також Основоположний акт про взаємні відносини, співпрацю і безпеку між РФ і НАТО. Ці вказані та інші зміни в міжнародному безпековому середовищі були враховані у черговій Стратегічній концепції НАТО 1999 р., яка була прийнята на ювілейному Вашингтонському саміті Альянсу.

Концепція підтвердила незмінність основної мети НАТО щодо захисту свободи і безпеки всіх членів Альянсу за допомогою політичних і військових засобів. Для досягнення цієї мети були визначені такі головні завдання:

- безпека: забезпечення передумов для стабільного середовища безпеки євроатлантичного регіону, що ґрунтується на розвитку демократичних інститутів і прагненні до мирного вирішення суперечок, без залякувань, примусу, або застосування сили;
- консультації: згідно зі Статтею 4 Вашингтонського Договору, Альянс є головним трансатлантичним форумом для консультацій між країнами-членами з будь-яких питань, що стосуються їхніх життєвих інтересів, а також для координації зусиль у галузях, що становлять спільний інтерес;
- стримування і оборона від будь-якої загрози агресії проти держав НАТО, як це передбачено статтями 5 і 6 Вашингтонського договору [5].

Також для зміцнення безпеки і стабільності євроатлантичного регіону до завдань НАТО додавалося:

- врегулювання кризових ситуацій – готовність діяти в конкретних ситуаціях відповідно до рішення, що приймається на основі консенсусу, з метою ефективного запобігання конфлікту та брати активну участь у врегулюванні кризових ситуацій;
- партнерство – розвиток широкомасштабних програм партнерства, співпраці та діалогу з іншими країнами євроатлантичного регіону з метою посилення прозорості, взаємодовіри і спроможності діяти разом з країнами Альянсу [5].

У контексті аналізу міжнародного безпекового середовища Концепція відзначила його постійну мінливість і продовжила широкий підхід до безпеки, який враховував важливість політичних, економічних, соціальних та екологічних чинників на додаток до незмінного оборонного виміру. Було зазначено, що безпека Альянсу залежить від численних військових і невійськових факторів ризику, що є багатовекторними і важкопередбачуваними. До проблем та ризиків у сфері безпеки було віднесено: нестабільність всередині та поза межами євроатлантичного регіону, можливість регіональних криз на периферії Альянсу, етнічні та релігійні конфлікти, територіальні суперечки, порушення прав людини, існування потужних ядерних сил за межами НАТО, розповсюдження зброї масового знищення та засобів її доставки, розширення доступу до високотехнологічних військових ресурсів, зростаюча залежність Альянсу від інформаційних систем та загроза їх руйнування шляхом проведення інформаційних операцій.

Концепція 1999 р. чітко задекларувала можливість вільного розширення Альянсу для країн, які бажають і можуть взяти на себе відповідальність і зобов’язання членів НАТО, а також за умов, що приєднання нових членів слугуватиме загальним політичним та стратегічним інтересам Альянсу, посилить його згуртованість та ефективність і зробить внесок в безпеку і стабільність Європи. Для допомоги країнам-претендентам, що бажають вступити до НАТО, запроваджувався План дій щодо членства (ПДЧ).

У контексті розвитку партнерства, співпраці та діалогу документ підкреслив важливе місце Ради Євроатлантичного партнерства та програми Партнерство

заради миру, відзначив особливу роль Росії, України та Середземноморського діалогу.

Після прийняття Стратегічної концепції НАТО 1999 р. події у світі розвивалися настільки динамічно, що майже відразу виникла необхідність перегляду та доповнення цього документу. Терористичні атаки у США 11 вересня 2001 р. висунули на перший план загрозу тероризму. Загострилися проблеми піратства та поширення ЗМЗ. Як наслідок, НАТО постала перед необхідністю розширення своєї діяльності за межами євроатлантичного регіону. Було розгорнуто місію Міжнародних сил зі сприяння безпеці в Афганістані, розпочалися морські операції «Активні зусилля» у Середземному морі та «Союзницький захист» в районі Африканського рогу. Навчальна місія НАТО діяла в Іраку. Сили КФОР долучилися до стабілізації ситуації у Косово.

У серпні 2008 р. в Європі відбулася перша у XXI ст. російсько-грузинська війна та російська окупація Абхазії і Південної Осетії. Цим самим РФ розпочала свій деструктивний антизахідний та антицивілізаційний курс на руйнування заснованого на правилах міжнародного порядку і на силове повернення, «втрачених» після завершення «холодної війни» регіонів. На жаль, ні ООН, ні ОБСЄ, ні ЄС, ні НАТО, а також і світ в цілому, адекватно не відреагували на такі та їм аналогічні реваншисько-імперські дії РФ.

Відповідь НАТО на нову геополітичну ситуацію в євроатлантичному регіоні мала надати нова Стратегічна концепція, затверджена 2010 р. на саміті Альянсу у Лісабоні. Вона зазначала, що НАТО залишається основним джерелом стабільності у непередбачуваному світі та підтвердила незмінність фундаментальної мети Альянсу щодо забезпечення свободи і безпеки всіх його членів політичними і військовими засобами. Концепція визначала три головних завдання Альянсу:

- колективна безпека – члени НАТО завжди допомагатимуть один одному, згідно зі статтею 5 Вашингтонського договору. Це зобов’язання залишається стійким і обов’язковим. Альянс буде стримувати і захищати країни-члени від будь-якої загрози агресії і від нових викликів безпеці;
- кризовий менеджмент – НАТО активно залучатиме відповідний набір політичних і військових інструментів для надання допомоги у врегулюванні криз, що розвиваються і можуть потенційно вплинути на безпеку Альянсу;
- кооперативна безпека – Альянс буде активно залучатися до зміцнення міжнародної безпеки шляхом партнерства з відповідними країнами та міжнародними організаціями, активно роблячи внесок до контролю над озброєннями, нерозповсюдження і роззброєння і тримаючи відкритими двері до членства для всіх європейських демократій, які відповідають стандартам НАТО [6].

Розглядаючи ситуацію у сфері міжнародної безпеки, Концепція констатувала історичний успіх політики надійної оборони у межах НАТО, євроатлантичної інтеграції та активного партнерства, якою керувався Альянс. Завдяки цьому в

євроатлантичному регіоні встановлено мир, і загроза умовного нападу на територію НАТО є низькою. Як і в попередніх документах, Концепція загрозами безпеці євроатлантичного регіону визначала: розповсюдження ЗМЗ, тероризм, нестабільність або конфлікти за межами кордонів Альянсу, кібератаки, залежність від життєво важливих комунікацій, транспортних і транзитних маршрутів, екологічні та ресурсні обмеження.

Вперше реальною і зростаючою загрозою для євроатлантичного регіону визначалося розповсюдження балістичних ракет. Як відповідь на цю загрозу, НАТО задекларувала прагнення «розвивати можливості для захисту нашого населення і територій від атак балістичних ракет, як ключового елементу нашої колективної оборони, що робить внесок і сприяє неподільності безпеки Альянсу. Ми будемо активно прагнути до співпраці в сфері протиракетної оборони з Росією та іншими євроатлантичними партнерами» [6].

Для виконання повного спектру можливостей, необхідних для стримування і захисту від будь-якої загрози безпеці Альянсу, у Стратегічній концепції 2010 р. були зафіксовані прагнення до розвитку мобільних Сил реагування НАТО та вимога до країн-членів підтримувати необхідний рівень оборонних витрат з метою достатнього ресурсного забезпечення збройних сил.

Незважаючи на агресивні дії РФ на пострадянському просторі та посилення антизахідної риторики з боку російських лідерів та пропагандистів, у документі було вказано, що НАТО не становить загрози для Росії та підкреслено важливість стратегічного партнерства між Альянсом та РФ з метою внеску у створення спільного простору миру, стабільності та безпеки.

Значне місце Стратегічна концепція 2010 р. присвятила відносинам Альянсу з Європейським Союзом як «унікальним і важливим партнером» [6]. Було зазначено, що НАТО і ЄС мають відігравати взаємодоповнюючу і обопільно посилюючу роль у підтримці міжнародного миру і безпеки. З цією метою було задекларовано наміри: якнайбільше посилити стратегічне партнерство з ЄС у дусі цілковитої взаємної відкритості, прозорості, взаємодоповнення і поваги до автономності й інституційної цілісності обох організацій; розширити практичне співробітництво в операціях в усьому спектрі розв’язання кризових ситуацій; розширити політичні консультації з метою включення до обговорення усіх питань обопільного занепокоєння задля вироблення спільної оцінки та перспектив; співпрацювати у виробленні спроможностей для мінімізації дублювання і підвищення ефективності використання коштів.

Підкреслена миролюбність Концепції 2010 р., прагнення до партнерства і співробітництва із широким колом країн та міжнародних організацій, виявились неспроможними позитивно вплинути на стан міжнародної безпеки на Європейському континенті. Через короткий термін після її прийняття низка положень цього документу виявилися нереалістичними. У 2014 р. Росія розпочала неспровоковану агресію проти України, яка з лютого 2022 р. переросла в широкомасштабну війну та стала найбільш руйнівною й

кровопролитною після Другої світової війни. При цьому очільники Кремля вважають свою повномасштабну агресію проти України війною саме проти НАТО.

У перші місяці після початку широкомасштабної російсько-української війни Альянс демонстрував певну розгубленість і зневіру щодо можливостей українського опору російській агресії. Регулярні заяви низки лідерів держав-членів НАТО та Генерального секретаря Альянсу на початку війни про те, що НАТО в жодному разі не втручатиметься в конфлікт військовими силами, безумовно, тільки посилювали агресивні наміри Кремля. Така суперечлива реакція НАТО на війну пояснювалася необхідністю балансування між підтримкою України та очевидним прагненням уникнути відкритого конфлікту з Росією. Лише через деякий час, після низки ганебних російських поразок на фронті, Альянс почав доводити свою спроможність щодо підтримки України.

Відповідь на повномасштабну агресію РФ мала дати нова Стратегічна концепція, яка була прийнята 29 червня 2022 р. на черговому саміті НАТО у Мадриді. На відміну від попередніх концепцій, ухвалених після завершення «холодної війни», вказаний документ вже був більш войовничим, конкретнішим за змістом та жорсткішим за формулюваннями.

У передмові Концепції було зазначено, що Альянс і надалі докладатиме зусиль для встановлення справедливого, інклюзивного і тривалого миру та залишатиметься оплотом заснованого на правилах міжнародного порядку. Загарбницька війна РФ проти України похитнула мир й значно погіршила міжнародне середовище безпеки. При цьому було констатовано, що «сильна і незалежна Україна є вкрай важливою для стабільності на євроатлантичному просторі» [7].

Документ у черговий раз відзначив, що основною метою і найвищою відповідальністю НАТО є гарантування колективної оборони країн-членів від усіх загроз з усіх напрямків, підкреслив оборонний характер Альянсу та неподільність безпеки всіх його держав. Було вказано, що НАТО і надалі виконуватиме три своїх основоположних завдання: стримування і оборона; запобігання і врегулювання криз; безпека на основі співробітництва, які є взаємодоповнюючими і слугують забезпеченню колективної оборони і безпеки усіх союзників по НАТО [7].

За результатами оцінки стратегічного безпекового середовища, у новій Концепції було зазначено низку важливих моментів. Хоча Росія не була прямо визначена як супротивник НАТО, вона була названа найбільш значною і прямою загрозою безпеці держав-членів Альянсу та миру і стабільності в євроатлантичному регіоні, яка намагається встановити власні сфери впливу і прямий контроль за допомогою примусу, саботажу, агресії та анексії. При цьому Альянс не прагне конфронтації і не становить загрози Російській Федерації та готовий і надалі тримати відкритими канали зв’язку з Москвою з

метою контролю і зменшення ризиків, запобігання ескалації і підвищення прозорості.

Також у Стратегічній концепції вперше було визначено позицію НАТО щодо Китаю. Зокрема, вказувалося, що проголошені Китайською Народною Республікою цілі і силова політика є викликом інтересам, безпеці і цінностям НАТО. Зловмисні гібридні і кібероперації КНР, поряд з її риторикою конфронтації і поширенням дезінформації, спрямовані проти безпеки країн Альянсу. Поглиблення стратегічного партнерства між Китайською Народною Республікою і Російською Федерацією, а також їхні взаємні намагання ослабити заснований на правилах міжнародний порядок, були визнані такими, що суперечать цінностям та інтересам НАТО.

Загалом документ дещо розширив перелік викликів і загроз, які постають перед Альянсом. Крім вже традиційних, які відзначались і в попередніх концепціях, було акцентовано увагу на викликах демократичним цінностям з боку авторитарних суб'єктів, повсюдній нестабільності, яка підриває індивідуальну людську безпеку та національну безпеку держав, зростанні суперництва у кіберпросторі, намаганнях обмежити доступ і свободу діяльності у космосі, негативному впливі зміни клімату [7].

Значна увага у новій Концепції була присвячена питанням стримування та оборони Альянсу. Варто відзначити: започаткування підходу НАТО щодо забезпечення оборони «на 360 градусів»; прагнення щодо розбудови стійкості на національному рівні і загалом в Альянсі проти військових і невійськових загроз спільній безпеці; заходи для забезпечення надійності, ефективності, безпеки і безпечності ядерного стримування НАТО; зобов'язання зміцнювати потенціал Альянсу в усіх сферах, включаючи сухопутні, військово-повітряні, військово-морські операції та операції у кіберпросторі і космосі, з метою протидії будь-яким загрозам і викликам. Тобто космічний та кібернетичний простори були визнані НАТО новими сферами операцій, в яких Альянс має гарантувати безпеку і оборону країн-членів, згідно статті 5 Північноатлантичного договору.

Документ підкреслив історичний успіх політики розширення Альянсу та підтвердив продовження політики відкритих дверей. Країни-члени НАТО взяли зобов'язання збільшити практичну підтримку євроатлантичних прагнень України та інших держав, які прагнуть вступу до Альянсу, з метою просування миру, стабільності і безпеки в євроатлантичному просторі. Також було підтверджено рішення Бухарестського саміту НАТО 2008 р. щодо перспектив членства Грузії та України.

Варто відзначити, що у новій Стратегічній концепції вперше було відзначено стратегічне значення для Альянсу Чорноморського регіону. НАТО підтримуватиме євроатлантичні прагнення зацікавлених країн у цьому регіоні, посилюватиме зусилля, спрямовані на вдосконалення спроможностей цих держав долати конкретні загрози і виклики, з якими вони стикаються, а також

підвищення їхньої стійкості проти зловмисного втручання або силового тиску з боку третьої сторони [7].

Також у документі традиційно зазначається основоположність трансатлантичного зв'язку країн-членів НАТО, підкреслюється роль Європейського Союзу як унікального і важливого партнера Альянсу та прагнення до зміцнення стратегічного партнерства НАТО – ЄС.

На основі проведеного аналізу еволюції Стратегічних концепцій НАТО 1991, 1999, 2010 та 2022 рр. можемо зробити низку узагальнюючих висновків:

- після завершення «холодної війни» Північноатлантичний альянс став провідною безпековою організацією, невід'ємним елементом розвитку якої є постійна трансформація до викликів і загроз сучасного світу. Напрями трансформації НАТО визначаються Стратегічними концепціями, які періодично оновлюються з метою врахування змін глобальної безпекової обстановки та забезпечення можливостей Альянсу до виконання своїх основних завдань щодо гарантування безпеки та оборони своїх країн-членів. Таким чином, Стратегічна концепція є основним документом, який визначає пріоритети, цінності та цілі Альянсу, висвітлює колективну оцінку викликів та загроз міжнародній безпеці, визначає політичні й військові завдання НАТО у мінливому світі;
- кожна з останніх чотирьох публічних Стратегічних концепцій НАТО носила відкритий характер і мала подібну структуру: актуальне визначення середовища безпеки, яке постає перед Альянсом; чітке формулювання загроз та викликів безпеці й методи НАТО щодо їх запобігання та подолання; основні політичні та військові завдання, які Альянс має виконувати; напрями, форми та ресурси для реалізації Стратегії – у відповідності до основних принципів та цінностей НАТО, на основі консенсусу та спрямовані у майбутнє [8, с. 43];
- у Стратегічних концепціях НАТО 1991, 1999, 2010 та 2022 рр. залишалась незмінною основна мета НАТО, спрямована на захист свободи і безпеки всіх країн-членів політичними та військовими засобами, ґрунтована на спільних демократичних цінностях, повазі до прав людини та верховенстві права, як це передбачено у Вашингтонському договорі та відповідно до принципів Статуту ООН. Варто зазначити, що головна мета НАТО щодо оборони і гарантування безпеки своїх країн-членів була досягнута. Стаття 5 Північноатлантичного договору за весь період існування Альянсу була застосована лише одного разу у відповідь на терористичні атаки Аль-Каїди проти США у 2001 р. Незважаючи на регулярні російські погрози на адресу НАТО в цілому та окремим його країнам-членам, зокрема і шляхом застосування ядерної зброї, вірогідність прямої військової агресії з боку країни-терориста проти Альянсу є досить низькою. При цьому, на відміну від періоду «холодної війни», політика безпеки Альянсу, крім завдання колективної оборони, доповнювалась низкою інших елементів, зокрема, прагненням до діалогу, розвитком співробітництва та партнерства, кризовим реагуванням;

- зазначені Стратегічні концепції НАТО підкреслено носили миролюбний і неконфронтаційний характер, акцентували прагнення Альянсу до підтримки заснованого на правилах міжнародного порядку, поваги до суверенітету, територіальної цілісності, прав людини і міжнародного права, мирного врегулювання всіх суперечностей. Навіть після розв'язаної РФ повномасштабної агресії проти України, Стратегічна концепція НАТО 2022 р. не визнає Росію противником. Основоположний акт НАТО – Росія, який встановив унікальний формат партнерства між сторонами, не був скасований. Більше того, Альянс декларує готовність тримати відкритими канали зв'язку з Москвою з метою контролю і зменшення ризиків, запобігання ескалації і підвищення прозорості. Так само НАТО вказує на відкритість до конструктивних контактів із КНР, незважаючи на той факт, що цілі і силова політика Пекіну кидають виклик трансатлантичним інтересам, безпеці і цінностям. На жаль, такий підхід не сприяв зміцненню міжнародної безпеки поза межами НАТО, розглядався авторитарними режимами як слабкість Альянсу та призводив до поширення їхніх агресивних намірів і дій;

- Стратегічні концепції НАТО 1991, 1999, 2010 та 2022 рр. підкреслювали основоположний характер трансатлантичного зв'язку для існування Альянсу та неподільність безпеки країн-членів. Звісно існували розбіжності між різними країнами НАТО, які інколи носили досить гострий характер, особливо щодо проведення спільних операцій та збільшення видатків на оборону. Поглиблення європейської інтеграції та зміцнення позицій Європейського Союзу сприяло посиленню зв'язків між ЄС та НАТО, що знаходило своє відображення у стратегічних документах Альянсу. Стратегічні концепції НАТО 2010 та 2022 рр. підкреслювали роль Європейського Союзу як унікального та важливого партнера НАТО. Наразі можемо констатувати посилення стратегічного партнерства між двома організаціями. При цьому розвиток Європейської політики безпеки та оборони доповнює спільний потенціал та є взаємосумісним із процедурами НАТО;

- особливістю Стратегічних концепцій НАТО, прийнятих після завершення «холодної війни», стало започаткування Альянсом широкого підходу до міжнародної безпеки, який передбачав, крім оборонного виміру, врахування низки інших аспектів, таких як поширення нестабільності, розповсюдження ЗМЗ, етнічних конфліктів, тероризму тощо. Перелік викликів і загроз постійно збільшувався, також розширювався інструментарій Альянсу щодо що їх нейтралізації, що було проаналізовано вище;

- важливе місце у всіх чотирьох останніх Стратегічних концепціях займала проблематика, пов'язана із розвитком оборонних спроможностей НАТО для надійного стримування та гарантування безпеки країн-членів шляхом забезпечення балансу ядерних та звичайних військових можливостей. Головна мета у цьому контексті полягала у розвитку повного спектру можливостей, необхідних для стримування і захисту від будь-якої загрози безпеці Альянсу. У

цьому зв'язку особливої актуальності поступово стала набувати проблема забезпечення необхідного рівня оборонних витрат усіма країнами-членами, про що вперше було зазначено у Стратегічній концепції 2010 р.;

- політика партнерства у Стратегічних концепціях 1991, 1999, 2010 та 2022 рр. розглядалася Альянсом як один із найважливіших елементів його безпекової діяльності. З одного боку, така політика сприяла тому, що переважна більшість країн ЦСЄ та Балтії стали повноправними членами НАТО та зміцнили колективний потенціал Альянсу. З іншого боку, партнерство НАТО з Росією та їй подібними авторитарними державами не допомогло цим країнам розвиватись в напрямку демократизації суспільства і не втримали їх від силового впливу й збройних нападів на інші держави. Всі намагання НАТО після «холодної війни» знешкодити загрозу, якою є і завжди була Росія, шляхом «діалогу» та «особливого партнерства», залучаючи її до співпраці щодо взаємних проблем безпеки, забезпечивши офіційну основу для розвитку двосторонніх відносин через Основоположний акт НАТО – Росія від 1997 р., надаючи їй унікальний формат партнерства в рамках Постійної спільної ради НАТО – Росія, були марні. Більше того, все це надавало Росії ще більше впевненості у своїй безкарності [8, с. 46]. Війна Росії проти України вкрай гостро підтверджує важливість справжніх партнерів і союзників для НАТО та необхідність розбудови відносин з тими партнерами, які поділяють цінності Альянсу і зацікавленість у підтриманні заснованого на правилах міжнародного порядку;

- ще один елемент безпекової політики НАТО, а саме – врегулювання криз, також визнавався одним із найважливіших у всіх чотирьох останніх Стратегічних концепціях. За останні десятиліття Альянс здійснив низку масштабних операцій кризового реагування на території колишньої Югославії, в Афганістані, Іраку, у Середземному морі. При цьому варто відзначити, що результативність вказаних операцій не є очевидною. Якщо військові цілі операцій із врегулювання криз, зазвичай, досягалися швидко і досить впевнено, то післявоєнна відбудова і налагодження мирного життя не завжди приносили очікувані позитивні результати;

- термін дії Стратегічних концепції НАТО, ухвалених після 1991 р., був розрахований у середньому на 10 років. Проте швидкі й непередбачувані зміни міжнародного безпекового середовища призводили до того, що окремі їх положення майже відразу після прийняття втрачали актуальність та не відповідали існуючим на той момент викликам і загрозам. Так невдовзі після ухвалення Стратегічної концепції НАТО 1991 р. припинив своє існування Радянський Союз, на розвиток відносин з яким спрямовувалась значна частина її положень. Країни ЦСЄ та Балтії вже на початку 1990-х рр. проголосили курс на вступ до НАТО, про що на момент ухвалення Концепції не могло бути й мови. Через два роки після ухвалення Стратегічної концепції 1999 р. масованих терористичних атак зазнали США, розпочалися масштабні операції кризового

реагування з боку Альянсу, що також не повною мірою відображалося у зазначеному документі. Стратегічна концепція 2010 р. зазначала про важливість співробітництва з РФ та вказувала на неподільність безпеки НАТО з цією агресивною країною. У відповідь на ці миролюбні наміри, Росія в 2014 р. розпочала неспровоковане вторгнення до України, яке у 2022 р. переросло у повномасштабну військову агресію. Нарешті, Стратегічна концепція 2022 р., яка була прийнята вже після початку повномасштабного російського вторгнення до України, також не дає відповідей на багато складних питань, зокрема щодо необхідності належного стримування РФ та КНР, євроатлантичних перспектив України тощо;

- за винятком Стратегічної концепції НАТО 1991 р., наступні документи визначали пріоритетом розвитку Альянсу політику відкритих дверей. Після завершення «холодної війни» кількість країн-членів НАТО збільшилась вдвічі і наразі налічує 32 країни. Загалом розширення НАТО сприяло стабільності в євроатлантичному регіоні, зміцнило безпеку Альянсу та його потенціал. Остання Стратегічна концепція 2022 р. підтвердила політику відкритих дверей Альянсу і зазначила, що жодна третя сторона не має права голосу у цьому процесі. Водночас можемо констатувати, що євроатлантичні перспективи України, як і інших країн, що прагнуть вступу до НАТО, не знайшли свого чіткого і однозначного підтвердження у цьому документі;

- на відміну від попередніх документів, лише остання Стратегічна концепції НАТО 2022 р. вказує на стратегічне значення для Альянсу Чорноморського регіону, щоправда без деталізації тактики і стратегії дій НАТО у цьому регіоні. Протягом останніх десятиліть, не зважаючи на той факт, що, окрім РФ, у зазначеному регіоні розташовані лише країни-члени НАТО та партнери Альянсу – Україна і Грузія, по суті Чорноморський регіон перетворився на сферу домінуючого впливу Росії, яка здійснювала агресивні дії по відношенню до своїх сусідів, регулярно порушувала норми міжнародного морського права, а після повномасштабного вторгнення до України у 2022 р. намагалася взагалі заблокувати судноплавство у Чорному морі. Лише завдяки рішучим і мужнім діям Сил оборони України вдалося створити транспортний коридор для цивільного судноплавства, який зазнає постійних варварських атак з боку збройних сил РФ. При цьому Україна і Грузія продовжують залишатися найуразливішими елементами загальної чорноморської безпеки, перебуваючи поза межами безпекової парасольки НАТО. Тобто, на сьогоднішній день можемо констатувати неспроможність та небажання НАТО забезпечити стабільність у Чорноморському регіоні.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що еволюція Стратегічних концепцій НАТО відображає трансформацію Альянсу через постійний процес адаптації до змін стратегічного безпекового середовища, набуття відповідної спроможності для колективної безпеки й оборони протягом всього періоду існування НАТО, через втілення передового досвіду, подолання недоліків, визначення нових

завдань, запровадження сучасних доктринальних поглядів, знаходження дієвих інструментів та втілення їх у практичній площині.

Список використаних джерел та літератури

1. Бадрак В. Нова стратегічна концепція НАТО. Погляд на зміст. *Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння.* 06.07.2022. URL: https://cacds.org.ua/нова-стратегічна-концепція-нато-погл/
2. The Alliance's New Strategic Concept. 07 Nov. 1991 – 08 Nov. 1991. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23847.htm?selectedLocale=uk
3. Головіна К.Г. Стратегічні концепції НАТО 1991, 1999 та 2010 років: трансформація ролі Альянсу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2011. Вип. XXXI. С. 305-308.
4. Стратегічні концепції НАТО: історія та сучасність крізь призму безпеки. *Україна до НАТО.* 30.09.2024. URL: https://ukrainetonato.com.ua/75-rokiv-nato/stratehichni-kontseptsii-nato-istoriia-ta-suchasnist-kriz-pryzmu-bezpeky/
5. Стратегічна Концепція Альянсу. Затверджена главами держав і урядів, які взяли участь в засіданні Північноатлантичної ради у Вашингтоні (Федеральний округ Колумбія). 23-24 квітня 1999 року. URL: https://web.archive.org/web/20150530054427/http://nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_27433.htm
6. Активне залучення, сучасна оборона. Стратегічна концепція оборони та безпеки членів Організації Північноатлантичного договору. Прийнята главами держав та урядів у Лісабоні 19 листопада 2010 року. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-ukr.pdf
7. Стратегічна концепція НАТО – 2022. Ухвалена главами держав і урядів на Мадридському саміті НАТО 29 червня 2022 року. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept-ukr.pdf
8. Кулик Т., Прошин Д. Стратегічна концепція НАТО 2022: пріоритети, спроможність та реальність в умовах стратегічної конкуренції. *Держава і право України в умовах воєнного стану. Науковий вісник ДДУВС.* 2022. Спеціальний випуск. № 2. С. 43-52.

References

1. Badrak, V. (2022). Nova stratehichna kontseptsiia NATO. Pohliad na zmist [NATO's new strategic concept. A look at the content]. *Tsentr doslidzhen armii, konversii ta rozzbroiennia* [Center for Army, Conversion and Disarmament Studies]. 06.07.2022. [Online]. Available from: https://cacds.org.ua/нова-стратегічна-концепція-нато-погл/ [In Ukrainian].
2. The Alliances New Strategic Concept. 07 Nov. 1991 – 08 Nov. 1991. [Online]. Available from: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23847.htm?selectedLocale=uk [In English].
3. Holovina, K.H. (2011). Stratehichni kontseptsii NATO 1991, 1999 ta 2010 rokiv: transformatsiia roli Aliansu [Strategic concepts of NATO in 1991, 1999 and 2010: transformation of the role of the Alliance]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University], XXXI, pp. 305-308. [In Ukrainian].
4. Stratehichni kontseptsii NATO: istoriia ta suchasnist kriz pryzmu bezpeky [Strategic concepts of NATO: history and modernity through the prism of security]. *Ukraina do NATO* [Ukraine to NATO]. 30.09.2024. [Online]. Available from: https://ukrainetonato.com.ua/75-rokiv-nato/stratehichni-kontseptsii-nato-istoriia-ta-suchasnist-kriz-pryzmu-bezpeky/ [In Ukrainian].
5. Stratehichna Kontseptsiia Aliansu. Zatverdzhena hlavamy derzhav i uriadiv, yaki vzialy uchast v zasidanni Pivnichnoatlantychnoi rady u Vashynhtoni (Federalnyi okruh Kolumbiia) [Strategic

Concept of the Alliance. Approved by the heads of state and government who took part in the meeting of the North Atlantic Council in Washington (Federal District of Columbia)]. 23-24.04.1999. [Online]. Available from: https://web.archive.org/web/20150530054427/ http://nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_27433.htm [In Ukrainian].

6. Aktyvne zaluchennia, suchasna oborona. Stratehichna kontseptsiia oborony ta bezpeky chleniv Orhanizatsii Pivnichnoatlantychnoho dohovoru. Pryiniata hlavamy derzhav ta uriadiv u Lisaboni 19 lystopada 2010 roku [Active engagement, modern defense. The strategic concept of defense and security of the members of the North Atlantic Treaty Organization. Adopted by the heads of state and government in Lisbon on November 19, 2010]. [Online]. Available from: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-ukr.pdf [In Ukrainian].
7. Stratehichna kontseptsiia NATO – 2022. Ukhvalena hlavamy derzhav i uriadiv na Madrydskomu samiti NATO 29 chervnia 2022 roku [Strategic concept of NATO – 2022. Adopted by the heads of state and government at the Madrid NATO summit on June 29, 2022]. [Online]. Available from: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept-ukr.pdf [In Ukrainian].
8. Kulyk, T., Proshyn, D. (2022). Stratehichna kontseptsiia NATO 2022: priorytety, spromozhnist ta realnist v umovakh stratehichnoi konkurentsii [The strategic concept of NATO 2022: priorities, capabilities and reality in the conditions of strategic competition]. *Derzhava i pravo Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. Naukovyi visnyk DDUVS* [The state and law of Ukraine under martial law. Scientific Bulletin of the DDUVS]. Spetsialnyi vypusk [Special issue], 2, pp. 43-52. [In Ukrainian].

Demenko O. The Evolution of NATO's Strategic Concepts after the End of the Cold War.

The article analyzes the evolution of NATO's Strategic Concepts of 1991, 1999, 2010 and 2022. It is established that NATO's development strategy has constantly been aimed at adapting to changing circumstances, taking into account the available resources needed to achieve the specified goals. Strategic Concepts were the public face of NATO, outlining the main goals and objectives of activities and providing mechanisms for achieving consensus between member states. Based on the analysis, it is concluded that the Strategic Concept is the main document that defines the priorities, values and objectives of the Alliance, highlights the collective assessment of challenges and threats to international security, defines NATO's political and military tasks in a changing world. In all four recent Strategic Concepts, NATO's main goal, aimed at protecting the freedom and security of all member states by political and military means, based on common democratic values, has remained unchanged. At the same time, unlike the Cold War period, the Alliance's security policy, in addition to the task of collective defense, was supplemented by a number of other elements, in particular, the desire for dialogue, the development of cooperation and partnership, and crisis response. It was found that the NATO Strategic Concepts of 1991, 1999, 2010 and 2022 emphasized the fundamental nature of the transatlantic connection for the existence of the Alliance and the indivisibility of the security of member states, and the deepening of European integration and the strengthening of the positions of the European Union contributed to the strengthening of ties between the EU and NATO, which was reflected in the Alliance's strategic documents. A feature of the NATO Strategic Concepts adopted after the end of the Cold War was the introduction by the Alliance of a broad approach to international security. It has been established that an important place in all the mentioned Strategic Concepts was occupied by issues related to the development of NATO's defense capabilities and the Alliance's open door policy, which contributed to stability in the Euro-Atlantic region, strengthened the Alliance's security and its potential.

Keywords: *NATO, NATO Strategic Concept, international security, collective defense, dialogue, cooperation, partnership, NATO enlargement.*

УДК 94+327(474.2:477)”19/20”
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-5

Орлова Т.В.
https://orcid.org/0000-0002-4079-0049

МІЖНАРОДНІ ФАКТОРИ 1990 – 2020-х РОКІВ І РОЗВИТОК ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ЕСТОНІЇ

У статті на прикладі окремої пострадянської держави, а саме Естонії досліджуються тенденції політичного і економічного розвитку світу, які виявлялися і виявляються у певних міжнародних факторах, що впливають на всі країни. Хронологічні рамки дослідження обіймають останні три десятиріччя, коли за кризових умов відбувається кардинальна зміна світового порядку. Провідним трендом визначено боротьбу демократичних сил, орієнтованих на Захід з його пріоритетом інноваційного розвитку, проти тиранії, що є архаїкою, здебільшого притаманної Сходу.

Однією з провідних тенденцій всесвітньої історії є зіткнення цивілізацій, яке загострилося наприкінці XX – на початку XXI ст. Деякі землі опинилися у лімесі, тобто на окраїнах імперій або цивілізацій. До кола таких країн відносяться країни Балтії, а також Україна. Нині має місце справжня війна цивілізацій, епіцентр якої – в Україні з «радіацією» на інші території. Пропонована студія має значення з огляду на цінність балтійського, естонського досвіду виживання і розвитку за умов криз не тільки цивілізаційної, але й кризи фазового переходу – від індустріального до постіндустріального/інформаційного суспільства. Серед важливих умов – орієнтація на європейську культурно-історичну спільноту. Висвітлюється головна небезпека незалежному поступу з російського боку у її різноманітних проявах. Конкретизується підстави та конкретні прояви союзництва Естонії з Україною у протистоянні імперству та агресії.

Встановлено, що саме орієнтація Естонії на Європу і Європи на Естонію відіграла вирішальну роль у зміцненні демократії і усього того, чому та сприяє – від вільного ринку до покращення життя населення. В ролі гарантів виступили Європейський Союз і НАТО, шлях до яких не був простим і швидким. Також виявлено новаторський підхід естонців до розв’язання проблеми ресурсів в той час, коли найбільшого значення набувають постматеріальні цінності, зростає роль людського фактору. В естонському випадку важливу роль відіграв менталітет: поєднання традиційних чесності і наполегливості у досягненні мети із спроможністю до креативності, яка стала головним важелем змін у час трансформацій світоустрою.

Ключові слова: *Естонія, російська загроза, пострадянський транзит, європейська цивілізація, Європейський Союз, НАТО.*

За законами синергетики, успішнішою є та система, яка спроможна самоорганізуватися, аби дати адекватну відповідь на зміни навколишнього середовища. В якості системи може розглядатися окрема особа, організація, держава. Метою пропонованої до уваги розвідки є демонстрація того, як невелика за розмірами і ресурсами Естонія здійснила успішний транзит від колишньої радянської республіки до однієї з найрозвиненіших і найшанованіших країн сучасного світу, беручи до уваги дану закономірність.

Відразу варто наголосити, що постановка проблеми саме у зазначеному вигляді є оригінальною. Хоча не можна сказати, що естонський досвід

перебував поза увагою дослідників. Виявляються два основних аспекти: міжнародна політика Естонської Республіки [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8] і її економічний розвиток [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. Причому найчастіше і те, й інше розглядалося спільно із політичними та економічними справами двох інших країн Балтії – Латвії і Литви [16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25]. Деякі автори акцентували важливість балтійського досвіду для України [26; 27; 28; 29; 30; 31]. Ці розвідки є важливими для всесвітньої історії в цілому, сучасної політичної історії світу зокрема.

Якщо точкою відліку історії сучасного світу вважається відкриття Америки Колумбом у 1492 р., так точкою відліку сучасної політичної історії світу є 1989 р., коли впала Берлінська стіна. І та, й інша подія позначили початок різкої зміни світового порядку. В результаті поразки комуністичної системи у третій світовій – холодній війні – ситуація на планеті, насамперед у Європі, почала кардинально змінюватися. Східний блок, очолюваний Москвою, розпався. У 1991 р. зазнала краху радянська імперія, яка у трохи видозміненому вигляді продовжувала традиції російського колоніалізму. Державам, які звільнилися від цього ярма, треба було визначатися, самоорганізовуватися, долаючи постколоніальні травми.

З Радянського Союзу і його зони впливу вийшло чимало держав, частина з яких були близькі географічно. Їх також єднало бажання стати невід'ємною частиною європейського співтовариства. Створений у 1992-1993 рр. Європейський Союз вирішив займатися ними одночасно. Крім того, Східна Європа являла інтерес для США та інших західних держав, зокрема, Німеччини і скандинавських.

З свого боку Росія не полишала зусиль, аби утримати колишніх сателітів, а також нові незалежні держави, утворені на уламках СРСР. Хоча серпневий путч 1991 р. значно послабив російську потугу. Цю обставину враховали політичні сили в національних республіках, але лінія поведінки виявилася різною. Так, політичне керівництво середньоазійських республік довгий час намагалося утриматися в союзницьких відносинах, тоді як в інших випадках було обрано незалежність. Міжнародною ситуацією, зокрема, послабленням Росії, зуміли скористатися республіки, які за радянських часів називалися прибалтійськими – Литва, Латвія, Естонія. Їхні активісти наприкінці 1980-х рр. підняли питання про радянську анексію 1940 р. і сприяли активізації рухів за незалежність у інших, зокрема, в Україні.

Естонія стала першою республікою, яка восени 1988 р. проголосила свій суверенітет, у розумінні верховенства республіканських законів над союзними. 20 серпня 1991 р. Верховна Рада Естонії прийняла рішення про відновлення державної незалежності, втрачену через радянсько-німецький пакт. Не можна сказати, що ця акція здійснилася легко. З одного боку, – невідомі остаточні результати путчу, а в республіці дислоковані численні радянські війська. Події у Москві 3-4 жовтня 1993 р. показали, що розстріл «Будинку Рад»

комулятивними снарядами цілком можливий, як і наступний розгін з'їзду народних депутатів і Верховної Ради Російської Федерації.

З іншого, певною мірою в Таллінні склалася ситуація двовладдя. Станом на 19 серпня з претензіями на легітимність діяли два центри влади – Верховна Рада та Естонський конгрес. Естонський конгрес створювався для координації заснування інституту громадянства. У відповідності до цього кожен естонець міг отримати картку з підтвердженням, що особа або її батьки, чи старші родичі проживали в країні до 17 червня 1940 р. (саме того дня на естонські землі увійшла Червона армія). Також діячі Конгресу турбувалися, аби Верховна Рада не проголосила незалежність Естонії заново, не згадуючи про правонаступництво республіки. Оскільки у Верховній Раді засідало чимало представників від Конгресу, обидві сили прийшли згоди.

Формулювання «відновлення» мало принципове значення. Хоча країни Заходу, на чолі із США, ніколи не визнавали анексію балтійських республік, це слово робило визнання незалежності Естонії дипломатично зручнішим для багатьох країн: прямолінійне визнання її незалежності напевне викликало б негативну реакцію Москви, ніж просто продовження колишніх дипломатичних відносин. Статус правонаступниці також означав, що Естонія могла претендувати на повернення майна, яке належало їй до 17 червня 1940 р. в іноземних державах, а також не треба було подавати заявки на вступ до численних міжнародних організацій, оскільки її членство там просто поновили. Взагалі, статус правонаступності приніс Таллінну багато переваг у зовнішній політиці.

Поняття правонаступництва, крім того, дало змогу висунути претензії щодо окупації Естонії Радянським Союзом. Відтак імміграція з інших частин СРСР порушувала положення Женевської конвенції про заборону завезення до країни цивільних громадян під час її окупації. Таким чином, більшість російськомовного населення, завезеного для «комуністичного будівництва» до балтійських країн, виявилася нелегалами. Ця проблема не втратила актуальності до нашого часу. Дехто з названого контингенту виконав вимоги, які висуваються задля одержання естонського громадянства (іспит на знання естонської мови і конституції), і його одержав. РФ досі звинувачує ЕР у примусовій асиміляції російськомовного населення, водночас активно використовує його для дестабілізації ситуації в країні і продовження свого тиску.

Яскравий приклад – «бронзові ночі» 2007 р., коли влада Таллінну вирішила перенести пам'ятник радянському солдату-визволителю від німецько-фашистських загарбників («Бронзовий солдат») і поховання загиблих радянських військових з центру міста на військовий цвинтар. Це стало причиною не просто акцій протесту, але й кривавих сутичок, коли постраждали десятки, а один учасник акції загинув. В Росії заявили, що рішення естонської влади є «наругою над пам'яттю визволителів». Рада Федерації РФ

запропонувала президенту розірвати дипломатичні відносити з Естонією, Державна Дума вимагала ввести економічні і політичні санкції. У «бронзову ніч» багато місцевих росіян усвідомили, що Естонія є незалежною. Разом із тим пам'ять про ті події у естонців підтверджує правильність дій, зважаючи на те, що відбулося в Криму у 2014 р., а потім після 24 лютого 2022 р. в Україні.

Естонці уважно стежать за тим, що відбувається в світі, яку політику проводить східна сусідка, за якими сценаріями. Наприклад, у Придністров'ї або Абхазії. І балтам вдається запобігати подібному розвитку подій. Так, велику небезпеку являла собою спроба створення у 1993 р. автономної території на північному сході країни. Тамтешнє населення – переважно російськомовне, що оселилося там за радянських часів. У Нарві та Сілламяе, містах на північному сході Естонії 16 і 17 липня 1993 р. провели референдум. Це сталося після ухвалення естонським парламентом закону про іноземців. За ним всі, хто не мав естонського паспорта, визнавалися як іноземці, відповідно визначалися умови їхнього проживання в країні. Російськомовні мешканці без громадянства або з громадянством РФ, сприйняли цей закон як порушення своїх прав та відчули загрозу для свого перебування у названих містах. Міські адміністрації мали підтримку з російського боку. Суттєву роль відігравала наявність російського військового контингенту на естонських землях. На 1993 р. він нараховував близько семи тисяч осіб. Від самого початку кризи естонська влада не розглядала можливості застосування сили. Ставка робилася на дискредитацію референдуму і його результатів.

За повідомленням міських адміністрацій, у референдумі взяли участь понад 50% місцевих мешканців. 98% мешканців Сілламяе і 97,2% електорату Нарви висловилися за територіальну автономію [32]. За висновками міжнародних спостерігачів, в Нарві голосувало менше половини. Крім того, було помічена відсутність загального виборчого списку, тобто теоретично одна людина могла голосувати кілька разів. Таллінн оголосив референдум неконституційним. Також було проведено роз'яснювальну роботу, яка на перший план висунула економічні міркування. Представник естонського уряду по радіо звернувся до місцевих жителів і пояснив альтернативу: відокремитися від Естонії і повернутися до російського рубля чи і далі розплачуватися кроною (нещодавно запровадженою стабільною валютою країни) у межах естонської держави. Порівняння з буднями у складі Росії (на іншому березі річки Нарва, у російському Івангороді в обігу – рубль) з усіма умовами існування, що з того випливали, відіграли свою роль. Також значний вплив на місцеві настрої мала зустріч прем'єр-міністра М. Лаара з тамтешніми підприємцями на заводі «Балтієць». Загалом референдум провалився, північно-східний регіон залишився у складі ЕР. Також провал референдуму вплинув на сприйняття Естонії Заходом, який побачив здатність Таллінну вирішувати конфлікти без силових методів. Важливо підкреслити, що пізніше естонська сторона не

визнала ані анексії Криму, ані референдумів, які проводили російські загарбники на окупованих українських територіях.

Після цих подій почастішали заклики вивести російські війська з естонської території. Це виведення тривало до 1994 р., додаючи напруження і в середині країни, і назовні. Напруження між ЕР і РФ створює прикордонний договір, який залишається непідписаним, оскільки обидві сторони по-різному уявляють, де саме має проходити кордон між ними. Кордон досі знаходиться там, де його накреслила Російська Федерація. Однак Естонська Республіка переконана, що необхідно брати до уваги укладений у 1920 р. Тартуський мирний договір, коли радянська Росія визнала Естонію в якості незалежної держави. У відповідності до цього документу, Сетумаа і земля за річкою Нарва є територією Естонії. Естонці вважають, що приблизно 5% їхньої території зазнали російської анексії. З свого боку, МЗС РФ стверджує, що Тартуський мирний договір припинив дію після «добровільного вступу Естонії до складу СРСР» у 1940 р. Тоді спірні території включили до складу радянської Росії. Нині Москва не воліє ані повертати цю територію, ані давати компенсацію за неї, ані взагалі обговорювати це питання. Саме згадування про Тартуський мир дратує Москву. Якщо згадати історію, ця угода була укладена між радянською Росією і Естонією після завершення бойових дій, коли вояки першої зазнали поразки у протистоянні з збройними силами Естонської Республіки, підтриманими британським військово-морським флотом, фінськими, шведськими і датськими добровольцями. Зрозуміло, що путінській Росії неприпустимо посилання на таку «поразку», а також територіальні поступки Заходу, хоча Китай такі поступки у незрівнянно більших обсягах має. Якщо проводити історичні паралелі, так показовою є підтримка Естонії з боку Великої Британії (останнім часом ця держава намагається відігравати все більшу роль у протистоянні з Росією), а також участь громадян скандинавських країн у захисті інтересів близьких по духу і територіям народів. Що стосується сучасної Естонії, так було заявлено, що є готовність чекати вирішення територіальної суперечки так само терпляче, як Японія чекає вирішення питання Курильських островів.

У 1993 р. парламент Естонії створив державну комісію із розслідування репресивної політики окупаційних сил, перед котрою поставили завдання підготувати «Білу кригу про втрати, завдані народу Естонії окупаціями». «Біла книга» була видана у 2003 р. і стала підставою для вимог до Росії відшкодувати втрати, завдані окупацією. У 2019 р. міністр юстиції Естонії У. Рейнсалу зажадав від РФ компенсації за радянську окупацію, збиток від якої сягав 1,2 млрд євро [34]. Зі свого боку, російська сторона неодноразово заявляла, що розглядає приєднання країн Балтії до СРСР в 1940 р. у відповідності до норм міжнародного права того часу, і тому розмови про компенсації вважає необгрунтованими. Навіть висувалися претензії на відшкодування російській стороні за те, що радянська влада вклала у розвиток Прибалтики.

У 1998 р. при президенті Естонської Республіки було створено Естонську міжнародну комісію із розслідування злочинів проти людськості, здійснені в Естонії або проти її громадян під час радянської і німецької окупації. Таким чином радянський і гітлерівський режими були поставлені на одну дошку. Ідентифікація радянщини з нацизмом є вельми важливою у сучасній ідеологічній боротьбі з рашизмом з його прагненням до завоювань і знищень повсюдно і у всіх сферах. Це яскраво виявляється зокрема в економічній сфері.

Відкриття на початку 1960-х рр. «великої нафти» в Сибіру не тільки відтермінувало крах СРСР, але й досі забезпечує існування РФ, її можливості тиснути на світ. Так, обмеження або згортання постачання енергоресурсів до деяких нових незалежних держав слугувало методом політичного впливу на них. Балтійські країни виявилися серед тих, які найбільше постраждали від подібних методів. Крім того доступ на російські ринки закривався, торгівля згорталася. Хоча російський бізнес – і легальний, і напівлегальний, і пов'язаний із ФСБ, намагався використовувати банки країн Балтії у своїх цілях. Найгірше це виходило з естонськими. Естонська банківська система –найбільш сувора у порівнянні навіть із латвійською і литовською. Впродовж багатьох років Естонія вивчає грошові потоки, які проходять через її банки, і ділиться інформацією з американською владою. Показовою стала історія з провідним комерційним банком Данії DanskeBank. Естонська комісія, яка розслідує операції із відмивання грошей і фінансування тероризму, виявила, що через місцеве відділення названого банку російські спецслужби вивели 220 млрд. доларів для фінансування закордонних операцій. У 2019 р. DanskeBank був змушений піти з країни після того, як керівництво філії банку визнало участь у відправці коштів підозрілого походження в період з 2007 по 2015 рр. [33]. Ситуація набуває особливого значення у зв'язку із антиросійськими санкціями, до яких пристало чимало країн. Серед них і Естонія, яка вимагає жорсткіших заходів. Показовим фактом є те, що естонські фахівці брали участь у розробці юридичної сторони передачі Україні російських заморожених активів, а США саме через Естонію частину цих активів Україні передали.

Російське керівництво взагалі вважає «незаконним» проголошення незалежності тими чи іншими колишніми російськими/радянськими «колоніями». Добро відомі путінські історичні конструкції, зокрема стосовно України. В червні 2015 р. Генпрокуратура РФ почала перевірку «законності» незалежності країн Балтії. Так на тому боці вважають, що рішення про визнання незалежності Естонії, Латвії, Литви з юридичної точки зору є «неповноцінним у зв'язку з тим, що воно приймалося неконституційним органом», а саме Державною радою СРСР в 1991 р. [22, с. 134]. Час від часу російські політики піднімають це питання, що може призвести до скасування визнання Росією незалежності країн Балтії. Розвиток подальших подій показує, що російські наміри набагато радикальніші.

У сучасному світі маленькій країні треба визначатися із тим, як забезпечувати свою безпеку. Перед Естонією постав вибір між чотирма шляхами: орієнтуватися на Росію, стати нейтральною країною, розвивати суто балтійські інтеграційні процеси, стати членом євроатлантичного співтовариства. Травми історичної пам'яті, а також поточна політика російської влади кардинально відвернули естонців від тісних відносин з РФ. Взагалі, російська модель відкидалася як така. Російська загроза була одним з найвпливовіших факторів, які визначили вектор зовнішньої і внутрішньої політики. У внутрішній політиці – декомунізація і дерусифікація. У зовнішній – збереження незалежності і суверенітету.

Варіант нейтралітету також не підходив. Ще у 1991 р. спікер колишнього парламенту, Верховної Ради Естонії Ю. Нугіс заявив: «Як показав політичний та історичний досвід, нейтралітет не гарантував нашу безпеку. Він не може гарантувати нашу безпеку» [35]. Дійсно, політика нейтралітету країн Балтії на початку 1940-х рр. не стала на перешкоді радянській і гітлерівській окупаціям. Аналогію можна знайти в історії деяких інших країн, наприклад, Бельгії, яка у 1941 і в 1940 рр. проголошувала свій нейтралітет, але це не завадило Німеччині використати її території у просуванні до Франції. Цікаво зазначити, що російська сторона була не проти нейтралітету стосовно територій, які раніше були у сфері її впливу. Так у 1992 р. тодішній начальник Військової академії Генерального штабу, згодом міністр оборони за президентства Б. Єльцина І. Родіонов заявив, на чому наполягатиме Росія: нейтралітет країн Східної Європи або їхні дружні стосунки з Кремлем; вільний доступ РФ до морських портів Прибалтики; недопуск військових сил третіх країн до цього регіону; неучасть балтійських країн у військових союзах, спрямованих проти Росії, тощо [36]. Росія завжди наполягає на врахуванні своїх «національних інтересів», що насправді суперечить незалежності інших держав.

Справа в тому, що безпека країни, яка оголошує свій нейтралітет, має спиратися на норми міжнародного права, міжнародні домовленості і діяльність міжнародних організацій. Проте агресивно налаштовані держави на це не зважають. Останній показовий приклад – російська агресія проти України. У відповідь на неї Фінляндія і Швеція, які додержувалися нейтралітету впродовж десятків років, відмовилися від нього і вступили до НАТО. Фінляндія – у 2023 р., Швеція – у 2024 р. Естонії це вдалося у 2004 р. Необхідно зазначити, що і Фінляндія, і Швеція відіграли значну роль у пострадянському поступі Естонії – як стосовно внутрішніх, так і зовнішніх справ. Мало значення і місце розташування Естонії, оскільки всі північні країни – це країни Заходу. Прозахідними себе вважали й інші країни колишньої радянської Прибалтики.

Литва, Латвія, Естонія – малі країни, затиснуті між великими і сильними сусідами, які не один раз впродовж історії захоплювали і приєднували до себе їхню територію, не рахуючись із позицією місцевого населення. Попри притаманний європейцям, балтам індивідуалізм, сильною є громадянська

солідарність, що виявилася у спільній боротьбі за незалежність. Естонці, латиші, литовці разом виступили із викриттям таємних протоколів Пакту Молотова-Ріббентропа та їхніх наслідків. Разом вони провели грандіозну акцію, яка одержала міжнародний розголос – так званий Балтійський ланцюг. 23 серпня 1989 р. сотні тисяч встали на дорогах і взялися за руки, аби продемонструвати єдність і рішучість у своїй боротьбі. Людський ланцюг простягнувся від Таллінну в Естонії до Вільнюсу в Литві приблизно на 670 км. Балтійську солідарність у прагненні до незалежності телебачення показало по усьому світу.

У 1991 р. виникла Балтійська асамблея – спільна організація трьох країн, орієнтована на вихід із сфери Радянського Союзу. Вона складалася з делегацій, що представляли парламенти трьох держав. Найважливішим досягненням цієї організації вважається виведення у 1994 р. російських військ з країн Балтії. Крім взаємодії трьох названих республік, співробітництво розгорталося ширшим колом, а саме з державами Балтійського моря. Однією з таких організацій стала Рада держав Балтійського моря (Council of the Baltic Sea States, CBSS). Головна тема співробітництва країн-учасниць – Балтійське море. Звичайно, організація займається й іншими напрямками, до прикладу, загальним розвитком регіону, економічним співробітництвом, освітою, безпекою тощо. Європейський Союз простяг руку допомоги: шляхом створеної стратегії для регіону Балтійського моря він намагався сприяти співробітництву, об’єднати країни не тільки на державному рівні, але й в секторі самоуправління, а також у приватному секторі.

Але головним орієнтиром країни Балтії обрали потужніші організації, а саме, НАТО і Європейський Союз. Безперечно, ці організації наприкінці минулого століття і у наступному вважалися чи не надійнішими гарантами безпеки і сталого розвитку для своїх членів. Європейський Союз – політичне і економічне об’єднання більшості держав континенту – створений Маастрихтським договором 7 лютого 1992 р., набув чинності 1 листопада 1993 р. Відтоді його утворення і подальша діяльність стали одним з найважливіших міжнародних факторів не тільки Європи, але й усього світу.

Отже, з чотирьох можливих векторів руху незалежного поступу естонці обрали євроатлантичний. Естонія апелювала до ідентичності могутніх західних партнерів. Склався наратив «Естонія як Європа», частиною якої ця країна завжди себе вважала. Головні європейські орієнтири: ліберальна демократія, вільний ринок, модерністська традиція. Гасло «повернення до Європи» стало символом боротьби за державну незалежність від СРСР, Росії. Якщо говорити про історичні коріння цього гасла, то необхідно зазначити, що ще за роки Першої світової війни відомі естонські громадські діячі, такі як Я. Тиніссон і К.Р. Пуста виступали за орієнтацію країн Балтії та їхніх регіональних об’єднань на країни Антанти, аргументуючи це необхідністю захисту від зазіхань і тиску таких сильних та експансіоністськи налаштованих сусідів, як Росія і Німеччина.

Потім саме підтримка західних держав на Паризькій мирній конференції 1919 р. дозволила Литві, Латвії та Естонії добитися міжнародного визнання їхнього суверенітету і виведення іноземних військ. Впродовж усього міжвоєнного періоду вони розглядали Велику Британію і Францію в якості основних гарантів свого суверенітету і безпеки (що в реальності не спрацювало).

Також значення мав той факт, що західні країни засудили укладення радянсько-німецького пакту Молотова-Ріббентропа, особливо секретного протоколу до нього про розподіл сфер впливу у Східній Європі, і не визнали наступного приєднання країн Балтії до СРСР у 1940 р. В деяких з них у повоєнний період навіть продовжували діяти дипломатичні представництва Литви, Латвії і Естонії. Тому не дивно, що балтійські політичні еліти пізньорадянського і пострадянського періодів, які прагнули всіляко підкреслити наступність традицій національної державності, що існувала у міжвоєнний час, обрали саме прозахідний зовнішньополітичний курс.

Необхідно зазначити, що і з боку Заходу ставлення до повернення країн Балтії носило позитивний характер. Це були і політичні, і економічні міркування. Колишній член Європейської комісії Ф. Камерон висловився так: «… Розширення на Схід – політичний імператив для Союзу, який сприятиме миру, безпеці, стабільності й прогресу у Європі, включення країн Балтії має на меті зміцнення демократії та стабільності у країнах, що поклали край тоталітарному минулому» [37, p. 23–24]. В очах Заходу естонці, литовці, латиші бачилися стійкими борцями з тоталітаризмом за свободу – найвищу цінність західного світу.

Разом із тим мали своє значення і економічні інтереси за умов непростих процесів, що відбувалися у світовій економіці: зростання ваги нових гравців на міжнародній арені, конкуренція, кризи, а також важливість економічного підгрунтя стабільності існування тієї чи іншої держави. Залучення балтійських держав до європейського співтовариства сприяло розширенню гарантованих ринків експорту товарів і капіталів, а також припливу якісної робочої сили до старіючої Західної Європи. Окрім усього іншого вступ нових членів і заявки на вступ від інших країн-претендентів підкріплювали реноме самого Європейського Союзу як успішного проекту всесвітньо історичного значення.

Після краху комуністичної системи в Європі чимало країн, які були її складовими, виявили бажання приєднатися до ЄС. Серед пострадянських держав найактивніше в цьому плані діяли саме країни Балтії, а серед них найпершою була Естонія. У 1995 р. ці держави подали заявки на вступ: у жовтні – Латвія, у листопаді – Естонія, у грудні – Литва. Аби підтвердити свою готовність до вступу треба було провести кардинальні реформи у всіх сферах, за перебігом яких уважно спостерігали представники відповідних структур Європейського Союзу. Політичні реформи пройшли у всіх трьох республіках. Проте економічні проблеми найкраще розв’язувалися естонцями. Необхідно також підкреслити, що їм найбільше допомагали іноземні партнери. З одного

боку, значну роль масштабності такої підтримки відігравав естонський національний характер, такі його риси як чесність, відданість правилам, повага до законів, надійність у веденні справ, висока культура праці, а також неприпустимість корупції. З іншого боку, ще за радянських часів Естонія мала найбільше контактів із європейськими країнами. Тому сприяло географічне розташування, зокрема, близькість до Фінляндії. Свій вплив мала велика кількість естонських емігрантів за кордоном, які з набуттям незалежності виявили справжній патріотизм, повертаючись на історичну Батьківщину, аби працювати на її розбудову.

Реформаторські успіхи Естонії мали наслідком не тільки поступове покращення життя населення, але й швидше просування на шляху до ЄС. Саме Естонія раніше за Латвію і Литву стала на шлях передвступних переговорів: в грудні 1997 р. на засіданні Європейської Ради в Люксембурзі прийняли рішення розпочати переговори про вступ з шістьма країнами, зокрема і з Естонією. 16 квітня 2003 р. на саміті Європейського Союзу в Афінах були підписані угоди з трьома балтійськими державами про їх вступ до євроспільноти. Референдум про приєднання до ЄС відбувся в Естонії 14 вересня 2003 р. «За» висловилося 66,83% учасників, 33,17% – «проти» [38]. Останній досить високий показник, зрозуміло, зумовлений позицією так званих російськомовних мешканців, яких після Другої світової війни оселилося так багато, що заходила мова про небезпеку естонській етнічній ідентичності. Прем'єр-міністр Естонії М. Лаар висловився чітко: «Світ став таким малим – ми надзвичайно залежні від того, що відбувається в іншій країні. Отож якщо хочемо бути в безпеці тут, на власній землі, ми мусимо бути в НАТО, це гарантуватиме нам більше жаданої безпеки. Ми не повинні бути нейтральними, як колись, у 1920–30 роки – бо тоді втратили свою незалежність! Ми мусимо чітко вибрати – на чий бік стати! І ми ухвалили рішення» [39].

1 травня 2004 р. Естонія стала повноправним членом Європейського Союзу. До того 29 березня 2004 р. її прийняли до лав НАТО [40]. Саме існування Північноатлантичного Альянсу і його діяльність від самого початку слугували важливим фактором світової політики. Дисциплінована Естонія брала участь в акціях, які здійснювало НАТО, робила свій внесок у його розвиток. Особливо це стосується інформаційних технологій. У травні 2008 р. в Таллінні відкрили Координаційний Центр Альянсу з питань кіберзахисту, його засновниками, крім Естонії стали Німеччина, Словаччина, Італія, Литва, Латвія, Іспанія. На території Естонії розташований найбільший у Європі кіберполігон, де щороку влаштовують тренінги для фахівців із різних країн. Така робота є дуже важливою за умов війни в інформаційному просторі, яка є складовою четвертої світової гібридної війни – найважливішого міжнародного фактору XXI століття.

Саме на НАТО Таллінн покладає найбільші надії щодо захисту від агресії з російського боку. Особливо це питання загострилося через напад Москви на Україну, починаючи з 2014 р., а особливо після 24 лютого 2022 р. тодішня

прем'єр-міністр К. Каллас 22 червня 2022 р. заявила, що Естонія буде «стерта з карти», а історичний центр її столиці зрівняється з землею за діючою стратегією НАТО із захисту балтійських країн від можливого нападу Росії. Вона наголосила: оборонні плани Альянсу для трьох балтійських держав полягають у тому, щоби дозволити їх захоплення перед тим, як звільнити їх через 180 днів. Назвавши план дій НАТО «втратити, а потім звільнити», вона сказала, що звірства, вчинені російськими військами в українському місті Буча, сталися приблизно через 80 днів після повномасштабного вторгнення. І ще: «Якщо порівняти розміри України та країн Балтії, це означатимеповне знищення країн і нашої культури» [41]. 27 червня того ж року Генсек НАТО Є. Столтенберг відреагував на занепокоєність Таллінна, заявивши, що НАТО планує радикально переглянути свої бойові плани, аби забезпечити кращий захист східного флангу Альянсу. Фокус має переміститися із стримування будь-якого вторгнення на повну оборону союзницької території. Він пообіцяв, що Росія не зможе захопити столицю Естонії Таллінн, «так само, як вони не змогли захопити місто Кіркенесу Норвегії або Західний Берлін протягом Холодної війни» [42].

Російська війна проти України стала поворотною точкою у розвиткові світу. Від її результатів залежить майбутнє насамперед Європи, особливо тих держав, які межують з країною-агресоркою. Країни Балтії це добре розуміють. Також вони усвідомлюють, що Україна прийняла на себе удар, котрий Росія могла нанести по ним. Це розуміння виявляється у беззастережній підтримці українського спротиву. Найактивнішу допомогу надає саме Естонія. 17 травня 2023 р. парламент Естонії Рійгікогу ухвалив заяву на підтримку вступу України до НАТО (з 101 депутата «за» проголосували 92). Естонські депутати зауважили, що перемога України над Російською Федерацією, яка веде загарбницьку війну, та наступний вступ України до НАТО є «єдиним шляхом до забезпечення заснованого на правилах світового порядку, тривалого миру та безпеки демократичних країн Європи» [43].

Міністерство оборони Естонії підготувало план військової стратегії для країн Заходу, щоб допомогти Україні виграти війну за три роки. Головна теза: Захід не повинен боятися допомагати Україні. План був підготовлений для всіх країн-учасниць робочої групи «Рамштайн». Документ показує, що при консолідації зусиль західних країн внесок у перемогу України потрібен зовсім невеликий. Для порівняння: ВВП всіх країн-учасниць групи становить 47 трлн. євро, з яких на допомогу Україні було спрямовано лише 0,2%. Водночас ВВП РФ оцінюється лише у 2 трлн. євро [44]. В січні 2024 р. Таллінн заявив, що вкладатиме у підтримку України 0,25% свого ВВП впродовж наступних чотирьох років [45]. До того моменту Естонія серед усіх держав надала найбільшу допомогу Україні у процентному співвідношенні до свого ВВП. Естонія закликала інші держави збільшити зусилля із підтримки України в рази. У травні 2024 р. естонський парламент першим у Європі проголосував за закон,

який дозволить використовувати заморожені російські активи на відновлення України [46]. 21 квітня 2022 р. Естонія першою серед держав визнала дії російських збройних сил та військово-політичного керівництва РФ геноцидом українського народу. Відповідну заяву ухвалив естонський парламент. Крім того, естонські парламентарі закликали підтримати розслідування злочинів РФ та притягнути винних до відповідальності [47]. Під час свого візиту до України естонська прем'єрка К. Каллас наголосила: «Свобода має подолати тиранію – це наше спільне завдання і наш фокус номер один» [48].

Висновки. Протистояння свободи і тиранії – головний фронт боротьби на міжнародній арені останніх десятиліть. Якщо з падінням Берлінського муру, розвалом соціалістичної системи і Радянського Союзу на певний час з'явилися ейфоричні настрої «кінця історії», перемоги демократії, і деякий час фіксувалося збільшення кількості демократичних держав, так у XXI столітті, особливо у його другому десятиріччі, тиранія зміцнила свої позиції. Росія, Іран, Північна Корея без різних обмовок на кшталт «не все так однозначно» визначаються як «вісь зла». Додати до цього зміцнення авторитаризму у сучасного китайського керівництва, яке скористалося такими чинниками, як диджиталізація і COVID-19 для встановлення цифрової диктатури у своїй країні. Крім того – не пішли у минуле наміри поширити владу Ісламської держави на інші землі. Можна навести й інші факти, які свідчать про напружене протистояння, кризову ситуацію.

У глобалізованому світі жодна країна не може не відчувати на собі вітри змін. Особливо складно тим, які нещодавно за історичними мірками вибороли незалежність від колоніального ярма, як би воно не називалося. Розвал імперій, колоніальної системи – це теж кризи. Китайський ієрогліф «криза» складається з двох інших, які позначають «катастрофа» і «шанс». Різні країни по-різному діють, знаходячи у катастрофічних умовах шанси для виживання і більше того, процвітання. Цікавий приклад тому дає одна з найменших держав світу Естонія. У стані постійного напруження від агресивного сусідства знайдено три головні запоруки безпеки і подальшого розвитку. По-перше, це міжнародна солідарність з країнами, які відстоюють свободу і демократію – членами Європейського Союзу і НАТО, а також з Україною. По-друге, це орієнтація на модернізацію по всіх напрямках, адже модернізація – це головний виклик, на який різні держави дають різні відповіді. В Естонії спромоглася на проведення реформ, використання можливостей, які відкриває інформаційне суспільство, зміни у способі життя тощо. По-третє, це значення європейських цінностей. Естонія на своєму прикладі демонструє значення цінностей як людського ресурсу, демонструє їх зв'язок з розвитком суспільства, розуміє важливість боротьби за їх захист проти тих сил, котрі прагнуть їх знищити. Як і Україна, Естонія опинилася на стику цивілізацій, хоча ніколи не забувала про свою приналежність до цивілізації європейської. Таллінн відразу став на бік Києва у надзвичайно складних обставинах, за якими стоїть зіткнення цивілізацій, навіть

їх війна. Солідарність зумовлюється усвідомленням спільності долі перед загрозою з боку сил, які вкотре прагнуть підкорення і знищення інших народів і держав. Естонська солідарність виявляється не тільки дипломатичною, військовою, економічною, науково-технічною допомогою, але й прикладом стійкості у боротьбі за незалежність, прикладом здобутків на шляху незалежності за надзвичайно складних міжнародних обставин.

Список використаних джерел та літератури

1. Кононенко Н. Естонія на шляху до Європи. *Наукові записки інституту політології і етнонаціональних досліджень. Політологія і етнологія.* 2000. Вип. 11. С. 246–249.
2. Соболєв В. Найважча частина дистанції: Естонія – Європейський Союз: від мрії до реальності. *Політика і час.* 2002. № 2. С. 68–72.
3. Ціватий В. Інституціональний і політико-дипломатичний досвід європейської інтеграції Естонії (1991–2015 рр.). *Європейські історичні студії.* 2015. № 2. С. 137–160. DOI: http://doi.org/10.17721/2524-048X.2015.02.137-160
4. Вишняков В.М., Кайнара Д.О. Євроінтеграційні процеси у Естонії. *Економічні наслідки євроінтеграції окремих країн Східної Європи:* монографія. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2015. С. 90–121.
5. Орлова Т. Культурно-історичні передумови формування зовнішньої політики сучасної Естонії. *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: Зб. наук. праць* / За загал. ред. А.Г. Бульвінського. К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 32–43.
6. Орлова Т.В. Євроінтеграція – головний тренд зовнішньої політики незалежної Естонії. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки». 2021. Том 32 (71). № 1. С. 134–139. DOI: https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/1.22
7. Орлова Т. Естонія: пошуки власного місця на міжнародній арені. Історичні основи зовнішньополітичного курсу пострадянських країн: монографія / За ред. А.Г. Бульвінського. К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. С. 50–68.
8. Чабанюк Т., Вдовиченко В. Бренд країни як інструмент зовнішньої політики. Естонський досвід для України. *Міжнародні студії викладачів та студентів університету імені Бориса Грінченка*. – К. [Електронне видання], 2021. С. 38–42.
9. Онацький М.Ю. Соціально-економічні перетворення в Естонії у пострадянський період: досвід модернізаційних змін. *Бізнес Інформ.* 2020. № 12 (515). С. 72–81. DOI: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-12-72-81
10. Тимченко О. Ринкові реформи в Естонії. *Економіка України.* 1998. № 9. С. 80–84.
11. Тимченко О. Особливості ринкової трансформації в Естонській республіці. *Економіка України.* 2002. № 9. С. 78–83.
12. Орлова Т. Менталітет і економіка: естонський варіант з погляду історика. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія».* 2020. Вип. 1 (42). С. 248–257. DOI: https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.202261
13. Орлова Т. Естонія за умов криз кінця XX – початку XXI ст.: погляд історика. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія».* 2021. Вип. 2(149). С. 50–55. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.10
14. Орлова Т. Поєднання традицій і новацій в економічному поступі Естонії. *Проблеми всесвітньої історії.* 2022. № 4(20). С. 150–162. DOI: https://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-9

15. Орлова Т. Основні вектори соціально-економічного розвитку в пострадянській Естонії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2023. Т. 34(73). № 3. С. 191–198. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.26
16. Аракелян Д.В. Основні положення концепцій національної безпеки країн Балтії. *Актуальні проблеми міжнародних відносин / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин.* 2005. Вип. 53. Ч. ІІ. С. 70–78.
17. Аракелян Д.В. Особливості вступу країн Балтії в ЄС. *Актуальні проблеми міжнародних відносин / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин.* 2006. Вип. 65. Ч. І. С. 70–78.
18. Чугаєв О.А. Наслідки вступу до ЄС для країн Балтії. *Актуальні проблеми міжнародних відносин / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин.* 2006. Вип. 59. Ч. І. С. 129–135.
19. Завадський В.М. Політичні передумови європейської інтеграції країн Балтії. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2009. № 2. С. 24–29.
20. Замікула М.О. Країни Балтії на початку 1990-х років: передумови євроатлантичної інтеграції. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія «Історія».* 2010. Т. 129. Вип. 116. С. 91–94.
21. Сидорук М. Особливості інтеграції держав Балтії до ЄС. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Міжнародні відносини».* 2010. Вип. 2. С. 97–104.
22. Білоножко С.В. Західний вектор зовнішньої політики країн Балтії: шлях від незалежності до євроінтеграції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 130-135.
23. Гладиш М.Л., Краєвська О.А. Балтійський вимір Європейської політики безпеки та оборони. *Грані. Політологія.* 2015. № 4. С. 80–85.
24. Кокорев О.В. Зміна зовнішньої політики Латвії, Литви та Естонії в період 1990 – 2016 років. *Політикус*. 2016. Вип. 4. С. 9–12.
25. Кушнарьов І.В. Політична корупція в країнах Балтії: успішний досвід боротьби на пострадянському просторі. *Держава і право. Серія «Політичні науки».* 2017. С. 92–105.
26. Альберда Т. Повернення до Європи: шлях Естонії і уроки для України. URL: https://h.ua/story/394102/
27. Ковтун Є.Ю. Досвід інтеграції Латвії, Литви та Естонії до Європейського Союзу, як приклад для України. *Емінак*. 2008. № 1. С. 105–108.
28. Завадський В.М. Виконання країнами Балтії критеріїв членства у ЄС – досвід для України. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 1. С. 14–18.
29. Ціватий В. Вступ Естонії до Європейського Союзу – досвід для України. *Зовнішні справи. Серія «Історичні науки».* 2015. № 6. С. 52–57. DOI: https://doi.org/10.17721/2524-048X.2015.02.137-160
30. Щедрова Г.П. Адаптація України до вимог ЄС: досвід країн Балтії. *Politicus.* 2017. Вип. 1. С. 156–161.
31. Масик Ю. Етапи процесу євроінтеграції країн Балтії: досвід для України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2020. Вип. 2(46). С. 22–27. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020(46).22
32. Баховскі Е. Історія повторюється. *Тиждень.* 2014. 10 травня. URL: https://tyzhden.ua/istoriia-povtoriuietsia/
33. Спецслужби РФ використовували банки Естонії для фінансування своїх закордонних операцій. *УНН.* 2019. 15 листопада. URL: https://unn.ua/news/spetssluzhbi-rf-vikoristovuvali-banki-estoniyi-dlya-finansuvan[Online]. Available from:nya-svoyikh-zarubizhnikh-operatsiy

34. Москва має виплатити компенсацію за радянську окупацію. – мін'юст Естонії. *Цензор.Нет.* 2019. 3 лютого. URL: https://censor.net/ua/news/3109683/moskva_maye_vyplatyty_kompensatsiyu_za_radyansku_okupatsiyu_minyust_estoniyi
35. «Газ може бути дорогим, але свобода безцінна». Промова прем'єр-міністерки Естонії у Берліні. URL: https://www.wonderzine.me/wonderzine/life/situation/10579-gaz-mozhe-buti-dorogim-ale-svoboda-beztsinna-promova-prem-er-ministerki-estoniyi-u-berlini
36. Баховскі Е. Обережність – найкращий рецепт для радикальних реформ? Естонський варіант. *Тиждень.* 2012. 26 лютого.
37. Small States in Turbulent Environment: The Baltic Perspective / Ed. by A. Lejins, Z. Ozolina. Riga: Latvian Institute of International Affairs, 1997. 237 p.
38. Вступ Естонії до Європейського Союзу. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki
39. Макаревич М. Март Лаар: «Естонія змінилася, змінилася в усіх сферах!» *Дзеркало тижня.* 2002. 12 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/international/mart_laar_estoniya_zminilasya,_zminilasya_v_usih_sferah.html
40. Eesti NATO Uhing. URL: https://www.eata.ee/en/
41. Естонія в разі вторгнення РФ буде «стерта з карти», якщо діятиме чинна стратегія НАТО – прем'єрка. *Радіо Свобода.* 2022. 23 червня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-estonia-zakhyst-nato/31911809.html
42. Росія не зможе захопити Таллінн – Столтенберг у відповідь на занепокоєння Естонії. *Радіо Свобода.* 2022. 27 червня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-stoltenberg-nato-tallinn/31916838.html
43. Парламент Естонії підтримав членство України в НАТО і закликав до «конкретних кроків». *Радіо Свобода.* 2023. 17 травня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-estoniya-nato-ukrayina/32415774.html
44. Лотоцька Н. Естонія підготувала «Рамштайну» план військової стратегії для перемоги України у війні. *LB.ua.* 2024. 15 січня. URL: https://lb.ua/society/2024/01/15/593778_estoniya_pidgotuvala_ramshtaynu.html
45. Каллас: Естонія вкладатиме по 0,25% ВВП в оборону України у наступні чотири роки. *Українська правда.* 2024. 9 січня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/01/9/7436422/
46. Стець А. Парламент Естонії дозволив використовувати заморожені активи Росії на користь України. Zaxid.net. 2024. 15 травня. URL: https://zaxid.net/parlament_estoniyi_dozvoliv_vikoristovuvati_zamorozheni_aktivi_rosiyi_na_korist_ukrayini_n1585584
47. Естонія і Латвія визнали геноцид українського народу. *Музей Голодомору.* 2022. 21 квітня. URL: https://holodomormuseum.org.ua/news/estoniia-i-latviia-vyznaly-henotsyd-ukrainskoho-narodu/
48. Прем'єрка Естонії Кая Каллас приїхала в Житомир. *Курс України.* 2023. 24 квітня. URL: https://kurs.com.ua/novost/1025995-premer-astonii-kaja-kallas-priehala-v-zhitomir?source=ukrnet

References

1. Kononenko, N. (2000). Estoniia na shliakhu do Yevropy. *Naukovi zapysky instytutu politolohii i etnonatsionalnykh doslidzhen. Politolohiia i etnolohiia,* 11, pp. 246 – 249. [In Ukrainian].
2. Soboliev, V. (2002). Naivazhcha chastyna dystantsii: Estoniia – Yevropeiskyi Soiuz: vid mrii do realnosti. *Polityka i chas,* 2, pp. 68-72. [In Ukrainian].
3. Tsivatyi, V. (2015). Instytutsionalnyi i polityko-dyplomatychnyi dosvid yevropeiskoi intehratsii Estonii (1991 – 2015 rr.). *Yevropeiski istorychni studii,* 2, pp. 137-160. DOI: http://doi.org/10.17721/2524-048X.2015.02.137-160. [In Ukrainian].
4. Vyshniakov, V.M., Kainara, D.O. (2015). *Yevrointehratsiini protsesy u Estonii. Ekonomichni naslidky yevrointehratsii okremykh krain Skhidnoi Yevropy: monohrafiia.* Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet, pp. 90-121. [In Ukrainian].

5. Orlova, T. (2020). Kulturno-istorychni peredumovy formuvannia zovnishnoi polityky suchasnoi Estonii. *Istorychni peredumovy stanovlennia zovnishnopolitychnoi oriientatsii krain postradianskoho prostoru: Zb. nauk. prats.* Kyiv: Derzhavnaustanova "Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy", pp. 32-43.[In Ukrainian].
6. Orlova, T.V. (2021). Yevrointehratsiia – holovnyi trend zovnishnoi polityky nezalezhnoi Estonii. Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriia "Istorychni nauky", vol. 32, (71), 1, pp. 134-139. DOI: https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/1.22. [In Ukrainian].
7. Orlova, T. (2023). Estoniia: poshuky vlasnoho mistsia na mizhnarodnii arena. *Istorychni osnovy zovnishnopolitychnoho kursu postradianskykh krain: monohrafiia.* Kyiv: Derzhavna ustanova "Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy", pp. 50-68. [In Ukrainian].
8. Chabaniuk, T., Vdovychenko, V. (2021). Brend krainy yak instrument zovnishnoi polityky. Estonskyi dosvid dlia Ukrainy. Mizhnarodni studii vykladachiv ta studentiv universytetu imeni Borysa Hrinchenka. Kyiv, pp. 38-42. [In Ukrainian].
9. Onatskyi, M.Yu. (2020). Sotsialno-ekonomichni peretvorennia v Estonii u postradianskyi period: dosvid modernizatsiinykh zmin. *Biznes Inform,* 12, (515), pp. 72-81. DOI: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-12-72-81. [In Ukrainian].
10. Tymchenko, O. (1998). Rynkovi reformy v Estonii. *Ekonomika Ukrainy,* 9, pp. 80-84. [In Ukrainian].
11. Tymchenko, O. (2002). Osoblyvosti rynkovoi transformatsii v Estonskii respublitsi. *Ekonomika Ukrainy,* 9, pp. 78-83. [In Ukrainian].
12. Orlova, T. (2020). Mentalitet i ekonomika: estonskyi variant z pohliadu istoryka. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia "Istoriia",* 1, (42), pp. 248-257. DOI: https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(42).2020.202261. [In Ukrainian].
13. Orlova, T. (2021). Estoniia za umov kryz kintsia XX – pochatku XXI st.: pohliad istoryka. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia "Istoriia",* 2, (149), pp. 50-55. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.10. [In Ukrainian].
14. Orlova, T. (2022). Poiednannia tradytsi i inovatsii v ekonomichnomu postupi Estonii. *Problemy vsesvitnoi istorii*, 4, (20), pp. 150-162. DOI: 10.46869/2707-6776-2022-20-9. [In Ukrainian].
15. Orlova, T. (2023). Osnovni vektory sotsialno-ekonomichnoho rozvytku v postradianskii Estonii. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky*, vol. 34, (73), 3, pp. 191-198. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.26. [In Ukrainian].
16. Arakelian, D.V. (2005). Osnovni polozhennia kontseptsii natsionalnoi bezpeky krain Baltii. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn,* 53, vol. II, pp. 70-78. [In Ukrainian].
17. Arakelian, D.V. (2006). Osoblyvosti vstupu krain Baltii v ES. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn,* 65, vol. I, pp. 70-78. [In Ukrainian].
18. Chuhaiev, O.A. (2006). Naslidky vstupu do ES dlia krain Baltii. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn,* 59, vol. I, pp. 129-135. [In Ukrainian].
19. Zavadskyi, V.M. (2009). Politychni peredumovy yevropeiskoi intehratsii krain Baltii. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, 2, pp. 24-29. [In Ukrainian].
20. Zamikula, M.O. (2010). Krainy Baltii na pochatku 1990-kh rokiv: peredumovy yevroatlantychnoi intehratsii. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Seriia "Istoriia"*, vol. 129, 116, pp. 91-94. [In Ukrainian].
21. Sydoruk, M. (2010). Osoblyvosti intehratsii derzhav Baltii do ES. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriia "Mizhnarodni vidnosyny",* 2, pp. 97-104. [In Ukrainian].
22. Bilonozhko, S.V. (2015). Zakhidnyi vektor zovnishnoi polityky krain Baltii: shliakh vid nezalezhnosti do yevrointehratsii. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu,* 44, vol. 2, pp. 130-135. [In Ukrainian].

23. Hladysh, M.L., Kraievska, O.A. (2015). Baltiiskyi vymir Yevropeiskoi polityky bezpeky ta oborony. *Hrani. Politolohiia,* 4, pp. 80-85. [In Ukrainian].
24. Kokore, O.V. (2016). Zmina zovnishnoi polityky Latvii, Lytvy ta Estonii v period 1990 – 2016 rokiv. Politykus, 4, pp. 9-12. [In Ukrainian].
25. Kushnarov, I.V. (2017). Politychna koruptsiia v krainakh Baltii: uspishny i dosvid borotby na postradianskomu prostori. *Derzhava i pravo. Seriia "Politychni nauky*", pp. 92-105. [In Ukrainian].
26. Alberda, T. Povernennia do Yevropy: shliakh Estonii i uroky dlia Ukrainy. [Online]. Available from: https://h.ua/story/394102/ [In Ukrainian].
27. Kovtun, Ye.Yu. (2008). Dosvid intehratsii Latvii, Lytvy ta Estonii do Yevropeiskoho Soiuzu, yak pryklad dlia Ukrainy. *Eminak,* 1, pp. 105-108. [In Ukrainian].
28. Zavadskyi, V.M. (2009). Vykonannia krainamy Baltii kryteriiv chlenstva u ES – dosvid dlia Ukrainy. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo,* pp. 14-18. [In Ukrainian].
29. Tsivatyi, V. (2015). Vstup Estonii do Yevropeiskoho Soiuzu – dosvid dlia Ukrainy. Zovnishni *spravy. Seriia "Istorychni nauky",* 6, pp. 52-57. DOI: http://doi.org/10.17721/2524-048X.2015.02.137-160. [In Ukrainian].
30. Shchedrova, H.P. (2017). Adaptatsiia Ukrainy do vymoh ES: dosvid krain Baltii. *Politicus,* 1, pp. 156-161. [In Ukrainian].
31. Masyk, Yu. (2020). Etapy protsesu yevrointehratsii krain Baltii: dosvid dlia Ukrainy. *Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo,* 2, (46), pp. 22-27. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020(46).22. [In Ukrainian].
32. Bakhovski, E. (2014, 10 travnya). Istoriia povtoriuietsia. *Tyzhden'.* [Online]. Available from: https://tyzhden.ua/istoriia-povtoriuietsia/ [In Ukrainian].
33. Spetssluzhby RF vykorystovuvaly banky Estonii dlia finansuvannia svoikh zakordonnykh operatsii. (2019, 15 lystopada). *UNN.* [Online]. Available from: https://unn.ua/news/spetssluzhbi-rf-vikoristovuvali-banki-estoniyi-dlya-finansuvannya-svoyikh-zarubizhnikh-operatsiy [In Ukrainian].
34. Moskva maie vyplatyty kompensatsiiu za radiansku okupatsiiu. – miniust Estonii. (2019, 3 lyutoho). Censor.Net. [Online]. Available from: https://censor.net/ua/news/3109683/moskva_maye_vyplatyty_kompensatsiyu_za_radyansku_okupatsiyu_minyust_estoniyi [In Ukrainian].
35. "Haz mozhe buty dorohym, ale svoboda beztsinna». Promova premier-ministerky Estonii u Berlini. [Online]. Available from: https://www.wonderzine.me/wonderzine/life/situation/10579-gaz-mozhe-buti-dorogim-ale-svoboda-beztsinna-promova-prem-er-ministerki-estoniyi-u-berlini [In Ukrainian].
36. Bakhovski, E. (2012, 26 liutoho) Oberezhnist – naikrashchyi retsept dlia radykalnykh reform? Estonskyi variant. *Tyzhden.* [In Ukrainian].
37. Lejins, A.,Ozolina, Z. (1997). *Small States in Turbulent Environment: The Baltic Perspective.* Riga: Latvian Institute of International Affairs. [In English].
38. Vstup Estonii do Yevropeiskoho Soiuzu. [Online]. Available from: https://uk.wikipedia.org/wiki [In Ukrainian].
39. Makarevych, M. (2002, 12 kvitnya). Mart Laar: "Estoniia zminylasia, zminylasia v usikh sferakh!" *Dzerkalo tyzhnya.* [Online]. Available from: https://zn.ua/ukr/international/mart_laar_estoniya_zminilasya,_zminilasya_v_usih_sferah.html [In Ukrainian].
40. Eesti NATO Uhing. [Online]. Available from: https:// www.eata.ee/en/ [In Estonian].
41. Estoniia v razi vtorhnennia RF bude "sterta z karty", yakshcho diiatyme chynna stratehiia NATO – premierka. (2022, 23 chervnya). *Radio Svoboda.* [Online]. Available from: https://www.radiosvoboda.org/a/news-estonia-zakhyst-nato/31911809.html [In Ukrainian].

42. Rosiia ne zmozhe zakhopyty Tallinn – Stoltenberh u vidpovid na zanepokoiennia Estonii. (2022, 27 chervnya). *Radio Svoboda.* [Online]. Available from: https://www.radiosvoboda.org/a/news-stoltenberg-nato-tallinn/31916838.html [In Ukrainian].
43. Parlament Estonii pidtrymav chlenstvo Ukrainy v NATO i zaklykav do "konkretnykh krokiv". (2023, 17 travnya). *Radio Svoboda.* [Online]. Available from: https://www.radiosvoboda.org/a/news-estoniya-nato-ukrayina/32415774.html [In Ukrainian].
44. Lototska, N. (2024, 15 sichnya) Estoniia pidhotuvala «Ramshtainu» plan viiskovoi stratehii dlia peremohy Ukrainy u viini. *LB.ua.* [Online]. Available from: https://lb.ua/society/2024/01/15/593778_estoniya_pidgotuvala_ramshtaynu.html [In Ukrainian].
45. Kallas: Estoniia vkladatymepo 0,25% VVP v oboronu Ukrainy u nastupni choty ryroky. (2024, 9 sichnya). *Ukrayins'ka pravda.* [Online]. Available from: https://www.pravda.com.ua/news/2024/01/9/7436422/ [In Ukrainian].
46. Stets, A. (2024, 15 travnya). Parlament Estonii dozvolyv vykorystovuvaty zamorozheni aktyvy Rosii na koryst Ukrainy. *Zaxid.net.* [Online]. Available from: https://zaxid.net/parlament_estoniyi_dozvoliv_vikoristovuvati_zamorozheni_aktivi_rosiyi_na_korist_ukrayini_n1585584 [In Ukrainian].
47. EstoniiaiLatviiavyznalyhenotsydukrainskoho narodu. (2022, 21 kvitnya). *Muzey Holodomoru.* [Online]. Available from: https://holodomormuseum.org.ua/news/estoniia-i-latviia-vyznaly-henotsyd-ukrainskoho-narodu/ [In Ukrainian].
48. PremierkaEstonii Kaia Kallaspryikhala v Zhytomyr. (2023, 24 kvitnya). *Kurs Ukrayiny.* [Online]. Available from: https://kurs.com.ua/novost/1025995-premer-astonii-kaja-kallas-priehala-v-zhitomir?source=ukrnet [In Ukrainian].

Orlova T. International Factors of the 1990 – 2020s and the Progress of Post-soviet Estonia.

By the example of one post-Soviet state, namely, Estonia, the article reviews the trends of world political and economical development that have been manifested in specific international factors that affect all countries. The survey's time scope includes three recent decades facing crucial change in the world order in crisis circumstamces, its key trend being the strife of democratic powers oriented towards the West with its priority of innovative development, against tyranny which is archaic and mostly pertinent to the East.

One of the leading trends in global history is the collision of civilizations, exacerbated in the late XX – early XXI cc. Some lands have found themselves in the limes, i.e. at the margins of empires or civilizations. The Baltic states, as well as Ukraine, are among such countries. A true war of civilizations is taking place, centered in Ukraine and "irradiating" to other territories. The present study is relevant to the importance of Baltic, Estonian experience of survival and development in a crisis not only civilizational, but also in the crisis of a phase transition – from industrial to post-industrial / information society, where aiming to the European historical and cultural community is an essential requirement. Revealed is the main and manifold threat to independent progress from the Russian part. Specific consideration is given to the grounds and ways of cooperation between Estonia and Ukraine in countering imperialism and aggression.

It's proven that it was Estonia's orientation towards Europe, and Europe towards Estonia, that had played the decisive role in strengthening democracy and all things that it fosters – from free market to improved living.The way to EU and NATO, the safeguarding powers, was not fast and easy. Also emphasized is the Estonians' innovative approach to solving the resource problem while post-material values and the human factor gain essential importance. In the Estonian case, mentality played a substantial role: combining traditional diligence in reaching goals with creative ability that has become the main leverage of change in times of world order transformation.

Keywords: *Estonia, Russian threat, post-Soviet transit, European civilization, the European Union, NATO.*

УДК 94(4)(498):355.48(477:470+571)"2014/2024"
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-6

Віднянський С.В.
https://orcid.org/0000-0002-8825-7024
Вовканич І.І.
https://orcid.org/0000-0001-7170-197X

СТАВЛЕННЯ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА РУМУНІЇ ДО ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто еволюцію українсько-румунських відносин, які набули нової якості та особливо значення після початку російсько-української війни в 2014 р. Зазначається, що тривалий час сусідні країни були багато в чому terra incognita одна до одної. Республіка Румунія з початку незаконної тимчасової окупації РФ Криму в 2014 р. засуджувала агресивні дії Кремля і підтримувала територіальну цілісність України, приєдналася до всіх європейських санкцій проти Росії через порушення територіальної цілісності України, забезпечувала дипломатичну підтримку України та її євроінтеграційний курс на міжнародній арені, поглиблювала двосторонні відносини.

Поворотними подіями в українсько-румунських відносинах стали Революція гідності 2013-2014 рр. в Україні, а також початок російсько-української війни і особливо – трагічні події лютого 2022 р. – широкомасштабне вторгнення Росії в Україну. День 24 лютого 2022 р. істотно змінив сприйняття румунами українців, а також ставлення українців до Румунії. Зокрема, із самого початку війни президент і уряд Румунії засудили агресивні дії Росії і разом з громадськістю, діаспорою та румунською національною спільнотою Буковини підтримують Україну та українців, надаючи їй всебічну допомогу, адже румуни розуміють, як наголошував президент Республіки Румунія Клаус Йоганніс, що «Україна нині воює та боронить не лише себе, а за всю Європу».

Ключові слова: *Румунія, українсько-румунські відносини, російсько-українська війна, широкомасштабна російська агресія проти України.*

Якщо на анексію, а точніше – тимчасову окупацію Криму РФ у 2014 р., що поклала початок сучасній російсько-українській війні, реакція міжнародного співтовариства була не зовсім адекватною і рішучою щодо підтримки територіальної цілісності України, то неспровокована й брутальна широкомасштабна збройна атака Росії на Україну в лютому 2022 р. не залишила вибору державам західної демократії, які були вимушені визнати цю агресію нападом на європейські та євроатлантичні демократичні цінності, на основоположні принципи, на яких будується Організація Об’єднаних Націй. Як наслідок – вперше у вітчизняній та світовій історії безпрецедентна міжнародна підтримка України та потужний тиск на країну-агресорку – Росію проявляється в активній політичній, фінансовій, воєнній, гуманітарній допомозі Україні державами-членами ЄС і НАТО та іншими країнами: загалом, понад 50 держав світу надають таку допомогу Україні під час війни, зокрема наш західний сусід – Республіка Румунія [1, с. 25-64].

Відносини між нашими країнами після розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності відзначилися складними процесами двосторонніх відносин, зокрема щодо розв'язання територіальних проблем, дотримання прав національних меншин, мовного питання тощо. Певним проривом у цьому плані став підписаний 2 червня 1997 р. в м. Констанца Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією, який створив механізм для розв'язання двосторонніх, зокрема територіальних проблем. Утім і надалі територіальної суперечки продовжувалися, зокрема тяжбами в міжнародному суді ООН у 2004-2009 рр. щодо делімітації континентального шельфу й виключної економічної зони між двома сусідніми країнами в Чорному морі. Час від часу відновлювалися також дискусії щодо історичного минулого наших народів, прав національних меншин в Україні та Румунії. Мало того, тривалий час українці та румуни сприймали одне одного переважно через наявність значних проблем в обох країнах – бідності, корупції, політичної нестабільності тощо, що не давало можливостей повністю розкрити потенціал взаємокорисної співпраці двох сусідніх країн. А загалом, для більшості громадян України та Румунії, можливо за винятком прикордонних областей України та повітів Румунії, сусідня країна була багато в чому terra incognita. Утім їх об'єднувала, як стверджує експерт Ради зовнішньої політики «Українська призма» С. Герасимчук, «одна важлива спільна риса в Румунії, як і в Україні, без захвату ставляться до РФ» [2], а також те, як заявила міністерка закордонних справ Республіки Румунія Лумініца Одобеску, що війна Росії проти України «торкнулася безпосередньо Румунії». «Українці не тільки захищають свою країну, вони також захищають нас, нашу безпеку, нашу свободу, тому що те, що Росія робить у цій незаконній, жорстокій, невиправданій війні, загрожує й іншим» [3], – наголосила очильниця румунської дипломатії.

Поворотними подіями в українсько-румунський відносинах стали Революція гідності взимку 2013-2014 рр. в Україні, яка асоціювалася румунами з поваленням комуністичної диктатури Н. Чаушеску взимку 1989 р.,а також початок російсько-української війни у березні 2014 р. і трагічні події лютого 2022 р. – широкомасштабне вторгнення Росії в Україну. Зокрема, день 24 лютого 2022 р. істотно змінив сприйняття румунами українців, а також ставлення українців до Румунії.У зв'язку з цим заслуговує на увагу інтерв'ю директорки Румунської служби Радіо Свобода Елени Нарциса Танасе українській газеті «Новини Приазов'я» 31 січня 2024 р. «Румуни виступають на підтримку України. Однозначно. Тут немає політичних партій або громадських груп, які б підтримували Росію. Румуни однозначно проти Путіна та Росії, за їхньою поведінкою зараз. Це стосується довгого історичного періоду російської окупації та радянської окупації Румунії після Другої світової війни. Колективна пам'ять працює проти Росії в Румунії. Навіть найбільше антизахідні партії… не наважиться висловлювати проросійські позиції. Румуни однозначно проти

Путіна», – наголосила журналістка. Втім, вона зауважила, що підтримка румунським суспільством українського народу на початку повномасштабного вторгнення РФ була набагато більшою і щирішою, ніж підтримка румунської влади. «Але щоб бути точною, румунська держава виступає на захист України», - підсумувала румунська журналістка [4].

Дійсно, Республіка Румунія з початку незаконної тимчасової окупації РФ Криму в 2014 р. засуджувала агресивні дії Кремля і підтримувала територіальну цілісність України, приєдналася до всіх європейських санкцій проти Росії через порушення територіальної цілісності України, забезпечувала дипломатичну підтримку України та її євроінтеграційний курс на міжнародній арені, поглиблювала двосторонні відносини. З 2017 по 2019 рр., наприклад, між урядами двох сусідніх держав було підписано 12 угод про співпрацю в різних сферах, зокрема у військовій. Зокрема, 7 вересня 2020 р. під час візиту міністра закордонних справ України Д. Кулеби до Бухаресту було підписано нову Угоду про військово-технічне співробітництво України та Румунії, а вже 8-10 вересня 2020 р. в Одеській області було проведено українсько-румунські військові навчання. 23 лютого 2022 р. Румунія засудила дії Росії, яка визнала незаконні формування на території України «ДНР» та «ЛНР». А з початком повномасштабного нападу РФ на Україну, який президент Румунії Клаус Йоганніс засудив як «цілковито нелегальний шлях масового воєнного насильства проти незалежної і суверенної держави», румунський уряд разом із діаспорою та румунською національною спільнотою Буковини підтримують Україну та українців, адже румуни розуміють, що «Україна нині воює та боронить не лише себе, а за всю Європу» [5]. До речі, президент Республіки Румунія був серед перших лідерів країн, які відвідали Україну на початку широкомасштабного російського вторгнення. «Клаус Йоханніс є послідовним прихильником підтримки України, попри те, що до 2022 р. він неодноразово наголошував на існуванні певних проблем у діалозі з Україною через статус етнічних румунів, – зазначають експерти Центру Разумкова. – Саме Йоханніс став своєрідним локомотивом виведення відносин України та Румунії на рівень стратегічного партнерства, а підтримка територіальної цілісності України й засудження російської агресії Румунією були послідовними з 2014 р., і після початку повномасштабного вторгнення Бухарест відіграв значиму роль у наданні Україні різноманітної термінової допомоги» [6. с. 7].

Прийняття і надання житла вимушеним переселенцям з України, відправка гуманітарної допомоги, палива, військового обмундирування, зброї та боєприпасів Збройним силам України, медичного обладнання й медикаментів, заборона використання румунських портів на Чорному морі і на Дунаї кораблями під російським прапорами, співпраця з Туреччиною щодо знешкодження мін у Чорному морі, допомога в справі експорту українського зерна, маніфестації на підтримку України і засудженням злочинів РФ під російським посольством в Бухаресті – це не повний перелік проявів підтримки

та допомоги Румунії Україні. Наприклад, 3 липня 2014 р. Румунія першою з країн-членів ЄС ратифікувала Угоду про асоціацію між Європейським Союзом і Україною, а 27 лютого 2022 р. однією з перших країн оголосила про підтримку санкцій Європейського Союзу проти Росії. 14 травня 2022 р. одним з перших румунське посольство відновило свою роботу у Києві після віроломної атаки російських окупантів на столицю України. Румунія була також однією з перших країн, яка почала поставляти Україні летальну зброю. Як заявив міністр оборони України О. Резніков, «це сотні одиниць стрілецької зброї, десятки тисяч таких необхідних боєприпасів і запасних частин для різного озброєння». Лише за перший рік великої війни Румунія надала Україні 15 пакетів військової допомоги. Саме в Румунії створено центр навчання українських пілотів та персоналу для обслуговування винищувачів F-16 [7]. А через падіння уламків російських ракет і дронів на її території Румунія закрила небо літакам і дронам в 30-кілометровій зоні від кордону з Україною і розпочало будівництво бомбосховищ у невеликому прикордонному селі Плауру, де були знайдені перші уламки російських БПЛА. Також необхідно підкреслити, що коли зазнав краху офіційний зерновий коридор ООН, Румунія та Україна змогли досить швидко налагодити альтернативні шляхи зернового та іншого українського експорту [8].

Румунські лідери також різко відреагували на звірство російської армії в Україні. Зокрема, президент К. Йоганніс наголосив на потребі розслідувати бучанську трагедію та притягнення усіх винних до відповідальності. «Вторгнення Росії в Україну має жахливі, невимовні наслідки – кадри з Бучі та інших міст України мають бути нагадуванням усьому світу, що ми повинні припинити цю незаконну агресію і що всі винні мають відповісти! Сподіваюсь на тріумф міжнародного правосуддя!», – написав президент Румунії у Twitter. Румунський прем’єр-міністр Ніколае Чуке, своєю чергою, 26 березня 2022 р. в інтерв’ю заявив, що «протизаконна, неспровокована, брутальна агресія проти України є найбільшим випробуванням з часів Холодної війни і відкриває нову сторінку у європейській історії» і тому НАТО має радикально розширити свій мандат, щоб відповідати викликам нового покоління. А міністр закордонних справ Румунії Богдан Ауреску після зустрічі з українським колегою Дмитром Кулебою 22 квітня заявив, що його країна підтримує європейські прагнення України і наголосив: «Ми єдині з українським народом. Загиблі в Україні – це наші брати і сестри, наші батьки і наші діти. Ці злочини не повинні залишатися безкарними, і Румунія підтримує міжнародне розслідування дій Росії… Україна має перемогти у цій війні, і я переконаний, що вона переможе» [9].

У своєму виступі на 77-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2022 р. президент Румунії Клаус Йоганніс знову заявив, що війна, розв’язана Росією проти України, спричиняє неприпустимі порушення норм та принципів міжнародного права, зокрема основних прав людини. «Наслідки цієї війни мають глобальний характер і не обмежуються питаннями нашої безпеки. Вони

спричиняють неприпустимі порушення норм та принципів міжнародного права, включаючи міжнародне гуманітарне право, та основних прав людини. Крім того, вони впливають на сталий розвиток у всьому світі», – зазначив румунський лідер, додавши,що це має викликати стурбованість у всіх держав, незалежно від того, наскільки вони віддалені від війни, і що треба діяти негайно та підтримати усіх, хто бореться за свободу й демократію [10, с. 159].

З початку широкомасштабного російського воєнного вторгнення в Україну Румунія оперативно відреагувала, щоб надати допомогу українським біженцям і вже 24 лютого 2022 р. відкрила кордони для українських утікачів від війни. За інформацією МВС Румунії від 15 квітня 2022 р., з початку російсько-української війни до країни загалом прибуло понад 600 тисяч осіб з України, але більшість з них вирішило продовжити подорож у інші країни. На той час у Румунії проживало 70 тисяч українців, з яких понад 10 тисяч звернулися за отриманням державної допомоги. Зокрема, допомога українцям в Румунії становила понад 63 мільйони євро, що складалася з безкоштовного доступу до медичних послуг, освіти, а також заходів підтримки дітей, забезпечення безкоштовного транспорту по території Румунії, відкриття ринку праці. Вже 25 лютого 2022 р. благодійна фундація Румунський об'єднаний фонд за підтримки Посольства Румунії у США започаткувала Український фонд миру з метою зібрати не менше 100 тис. доларів на підтримку українських біженців у Румунії. А в березні того ж року в румунському місті Хусі запрацював гуманітарний хаб, створений благодійною організацією «Help Ukraine» для допомоги передусім південним регіонам України. Перебуваючи у складі делегації лідерів провідних європейських держав в Києві напередодні саміту Ради ЄС щодо надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу 16 червня 2022 р., президент Румунії К. Йоганніс на прес-конференції з приводу гуманітарної допомоги Україні повідомив: «Один мільйон триста тисяч українців перетнули наш кордон – здебільшого жінки та діти…. Ми маємо мобілізацію громадянського суспільства – разючу, небувалу підтримку України та українців» [11]. А станом на березень 2023 р. українсько-румунський кордон перетнули вже понад 2 мільйони осіб, з яких понад 120 тисяч попросили у Румунії тимчасового захисту [2].

Необхідно зазначити, що важливу роль в гуманітарній допомозі українцям під час війни відіграє українська діаспора в Румунії, зокрема громадська організація Союз українців Румунії (СУР). Пріоритетним завданням діяльності Союзу в умовах повномасштабної російсько-української війни стала допомога Україні й громадянам України, які залишилися в Україні або вирішили шукати притулку в інших країнах. У тісній співпраці з державними інституціями Румунії, разом з усіма повітовими філіями та місцевими організаціями СУР здійснює свою роботу за такими напрямами: надання консультаційної допомоги, юридичний, психологічний та перекладацький супровід, пошук житла, гуманітарна допомога для українських біженців у Румунії, збір і

транспортування гуманітарних вантажів в Україну, сприяння продовження освіти учнями і студентами з України, їх інтеграції в громади чи шкільні заклади, адаптації до системи освіти Румунії, культурні й спортивні заходи. Крім цього, Союз продовжує виконувати свої статутні зобов'язання з метою захисту і збереження етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності етнічних українців, зміцнення їх національної свідомості, захисту індивідуальних і колективних прав членів організації та зміцнення румунсько-українського співробітництва [12, с. 83-97].

Підтвердженням дієвої підтримки Румунією України є також й те, що в травні 2022 р. Румунія вирішила втрутитися на користь України у справі в Міжнародному суді проти Російської Федерації. А влітку 2023 р. Румунія та Україна відновили залізничне сполучення на ділянці Рахів - Ділове - Валя-Вішеулуй. Через російське вторгнення в Україну румунський порт Констанца став альтернативною точкою для перевалки українського експорту (передусім зерна та олії) на тлі морської блокади Росією українських портів. Зокрема, через нього протягом 2023 р. було відвантажено 36 млн т зерна (у два рази більше, ніж у 2022 р.), при цьому 40% відвантаженої продукції – це зерно з України. Нині в Констанці будується новий зерновий термінал [8].

На початку 2023 р. уряди Румунії та Молдови оголосили про низку логістичних проєктів для поліпшення транспортування товарів з України, особливо зерна. Зокрема, спільними зусиллями Румунія і Молдова побудують понтонний міст через прикордонну річку Прут, щоб поліпшити транспортування вантажів з України, в першу чергу продовольства [14]. В Румунії також планують побудувати новий пороховий завод і створити потужності для виробництва боєприпасів (і не тільки за стандартами НАТО, а й для того, щоб поповнювати запаси України у частині озброєнь, які ЗСУ використовують для боротьби з Росією).

Румунія ухвалила також декілька важливих політичних рішень щодо України. У листопаді 2022 р. румунські депутати та сенатори проголосували за Декларацію румунського парламенту про засудження навмисного голоду – Голодомору, якого зазнав український народ внаслідок радянської окупації у 1932-1933 рр. Також восени 2022 р. Румунія стала членом Спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні, до якої раніше увійшли держави Балтії, Польща та Словаччина. А в лютому 2023 р. парламент Румунії на спільному засіданні обох палат схвалив декларацію до річниці повномасштабного вторгнення Росії, яка рішуче засуджує загарбницьку війну РФ та закликає негайно вивести російські війська з України.

Посилюючи відносини солідарності й підтримки з Україною під час широкомасштабної війни Росії проти України, Румунія одночасно здійснила низку кроків щодо обмеження політичного діалогу з РФ. У 2022 р., наприклад, румунська сторона вислала 11 співробітників посольства РФ у Бухаресті з огляду на те, що їхня діяльність суперечила Віденській конвенції про

дипломатичні зносини. Наступного року держава вислала ще 40 співробітників російського посольства. На початку 2023 р. було також ухвалене рішення про припинення діяльності у Бухаресті російського центру культури та науки через поширення цією установою пропаганди, дезінформації та виправдання воєнних злочинів Росії в Україні. А в березні 2024 р. Румунія ініціювала в рамках Європарламенту резолюцію щодо повернення свого національного золотого запасу, незаконно привласненого Росією з часів Першої світової війни [8].

Яскравим став також виступ президента Румунії Клауса Йоганніса на 79-й сесії Генеральній Асамблеї ООН 25 вересня 2024 р. щодо рішучої підтримки України всіма державами-членами ООН, сповнених рішучості дотримуватися міжнародного права і Статуту Організації Об'єднаних Націй. «Подивіться на жахливі глобальні наслідки російської війни проти України. Вона розв'язала найбільшу кризу безпеки в Європі за всю новітню історію, порушивши міжнародне право і спричинивши наслідки, що виходять далеко за межі Європи. У цьому контексті Румунія надала сильну, багатовимірну підтримку Україні та її народу, і ми маємо намір підтримувати її стільки, скільки буде потрібно», – сказав румунський лідер і наголосив, що «Румунія повністю підтримує мирну ініціативу президента Зеленського. Це єдиний підхід до забезпечення справедливого і тривалого миру, який повністю відповідає Статуту ООН і міжнародному праву» [14].

Українці добре знають про солідарність й підтримку Румунії та інших західних держав в ці трагічні для України воєнні часи і з вдячністю сприймають їхню допомогу у війні з російським агресором. Перебуваючи з робочим візитом в Бухаресті 10 жовтня 2023 р. президент України В. Зеленський зазначив, що передусім Україна вдячна Румунії за щиру та масштабну допомогу, яка значно посилює наш захист. А також – за максимально конструктивну солідарність, яка дає нашим країнам змогу разом бути вагомими донорами безпеки для світу, зокрема продовольчої. «Ми вже налагодили співпрацю, яка підтримує стабільність багатьох інших народів, і можемо її ще розширити. Говоритимемо сьогодні про подальшу безпекову взаємодію, розвиток авіаційної та інших оборонних коаліцій, посилення нашої ППО, загальну архітектуру безпеки в регіоні Чорного моря та відносини з нашими партнерами. Цей візит принесе користь обом нашим народам» [15], – додав він. Румунська преса назвала його приїзд довгоочікуваним та історичним, хоча й запізнілим. Тоді само лідери обох країн оголосили про новий рівень відносин – стратегічне партнерство.

Загалом, румунська влада і більшість суспільства добре усвідомлюють: саме російська загроза є особливо небезпечною для Румунії, зокрема стала причиною нестабільності у Чорному морі, що позначається на румунських планах і добробуті. Показово, що у новій Стратегії національної оборони Румунії на 2020−2024 роки, затверджені в червні 2020 р., вперше після Другої світової війни прямо говориться про «агресивну поведінку Російської Федерації» і про «гібридні дії із мілітаризації Чорноморського регіону», що

проводяться Москвою [16]. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що російсько-українська війна повернула інтерес до Румунії як важливого актора південного флангу НАТО. Свідченням цього є, наприклад, регулярні військові навчання на території Румунії союзників у рамках НАТО із залученням підрозділів Збройних сил України, підписання в січні 2024 р. країнами-членами Альянсу – Румунією, Болгарією та Туреччиною – меморандуму про спільну боротьбу з мінами в Чорному морі [8]. Румунія у 2024 р. також приєдналася до 27 держав, що підписали з Україною безпекові угоди.

Нарешті, російсько-українська війна і героїчний опір українського народу російський агресії позитивно вплинули на ставленні румунів до своєї сусідки – України. Наприклад, згідно з опитуванням, проведеним восени 2022 р. «Українською призмою» у партнерстві з представництвом фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та у співпраці з дослідницькою компанією «Інфо-Сапієнс», у Румунії кількість тих, хто позитивно ставиться до України, становить 52%. 77% громадян Румунії вважають, що Україна має стати членом ЄС, а прийняття України до НАТО підтримують 72% румунів. Цікавим є також показник готовності надавати ще більше військової допомоги Україні. У Румунії тих, хто вважає, що Центральна Європа та держави Балтії повинні надавати Україні ще більшу військову допомогу, сягає 40%. Схожі результати й щодо економічної допомоги – 41% [2].

Щоправда, серед румунських політиків та частини румунського суспільства є й такі, котрі мріють про часи т. зв. «Великої Румунії», висувають територіальні претензії до сусідніх держав, зокрема й України. У вересні 2022 р., наприклад, колишній очільник міністерства закордонних справ та освіти Румунії Андрей Марга в одному із своїх публічних виступів безапеляційно заявив: «Я стверджую це з усією відповідальністю, Україна у неприродних кордонах. Вона має віддати свої території: Закарпаття – Угорщині, Галичину – Польщі, Буковину – Румунії, а Донбас і Крим – Росії. Це все території інших держав, не України» [17]. 25 жовтня 2022 р. було відправлено у відставку міністра оборони Румунії В. Динку, який закликав до миру в Україні на російських умовах, а 5 листопада 2022 р. Міністерство закордонних справ Румунії спростувало заяви В. Путіна про румунські територіальні претензії до України і висловилося за продовження допомоги ЄС і НАТО Україні в її супротиві російській агресії.

Досить красномовним є і такий факт. Якщо за результатами опитування, опублікованими Європейською радою з міжнародних відносин у березні 2023 р., загалом дві третини європейців вважали Росію противником своїх держав, то у Румунії лише 44% опитаних громадян були згодні з цим. Або такий приклад: за даними румунських ЗМІ, в березні 2023 р. позафракційна сенаторка парламенту Румунії Діана Шошоаке – засновниця маргінальної ультраправої партії S.O.S., подала законопроєкт, який пропонує денонсувати Договір про добросусідство і співробітництво України та Румунії 1997 року і

приєднати до Румунії «історичні території, які їй належали, а саме: Північну Буковину, Герцу, Буджак (Кагул, Болград, Ізмаїл), історичний Марамуреш та острів Зміїний». У відповідь, МЗС України рішуче засудило спробу поставити під сумнів територіальну цілісність України і підважити дух добросусідства між Україною та Румунією.

Утім, громадяни Румунії в питанні ставлення до російсько-української війни більшою мірою на боці України і підтримують її у боротьбі проти російського агресора. До того ж ця війна повернула інтерес до самої Румунії і стала аргументом на користь її спроб позиціонувати себе як бастіон НАТО на Чорному морі. Підтвердженням цього стала Чорноморська безпекова конференція в Бухаресті 12-13 квітня 2023 р., що зібрала міністрів закордонних справ і оборони України, Румунії і Молдови та міжнародних партнерів. В ухваленій ними спільній заяві міністри зазначили, що три держави мають схожі безпекові занепокоєння та однакову зацікавленість у стабільному та безпечному Чорноморському регіоні. Вони підкреслили, що вторгнення Росії в Україну у 2022 році як продовження агресії, розпочатої у 2014 році, спричинило страждання та руйнування для мільйонів людей. Окрім військових атак на Україну, Росія продовжує використовувати широкий спектр гібридних тактик, спрямованих на подальше залякування України, Молдови та інших країн регіону. Міністри висловили готовність до тісної співпраці для зміцнення спільних можливостей з протидії російській пропаганді та зміцнення стійкості суспільств своїх країн, зокрема до дезінформації. Учасники зустрічі також підкреслили відданість суверенітету, територіальній цілісності та незалежності Молдови та України в межах їхніх міжнародно визнаних кордонів, що поширюються на територіальні води, а Чорне море визнали таким, що залишається територією стратегічного значення для безпеки європейського континенту та євроатлантичного регіону, і в цьому контексті назвали розширення Європейського Союзу, а також поглиблену співпрацю з НАТО ключовими в цьому стосунку і пообіцяли докладатимемо всіх зусиль, щоб продовжувати сильну європейську та євроатлантичну підтримку регіону. Нарешті, міністри у спільній заяві підкреслили важливість тристороннього формату діалогу та співпраці Румунія-Молдова-Україна для зближення трьох країн і підтвердили тверде бажання продовжувати координацію дій в цьому форматі [18].

Також не без активної участі румунського керівництва в день відкриття літньої сесії Парламентської асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі у Бухаресті 29 червня 2024 р. була ухвалена резолюція із засудженням 10-тирічної збройної агресії РФ проти України, якою визнала дії військово-політичного керівництва РФ та її збройних сил під час повномасштабного вторгнення геноцидом українського народу. Ця резолюція, яка складається з 70 пунктів, містить заклик 53 країн-учасниць ОБСЄ докладати зусиль для деокупації Криму та усіх окупованих територій України шляхом підтримки

Формули миру та Кримської платформи, а також створити Спеціальний трибунал для притягнення до відповідальності РФ за злочини, скоєні під час агресивної війни проти України, провести на міжнародному та національному рівнях розслідування масових злочинів армії РФ [19].

Важливою подією у зміцненні українсько-румунських партнерських відносин під час російсько-української війни став перший візит до Бухаресту новопризначеного міністра закордонних справ України Андрія Сибіги 18 вересня 2024 р., який провів низку зустрічей з керівництвом Румунії, під час яких закликав країни-сусіди ухвалити рішення про збиття ракет і дронів РФ над Україною. Зокрема, на зустрічі з міністеркою закордонних справ Румунії Луміницою Одобеску А. Сибіга підтвердив стратегічні та добросусідські відносини між Україною та Румунією, а також подякував за системну підтримку Румунії вступу України до ЄС і НАТО. «Обговорили енергетичну стійкість, Чорноморську безпеку, військову допомогу. Дуже вдячні за румунську систему Patriot. Продовжуємо спільну роботу над просуванням Формули миру. Домовилися про взаємну повагу та найкращі європейські стандарти в захисті національних меншин обох країн», – зазначив глава МЗС України. Під час зустрічі з прем'єр-міністром Румунії Марчелом Чолаку обговорювались спільний прикордонний контроль, оборонне партнерство та свободу судноплавства. Також було досягнуто домовленості про проведення міжурядової зустрічі за участі Молдови для поглиблення регіональної співпраці. А в рамках зустрічі з Головою Сенату Румунії Ніколає Чуке український міністр висловив вдячність за підтримку України та наголосив на важливості оборонної співпраці, а також активізації процесу інтеграції України до ЄС і НАТО [20; 21; 22].

Необхідно також зазначити, що Румунія продовжує підтримувати Україну у її євроінтеграційних зусиллях. Наприклад, у жовтні 2024 р. в Ужгороді був проведений п'ятиденний тренінг для українських державних службовців обласних державних адміністрацій щодо європейських механізмів фінансування, а також поглиблення транскордонного співробітництва з країнами ЄС. Тренінг організований за підтримки Офісу Віце-прем'єрки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції – Міністерки юстиції України та Закарпатської ОДА, Міністерством закордонних справ Румунії та Румунським агентством з міжнародного співробітництва у сфері розвитку в межах підтримки та посилення спроможностей України на шляху до членства в ЄС. Це був вже другий тренінг для українських службовців, організований у співпраці з Міністерством закордонних справ Румунії та Румунською агенцією розвитку міжнародного співробітництва. Перший тренінг був присвячений підготовці українських державних службовців до перемовин про членство з ЄС [23].

Отже, українсько-румунське партнерство під час війни Росії проти України набуває стратегічного характеру і є вагомим стимулом для подальшого супротиву

українців російській агресії і, водночас, впровадження системних реформ із європейської трансформації українського суспільства.

В кінці 2024 року в Румунії має відбутися повне перезавантаження політичної системи. Майже одночасно в сусідній країні пройдуть президентські та парламентські вибори: перший тур президентських виборів пройде 24 листопада, а другий – 8 грудня, а між турами – 1 грудня – відбудуться й парламентські вибори. В Україні сподіваються, що після цих виборів, незважаючи на намагання Росії вплинути на них, збережеться курс нової румунської влади щодо підтримки нашої держави в її справедливій війні проти російської агресії. Адже, якщо і пройдуть до парламенту ультраправі популістські та антиукраїнські партії, зокрема AUR (Альянс за об'єднання румунів) і S.O.S., за які, за результатами опитування в кінці серпня 2024 р., готові були віддати голоси загалом близько 20% виборців Румунії, вони все одно залишаться в опозиції [24; 25].

Звісно, за мирного часу, і особливо в контексті переговорного процесу приєднання України до Європейського Союзу, в українсько-румунських відносинах можуть роз'ятритися старі рани. Зокрема, аналітики відносять до них проблему національних меншин, багаторічні розбіжності щодо судноплавства і екологічної безпеки у дельті Дунаю. Проте Румунія, на відміну від іншої сусідки України – Угорщини, налаштована на дружній діалог з Україною, а не на ультиматуми. Тож зі всією вірогідністю можна припустити, що за посередництва Брюсселя Бухарест та Київ зможуть вирішити всі проблемні питання двосторонніх відносин.

Список використаних джерел та літератури

1. Віднянський С. Російсько-українська війна та міжнародна спільнота: основні напрями, проблеми й деякі уроки західної підтримки України. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 33: міжвідомчий збірник наукових праць.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2024. С. 25-64.
2. Герасимчук С. Недооцінений союзник: чому "русофобія" Румунії так і не зробила її близьким другом України. *Європейська правда.* 24 березня. 2024. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/03/24/7158596/
3. В МЗС Румунії визнали, що війна Росії в Україні торкнулася і їхньої країни. *Укрінформ.* 28 вересня. 2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3766989-v-mzs-rumunii-viznali-so-vijna-rosii-v-ukraini-torknulasa-i-ihnoi-kraini.html
4. Янковський О., Бадюк О. Заяви з Румунії та Угорщини про «поділ України» та реакція в Україні. *Радіо Свобода.* 31 січня. 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rumuniya-uhorshchyna-dilyat-ukrayinu-reaktsiyu-v-okupatsiyi/32798484.html
5. Глава МЗС Румунії: Україна має перемогти у війні з РФ, і я впевнений, що це станеться. *Європейська правда.* 22 квітня. 2022. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/04/22/7138247/
6. Замятін В., Юрчишин В. Війна, інтеграційний рух і Чорноморський чинник: недооцінені можливості. Центр Разумкова. Березень 2024. 18 с.

7. Присяжнюк М. Від суперечок до партнерства. Як війна змінила відносини України й Румунії. *Texty.org.ua.* 8 листопада. 2023. URL: https://texty.org.ua/articles/111060/vid-superechok-do-partnerstva-jak-vijna-zminyla-vidnosyny-ukrayiny-j-rumuniyi/
8. Каракуц О. Актуальні тенденції зовнішньої політики Румунії. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/aktualni-tendentsiyi-zovnishnoyi-polityky-i-natsionalnoyi
9. Президент Румунії: Агресія РФ проти України впливає на сталий розвиток у всьому світі. *Укрінформ.* 21 вересня. 2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3575901-prezident-rumunii-agresia-rf-proti-ukraini-vplivae-na-stalij-rozvitok-u-vsomu-sviti.html
10. Віднянський С., Мартинов А. Війна Росії проти України та міжнародне співтовариство. К.: Парлам. вид-во, 2023. 336 с.
11. Редько Д. Румунія – Україна: як спільна історія змінює сусідів. *Укрінформ.* 26 серпня 2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3558833-rumunia-ukraina-ak-spilna-istoria-zminue-susidiv.html
12. Церковна В. Діяльність Союзу українців Румунії в контексті повномасштабної російсько-української війни. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки.* 2023. № 61. С. 83-97.
13. Кравченко О. Румунія всебічно підтримуватиме Київ у протидії збройній агресії Росії, – посол. *LB.ua.* 7 листопада. 2022. URL: https://lb.ua/world/2022/11/07/535116_rumuniya_vsebichno_pidtrimuvatime.html
14. Президент Румунії: Мирна ініціатива Зеленського - єдиний підхід до забезпечення справедливого і міцного миру в Україні. *Інтерфакс-Україна.* 25 вересня. 2024. URL: https://interfax.com.ua/news/general/1016320.html
15. Гордійчук І. Зеленський прибув до Румунії. *Главком.* 10 жовтня. 2023. URL: https://glavcom.ua/country/politics/zelenskij-pribuv-do-rumuniji--961487.html
16. Румунія в оборонній стратегії вперше розглядає Росію як країну-агресора. *Армія Inform.* 9 червня. 2020. URL: https://armyinform.com.ua/2020/06/09/rumuniya-v-oboronnij-strategiyi-vpershe-rozglyadaye-rosiyu-yak-krayinu-agresora/
17. Політики в Румунії та Угорщині фантазують про «перемогу Росії». *Дзеркало тижня.* 17 вересня. 2022. URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/politiki-v-rumuniji-ta-uhorshchini-fantazujut-pro-peremohu-rosiji.html
18. Україна, Румунія і Молдова в Бухаресті домовилися про зміцнення відносин. *Українська правда.* 13 квітня. 2023. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/13/7397802/
19. Парламентська асамблея ОБСЄ визнала дії Росії геноцидом українського народу. *Укрінформ.* 30 червня. 2024. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3880350-parlamentska-asamblea-obse-viznala-dii-rosii-genocidom-ukrainskogo-narodu.html
20. Візит міністра закордонних справ України Андрія Сибіги до Румунії. *Посольство України в Румунії.* 20 вересня. 2024. URL: https://romania.mfa.gov.ua/news/vizit-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-andriya-sibigi-do-rumuniyi
21. Андрій Сибіга здійснив перший закордонний візит до Румунії. *Посольство України в Румунії.* URL: https://romania.mfa.gov.ua/news/vizit-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-andriya-sibigi-do-rumuniyi
22. Сибіга в Румунії закликав країни-сусіди ухвалити рішення про збиття ракет і дронів РФ над Україною. *Укрінформ.* 18 вересня. 2024. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3906909-sibiga-v-rumunii-zaklikav-krainisusidi-uhvaliti-risenna-pro-zbitta-raket-i-droniv-rf-nad-ukrainou.html
23. Румунія долучилась до підготовки українських державних службовців до перемовин про членство з ЄС. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/rumuniya-doluchylas-do-pidgotovky-ukrayinskyh-derzhavnyh-sluzhbovtsiv-do-peremovyn-pro-chlenstvo-z-yes/

24. Герасимчук С. Румунія напередодні перезавантаження: чи вплинуть подвійні вибори у сусідів на відносини з Україною. *Європейська правда.* 22 серпня. 2024. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/08/22/7192540/
25. Павлюк О., Проц А. ЗМІ: Росія намагається вплинути на вибори президента Румунії. *Українська правда.* 11 листопада. 2024. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/11/11/7483949/

References

1. Vidnyans′kyi, S. (2024). Rosiys′ko-ukrayins′ka viyna ta mizhnarodna spil′nota: osnovni napryamy, problemy y deyaki uroky zakhidnoyi pidtrymky Ukrayiny. *Mizhnarodni zv"yazky Ukrayiny: naukovi poshuky i znakhidky. Vyp. 33: mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats'.* Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, pp. 25-64. [In Ukrainian].
2. Herasymchuk, S. (2024, 24 bereznya). Nedootsinenyy soyuznyk: chomu “rusofobiya” Rumuniyi tak i ne zrobyla yiyi blyz′kym druhom Ukrayiny. *Yevropeys'ka pravda.* [Online]. Available from: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/03/24/7158596/ [In Ukrainian].
3. V MZS Rumuniyi vyznaly, shcho viyna Rosiyi v Ukrayini torknulasya i yikhn′oyi krayiny. (2023, 28 veresnya). *Ukrinform.* [Online]. Available from: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3766989-v-mzs-rumunii-viznali-so-vijna-rosii-v-ukraini-torknulasa-i-ihnoi-kraini.html [In Ukrainian].
4. Yankovs′kyy, O., Badyuk, O. (2024, 31 sichnya). Zayavy z Rumuniyi ta Uhorshchyny pro “podil Ukrayiny” ta reaktsiya v Ukrayini. *Radio Svoboda.* [Online]. Available from: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rumuniya-uhorshchyna-dilyat-ukrayinu-reaktsiyu-v-okupatsiyi/32798484.html [In Ukrainian].
5. Hlava MZS Rumuniyi: Ukrayina maye peremohty u viyni z RF, i ya vpevnenyy, shcho tse stanet′sya. (2022, 22 kvitnya). *Yevropeys'ka pravda.* [Online]. Available from: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/04/22/7138247/ [In Ukrainian].
6. Zamyatin, V., Yurchyshyn, V. (2024). Viyna, intehratsiynyy rukh i Chornomors′kyy chynnyk: nedootsineni mozhlyvosti. *Tsentr Razumkova.* [In Ukrainian].
7. Prysyazhnyuk, M. (2023, 8 lystopada). Vid superechok do partnerstva. Yak viyna zminyla vidnosyny Ukrayiny y Rumuniyi. *Texty.org.ua.* [Online]. Available from: https://texty.org.ua/articles/111060/vid-superechok-do-partnerstva-jak-vijna-zminyla-vidnosyny-ukrayiny-j-rumuniyi/ [In Ukrainian].
8. Karakuts, O. Aktual′ni tendentsiyi zovnishn′oyi polityky Rumuniyi. [Online]. Available from: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/aktualni-tendentsiyi-zovnishnoyi-polityky-i-natsionalnoyi [In Ukrainian].
9. Prezydent Rumuniyi: Ahresiya RF proty Ukrayiny vplyvaye na stalyy rozvytok u vs′omu sviti. 2022, 21 veresnya). *Ukrinform.* [Online]. Available from: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3575901-prezident-rumunii-agresia-rf-proti-ukraini-vplivae-na-stalij-rozvitok-u-vsomu-sviti.html [In Ukrainian].
10. Vidnyans′kyi, S., Martynov, A. (2023). *Viyna Rosiyi proty Ukrayiny ta mizhnarodne spivtovarystvo.* Kyiv: Parlam. vyd-vo. [In Ukrainian].
11. Red′ko, D. (2022, 26 serpnya). Rumuniya – Ukrayina: yak spil′na istoriya zminyuye susidiv. *Ukrinform.* [Online]. Available from: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3558833-rumunia-ukraina-ak-spilna-istoria-zminue-susidiv.html [In Ukrainian].
12. Tserkovna, V. (2023). Diyal′nist′ Soyuzu ukrayintsiv Rumuniyi v konteksti povnomasshtabnoyi rosiys′ko-ukrayins′koyi viyny. *Naukovyy visnyk Izmayil's'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky,* 61, pp. 83-97. [In Ukrainian].
13. Kravchenko, O. (2022, 7 lystopada). Rumuniya vsebichno pidtrymuvatyme Kyyiv u protydiyi zbroyniy ahresiyi Rosiyi, – posol. *LB.ua.* [Online]. Available from:

https://lb.ua/world/2022/11/07/535116_rumuniya_vsebichno_pidtrimuvatime.html [In Ukrainian].
14. Prezydent Rumuniyi: Myrna initsiatyva Zelens′koho – yedynyy pidkhid do zabezpechennya spravedlyvoho i mitsnoho myru v Ukrayini. (2024, 25 veresnya). *Interfax-Ukrayina.* [Online]. Available from: https://interfax.com.ua/news/general/1016320.html [In Ukrainian].
15. Hordiychuk, I. (2023, 10 zhovtnya). Zelens′kyy prybuv do Rumuniyi. *Hlavkom.* [Online]. Available from: https://glavcom.ua/country/politics/zelenskij-pribuv-do-rumuniji--961487.html [In Ukrainian].
16. Rumuniya v oboronniy stratehiyi vpershe roz·hlyadaye Rosiyu yak krayinu-ahresora. (2020, 9 chervnya). *Armiya Inform.* [Online]. Available from: https://armyinform.com.ua/2020/06/09/rumuniya-v-oboronnij-strategiyi-vpershe-rozglyadaye-rosiyu-yak-krayinu-agresora/ [In Ukrainian].
17. Polityky v Rumuniyi ta Uhorshchyni fantazuyut′ pro "peremohu Rosiyi". (2022, 17 veresnya). *Dzerkalo tyzhnya.* [Online]. Available from: https://zn.ua/ukr/WORLD/politiki-v-rumuniji-ta-uhorshchini-fantazujut-pro-peremohu-rosiji.html [In Ukrainian].
18. Ukrayina, Rumuniya i Moldova v Bukharesti domovylysya pro zmitsnennya vidnosyn. (2023, 13 kvitnya). *Ukrayins'ka pravda.* [Online]. Available from: https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/13/7397802/ [In Ukrainian].
19. Parlament·s′ka asambleya OBSYE vyznala diyi Rosiyi henotsydom ukrayins′koho narodu. (2024, 30 chervnya). *Ukrinform.* [Online]. Available from: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3880350-parlamentska-asamblea-obse-viznala-dii-rosii-genocidom-ukrainskogo-narodu.html [In Ukrainian].
20. Vizyt ministra zakordonnykh sprav Ukrayiny Andriya Sybihy do Rumuniyi. (2024, 20 veresnya). *Posol'stvo Ukrayiny v Rumuniyi.* [Online]. Available from: https://romania.mfa.gov.ua/news/vizit-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-andriya-sibigi-do-rumuniyi [In Ukrainian].
21. Andriy Sybiha zdiysnyv pershyy zakordonnyy vizyt do Rumuniyi. *Posol'stvo Ukrayiny v Rumuniyi.* [Online]. Available from: https://romania.mfa.gov.ua/news/vizit-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-andriya-sibigi-do-rumuniyi [In Ukrainian].
22. Sybiha v Rumuniyi zaklykav krayiny-susidy ukhvalyty rishennya pro zbyttya raket i droniv RF nad Ukrayinoyu. (2024, 18 veresnya). *Ukrinform.* [Online]. Available from: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3906909-sibiga-v-rumunii-zaklikav-krainisusidi-uhvaliti-risenna-pro-zbitta-raket-i-droniv-rf-nad-ukrainou.html [In Ukrainian].
23. Rumuniya doluchylas′ do pidhotovky ukrayins′kykh derzhavnykh sluzhbovtsiv do peremovyn pro chlenstvo z ES. [Online]. Available from: https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/rumuniya-doluchylas-do-pidgotovky-ukrayinskyh-derzhavnyh-sluzhbovtsiv-do-peremovyn-pro-chlenstvo-z-yes/ [In Ukrainian].
24. Herasymchuk, S. (2024, 22 serpnya). Rumuniya naperedodni perezavantazhennya: chy vplynut′ podviyni vybory u susidiv na vidnosyny z Ukrayinoyu. *Yevropeys'ka pravda.* [Online]. Available from: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/08/22/7192540/ [In Ukrainian].
25. Pavlyuk, O., Prots, A. (2024, 11 lystopada). ZMI: Rosiya namahayet′sya vplynuty na vybory prezydenta Rumuniyi. *Ukrayins'ka pravda.* [Online]. Available from: https://www.pravda.com.ua/news/2024/11/11/7483949/ [In Ukrainian].

Vidniansyi S., Vovkanych I. Attitude of the Authority and Society of Romania towards Russia's war against Ukraine.

The article examines the evolution of Ukrainian-Romanian relations, which have acquired a new quality and special significance after the start of the Russian-Ukrainian war in 2014. It is noted that for a long time the neighboring countries were largely terra incognita to each other. Since the beginning of the illegal temporary occupation of Crimea by the Russian Federation in 2014, the Republic of Romania has condemned the Kremlin's aggressive actions and supported the territorial

integrity of Ukraine, joined all European sanctions against Russia due to the violation of the territorial integrity of Ukraine, provided diplomatic support for Ukraine and its European integration course in the international arena, and deepened bilateral relations.

The turning points in Ukrainian-Romanian relations were the Revolution of Dignity in 2013-2014. in Ukraine, as well as the beginning of the Russian-Ukrainian war and especially the tragic events of February 2022 – the large-scale Russian invasion of Ukraine. The day of February 24, 2022 significantly changed the perception of Ukrainians by Romanians, as well as the attitude of Ukrainians towards Romania. In particular, from the very beginning of the war, the President and Government of Romania condemned Russia's aggressive actions and, together with the public, the diaspora and the Romanian national community of Bukovina, support Ukraine and Ukrainians, providing them with comprehensive assistance, because Romanians understand, as the President of the Republic of Romania, Klaus Iohannis, emphasized, that "Ukraine is currently fighting and defending not only itself, but for all of Europe".

Keywords: *Romania, Ukrainian-Romanian relations, Russian-Ukrainian war, large-scale Russian aggression against Ukraine.*

УДК 323.15:94 (477+437.6)«20»+342.72-054.57
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-7

Алмашій В.В.
https://orcid.org/0000-0001-9751-6115

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНОСТЬ МІЖДЕРЖАВНОЇ ДВОСТОРОННЬОЇ УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКОЇ КОМІСІЇ З ПИТАНЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН, ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-х РР.

Стаття присвячена комплексному дослідженню передумов та започаткування двостороннього українсько-словацького етнополітичного співробітництва першої половини 1990-х рр. Відзначається, що демонтаж комуністичного режиму та багаторівнева демократизація на початку 1990-х рр. свідчили про реалізацію Словаччиною моделі «навздогінної модернізації», яка супроводжувалася національно-політичною трансформацією. З'ясовується, що суперечливий і конфліктний зміст суспільно-політичної моделі Словаччини за гібридного політичного режиму прем'єрства В. Мечіара був обумовлений декларативним пошуком країною власного національного шляху між демократією та авторитаризмом, між консолідацією словацької нації та нагнітанням міжетнічної напруги, між реалізацією прозахідного курсу й активізацією співпраці з Росією, між розбудовою ринкової економіки та посиленням державного регулювання.

Згадується, що цьому передували трансформаційні процеси кінця 1989 – початку 1990-х рр. у Закарпатській області України, де спостерігалося протистояння української національно-демократичної та комуністичної партноменклатурної еліт. Етнополітичний розвиток Закарпаття (особливо першої половини 1990-х рр.) був відзначений проблемою політичного русинства, яке в умовах незалежної української держави зазнало значної трансформації та було дискредитоване.

Разом з тим, констатується, що з метою толерантного, виваженого, дипломатичного вирішення питань, пов'язаних з безпековою ситуацією в середині української держави і довкола неї, була покликана вирішувати Міждержавна українсько-словацька комісія з питань забезпечення прав національних меншин, освіти та культури, основним завданням якої було сприяти створенню необхідних соціально-економічних та інших умов для збереження й розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності словацької національної меншин в Україні та української національної меншини у Словацькій Республіці.

Встановлюється, що Україна та Словаччина, друга після Угорщини з-поміж Східноєвропейських посткомуністичних країн започаткували і продовжили міждержавну співпрацю щодо взаємного захисту прав національних меншин, яка була прикладом ефективного спільного вирішення складних етнополітичних взаємин, спрямовану на ліквідацію міжетнічних суперечок, реалізацію прав національних меншин, розвиток добросусідських відносин з усіма межуючими державами та недопущення загрози виникнення етнічних конфліктів, що було однією з головних передумов вступу Центрально-Східноєвропейських держав до Європейського Союзу і НАТО.

***Ключові слова**: Україна, Словаччина, трансформаційні процеси, етнополітичний розвиток, захист прав національних меншин, словаки, українці, Двостороння українсько-словацька комісія.*

Дослідження конкретної країни, систематизація різних відомостей про її територію, населення, історію, культурні здобутки, суспільно-політичне життя,

позиції на міжнародній арені тощо має важливе значення в сучасних умовах. Передовсім це стосується вивчення найближчих сусідів, досвіду взаємин з ними у минулому, актуальних проблем їхнього суспільно-політичного, економічного та культурного розвитку тощо.

Метою статті є комплексне дослідження і висвітлення передумов, процесу створення й започаткування діяльності Міждержавної Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти та культури в першій половині 1990-х рр. XX ст**.**

Основні завдання полягають у дослідженні головних напрямків спільної діяльності Словаччини і України у сфері гарантій та захисту прав національних меншин; збереженні та розвитку національної самобутності української спільноти в СР та словацької – в Україні. **Об'єктом дослідження** виступає Міжурядова Двостороння українсько-словацька комісія з питань захисту прав національних меншин, освіти та культури. **Предметом дослідження** є характеристика механізму діяльності міждержавних змішаних комісій з питань забезпечення прав національних меншин, як інституційних державних органів у галузі збереження та захисту прав національних меншин, зокрема українсько-словацької Двосторонньої змішаної комісії, сутність діяльності якої полягала у тому, щоб, за згодою сторін приймати рекомендації для урядів обох держав стосовно покращення становища відповідних національних меншин.

Наукова новизна. Проблеми гарантій прав української національної меншини у Словаччині на перехідному посткомуністичному етапі еволюції суспільства в цілому, на джерельному рівні, недостатньо розроблені в українській і словацькій історіографії. Наукова новизна отриманих результатів даної роботи полягає в тому, що набула подальшого розвитку інформація про роль діяльності Міжурядової Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти та культури і її внесок у забезпечення гарантій прав національних меншин в українсько-словацьких відносинах.

У контексті вивчення новітніх українсько-словацьких взаємин у сфері захисту й гарантії прав національних меншин, значний інтерес представляє дослідження історії та головних аспектів створення та діяльності Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти та культури на зламі другого і третього тисячоліть. Окремі аспекти початку роботи цієї Комісії розглядалися у публікаціях українських дослідників. Т. Сергієнко у дисертаційному дослідженні вказувала на позитивну роль роботи цієї змішаної українсько-словацької міжурядової структури в другій половині 1990-х рр. [1, с. 2, 12]. В. Туряниця, навпаки, стверджувала про неефективність її діяльності, виходячи з практики результатів перших її засідань [2, с. 95]. У 2012 р. у шостому виданні серії «Studia Regionalistica» вийшла друком публікація Т. Сергієнко, присвячена процесу становлення і розвитку системи українсько-словацького міждержавного співробітництва у 90-х рр. XX – на початку XXI ст., а також формуванню договірно-правової бази міждержавних

відносин двох країн тощо [3]. Вперше грунтовно діяльність Міжурядової Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти та культури в першій половині 1990-х рр. досліджував у дисертаційній роботі В. Алмашій [4], яку захистив у травні 2021 р. в Інституті всесвітньої історії НАН України [5, с. 14]. В ній, зокрема, дається оцінка підготовки та започаткуванню діяльності вищезгаданої Двосторонньої українсько-словацької змішаної комісії [4, с. 160-168].

Перша ж спроба цілісного викладу роботи Двосторонньої міждержавної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, впродовж 1990–2000-х рр. була здійснена у 2008 р. Ю. Гузинцем у дисертаційному дослідженні «Етнополітичний аспект угорсько-українських міждержавних відносин» [6], четвертий розділ якого «Домінанти Міждержавного угорсько-українського етнополітичного співробітництва» присвячений саме діяльності згаданої Комісії [6, с. 143-182; 7]. Невдовзі вийшла друком його ж монографія з однойменною назвою [8]. У 2009 р. В. Андрейком була захищена кандидатська дисертація, у якій досліджувалися особливості становлення і розвитку чехословацьких міждержавних відносин 1990-х – початку 2000-х рр. Незабаром ним була опублікована монографія [9], в якій розглядаються специфіка становлення і розвитку стратегічного партнерства між Словацькою і Чеською Республіками, особливості припинення федеративного союзу [9, с. 48–81], євроатлантична інтеграція [9, с. 90–96] та транскордонне співробітництво [9, с. 97–115] двох держав тощо.

У 2020 р. А. Ключковичем була захищена докторська дисертація [10], у якій було здійснено комплексний політологічний аналіз еволюції словацької моделі суспільно-політичного розвитку та досліджено основні чинники, цілі та динаміку суспільно-політичних змін на ключових етапах розвитку Словаччини після 1989 року; проаналізовано зміни на рівні партійної системи, державно-владних інструментів громадського сектора, політичної культури словацького суспільства та їхній вплив на еволюцію моделі розвитку [11, с. 2].

У своєму виступі на Міжнародній науково-практичній конференції «Україна – Європейський Союз: формат розвитку відносин у контексті російсько-української війни, гарантій безпеки та реінтеграції тимчасово окупованих територій», яка відбулася 20 жовтня 2023 р. у приміщенні Ужгородського національного університету під назвою «Діяльність Міждержавних українсько-угорської та українсько-словацької комісій з питань забезпечення прав національних меншин, освіти та культури як фактор гарантування етнополітичної стабільності та непорушності державних кордонів» В. Алмашієм було відзначено, що фактор державної незалежності України, включаючи цілісність та недоторканість державних кордонів, поєднуючи цінності громадянського суспільства та забезпечення прав і свобод етнонаціональних меншин та одноплемінників за кордоном, повинен удосконалюватись у напрямку становлення української національної ідеї та

ідентичності на Закарпатті, в Україні та в цивілізованому світі загалом [12, с. 240].

На початку 1990-х рр. словацький і чеський народи та їхні політичні еліти продемонстрували на тлі «балканізації» колишніх соціалістичних федерацій можливість цивілізованого, мирного еволюційного саморозпуску чехословацької федерації [9, с. 48] без зовнішнього тиску після антитоталітарної революції та здійсненні важливих демократичних перетворень, як і завершення біполярного протистояння та геополітичних змін на європейському континенті. Оновлену Чехословаччину розвинена Європа сприймала як цілісну демократичну державу, здатну розв'язати міжнаціональні проблеми і не допустити «балканізації» чехословацьких взаємин. Більш проблемними для загальноєвропейських інституцій на початку 1990-х рр. видавалися питання становища національних меншин в ЧСФР, насамперед угорської, яка нараховувала майже 600 тис. чоловік [9, с. 50], та української (у кількості близько 30 тис. осіб) із захистом прав якої пов'язане започаткування у середині 1990-х рр. співпраці Словаччини і України в питаннях захисту її прав у Словаччині і словаків – в Україні, а також непорушності державного кордону між Словаччиною та Україною. Тому швидка ліквідація ЧСФР впродовж другої половини 1992 року для інтегрованої Європи виявилася неочікуваною, а пояснення факту розпаду чехословацького союзу звелися, переважно, до кон'юнктурно-політичних причин [9, с. 50]. Зокрема, до прискореної ліквідації ЧСФР привели практичні кроки з нарощення компетенції кожної із республік, ідейні уподобання та амбіції політичних еліт, національні емансипаційні прагнення чеського і словацького народів. Перед розпадом федерації більшість громадян, значна частина провідних політичних партій і рухів у Словаччині та Чехії дотримувалися необхідності збереження єдиної держави [9, с. 51].

Специфікою етнічної ситуації та міжнаціональних відносин у країнах Центральної та Східної Європи (зокрема й карпатського регіону) було те, що найбільші національні меншини на їх території мали поряд державу материнського народу і могли сподіватись на її підтримку у справі збереження національної самобутності і захисту прав національних меншин, що підносило етнополітичні питання на рівень системи міждержавних взаємин. У відповідь на зростання інтегрованого націоналізму державотворчої нації відбувалося прискорення процесу етнічної самоідентифікації і згуртування національних меншин та захисну націоналістську реакцію з їх боку щодо титульної нації [7, с. 12]. Державну етнонаціональну політику нових демократій центрально-європейського регіону, починаючи з межі 1980-1990-х рр., визначали інтереси титульної нації, політичними виразниками якої були правлячі сили, схильні до національної виключності – правоконсервативні коаліції і уряди в Угорщині, Польщі, Румунії та націонал популістські у Словаччині.

Словаччина, Угорщина та інші сусідні з Україною держави Центральної Європи не стимулювали еміграцію представників національних меншин до

держав материнського народу, а намагалися шляхом політичної, фінансової та іншої підтримки, навпаки, закріпити їх в місцях компактного проживання на українській території. На це були спрямовані закони Словаччини і Угорщини про закордонних словаків та угорців, що свідчило про прагнення сусідніх держав зберегти етнічну присутність в Україні (та країнах компактного проживання відповідних національних меншин) і впливати через етнічно споріднені меншини на внутрішні українські процеси та міждержавні відносини (зокрема і внутрішньополітичні процеси сусідніх держав, наприклад: Словаччина, Угорщина, Румунія) [7, с. 13].

Уже на початку 1990-х рр. стало очевидним, що об'єднана Європа не допустить продовження існування старих або появу нових вузлів міжетнічної напруги у державах центральної Європи з перспективою становлення відносної міжнаціональної злагоди. Епіцентри потенційних конфліктів могли поступово пересунутися далі на Схід, зокрема на територію України. Загальноєвропейські інституції значно менше переймалися становищем національних меншин у інтегрованій Центральній Європі, сконцентрувавшись на моніторингу і контролі ситуації у сфері міжнаціональних відносин та гарантій прав меншин в Україні. Таким чином, в успішній, результативній діяльності двосторонніх міждержавних комісій у сфері захисту прав національних меншин, обопільно були зацікавлені Україна, Словаччина, а також Угорщина, Румунія, Польща.

Для України в 1990-х рр. був характерний транзитно-кризовий, сучасно-модернізаційний етап розвитку українського суспільства, який з процесу перебудови на початку 90-х рр. XX ст. поступово трансформувався у самодостатній широкомасштабний процес з яскраво вираженим етнонаціональним забарвленням та виникненням осередків певних конфліктів [13, с. 16]. Разом з тим, деякі політичні сили почали провокувати на теренах СРСР регіональний сепаратизм, не бажаючи поступатися владними позиціями. Трагедією в Тбілісі, актами насильства в Абхазії та Узбекистані, південній Осетії, південно-східній Грузії, Дагестані, Таджикистані, Туркменії, Казахстані, Молдавії відзначився 1989 р. [14, с. 269]. У більшості, ці конфлікти набували етнічного забарвлення [15, с. 7]. Подібні протиріччя провокувалися в Україні у регіонах з яскраво-вираженими сепаратистськими настроями, зокрема в Криму, у південно-східних областях та Закарпатті [16, с. 106], де на початку 1990-х рр. активізувалися етнополітичні процеси, пов'язані з реанімацією русинського руху в середовищі місцевого українства (яке прагнуло протиставитися владному центру) та активізацією діяльності угорської національної меншини, які підсилювались особливим геополітичним розташуванням області і були в інтересах союзного московського центру. Завдяки переважанню громад Української православної церкви московського патріархату (УПЦ МП), цей напрям підживлював політичне русинство впродовж кінця XX – початку XXI ст. [17, с. 141].

Започаткуванню українсько-словацького міждержавного діалогу в системі захисту прав національних меншин передувала активізація внутрішньо-політичних протиріч у Закарпатській області України початку 1990-х рр., коли впродовж трансформаційних процесів розгорнулася протидія та боротьба національно-демократичних сил і владної командно-адміністративної системи довкола ідеї згуртування населення краю задля здобуття незалежності України. Цьому стали на заваді радянська командно-адміністративна система в Закарпатській області, новостворені наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. XX ст. русинські організації, Демократична ліга національностей та Асоціація нерадикальних демократів, які пропагували відродження русинства, ідеологію політичного русинізму, окремішності закарпатців, перспективу самоврядності тощо [18, с. 12; 19, с. 216]. Одночасно відбувалося створення подібних організацій у Словаччині, Польщі, Угорщині, Чехії, Румунії, які використовували ідеї П. Магочі та радянських спеціалістів з етнополітичної конфліктології, пов'язані з карпатськими русинами та створенні автономної області Підкарпатської Русі, а згодом і окремої держави «Русинії» (зокрема Стоваришіння лемків у Польщі (1989 р.), Русинська оброда у Словаччині (березень 1990 р.), «Руська Матка» (грудень 1990 р.), Русинська організація Угорщини у Будапешті (березень 1991 р.)) [20, с. 304]. В СРСР стимулювали поширення автономістських гасел в одній з областей України, зароджуючи проблему для усієї української держави, яка могла спровокувати глибокий конфлікт на етнорегіональній основі, не вирішивши головних проблем розвитку тієї чи іншої національності. З самого початку відродження русинського руху та формування національно-культурних товариств у країнах Карпатського регіону, помітним було *бажання політичних русинів створити його центр саме на Закарпатті*, *головна мета якого полягала у здобутті краєм спочатку національно-територіальної автономії, а згодом і повної політичної незалежності*. Першим кроком у реалізації подібних планів виявилося створення у лютому 1990 р. «Товариства карпатських русинів» в Ужгороді (значну роль у створенні якого відіграв тодішній перший секретар Закарпатського обкому КПУ М. Волощук), яке одразу було зареєстровано тодішньою владою, контрольованою комуністами (на противагу Народному Рухові України). Саме в той час зародилося політичне русинство – «спецпроект Кремля для стримування України» у її державотворчих наснагах [20, с. 307]. Почав успішно реалізовуватися запропонований П. Магочі план розколу українських товариств у сусідніх країнах [20, с. 308]. Для координації їхньої діяльності 22–23 березня 1991 р. у словацьких Меджилабірцях було проведено I Світовий конгрес русинів (I СКР), започаткувавши традицію регулярного проведення подібних конгресів, які відбувалися у країнах, де існували русинські громади, а також створення Світової Ради русинів (СРР) [20, с. 309; 21, с. 140].

Проте, політичне русинство на Закарпатті, зберігаючи активність до середини 1990-х рр., зазнало краху й було засуджене міжнародними конгресами

русинів, а діяльність русинських організацій краю була спрямована в етнокультурну сферу. Етнополітичний розвиток області в умовах незалежності був позначений певним загостренням відносин українських та угорських громадських організацій, між обласною владою та райдержадміністрацією Берегівщини [18, с. 13]. Скориставшись послабленням Радянського Союзу, у 1990 р. в тодішній Чехословаччині була створена Республіканська партія [20, с. 309], яка поставила за мету приєднати Закарпаття до цієї держави. Голова партії М. Сладек, встановивши контакти з лідерами політичного русинізму, провів у Мукачеві мітинг спільно з «політичними русинами», де було піднято чехословацький державний прапор, та висловлено претензії на територію Закарпатської області. Було заявлено про плани «звільнити» закарпатців з-під українського «поневолення», створивши цим доволі небезпечну ситуацію. Невдовзі розпочався процес руйнації самої Чехословаччини і актуальність «русинської проблеми» для чеських націоналістів різко знизилася. З усамостійненням Словаччини, зростаючий інтерес до етнічної ситуації на Закарпатті почала проявляти Москва. Після проголошення незалежності України значно активізувалася діяльність русинських організацій у сфері політики, створено «Тіньовий уряд Підкарпатської Русі», представлявший інтереси невеликої групи політиканів, проголосивши себе 15 травня 1993 р. правонаступником уряду Підкарпатської Русі [20, с. 310]. Проте, самопроголошений уряд не мав значної підтримки серед населення і не міг розраховувати на ефективну зарубіжну допомогу, враховуючи загострення внутріполітичної боротьби між президентом Б. Єльциним та Верховною Радою Російської Федерації. Російська сторона не мала достатніх можливостей і часу для підтримки закарпатських сепаратистів. Спроба створення автономної русинської держави зазнала поразки [20, с. 311].

Проти подібних політико-імперських зазіхань Москви, на захист територіальної цілісності України та історично обгрунтованої справедливості виступила патріотично вмотивована наукова еліта області та держави (О. Мишанич, М. Тиводар, П. Чучка, Ю. Балега, В. Бедь, М. Вегеш, С. Віднянський, Г. Скрипник, М. Панчук тощо), яка переконливо доводила про єдність, монолітну українську спільність населення Закарпаття з його діалектним регіональним відгалуженням українства. Зокрема, у своїх численних виступах, публікаціях впродовж трьох десятиліть С. Віднянський перед вітчизняною і зарубіжною аудиторією доводить, що з розвитком української національної свідомості самоназви «русини» на Заході і «малороси» чи «руські» на Сході України були замінені етнонімом «українці». Тож нема наукових підстав виокремлювати «русинів» як окрему націю, а українська інтелігенція Пряшівщини і до нині вживає визначення «русини-українці» для підкреслення належності закарпатської гілки до всього українського народу [22, с. 9]. Одночасно, етнологічна наука, не лише в Україні, визнає русинів Закарпаття субетнічною групою українського народу (як лемків, бойків,

гуцулів). Нема наукових підстав для виокремлення русинської мови та її численних локальних особливостей. Вчений не зупиняється викривати справжні причини і чинники відродження у Закарпатті і довкола нього на початку 1990-х рр. русинського руху, який спочатку презентував себе як культурний феномен етнічної ідентичності, але дуже скоро в ньому виокремилася політична складова, привнесена ззовні [23, с. 221; 24, с. 228-229]. Разом з тим, М. Тиводар відзначав, що від Донбасу до Карпат проводилася цілеспрямована робота на розчленування України. Існуючі сили прагнули перетворити Закарпаття в автономію. Зокрема, «імперсько-російська» прагнула розколоти Україну, «неокомуністична» сподівалася пересісти в Ради, а «реваншистська» - у деяких сусідніх державах та русини-тутешняки, виступали за створення незалежної держави Русинії [25, с. 52; 26, арк. 33-34; 27].

Таким чином, події межі й початку 1990-х рр. в Закарпатському соціумі спонукали Українську державу шукати шляхи їх вирішення на міжнародній арені, одночасно заручившись підтримкою сусідніх держав, що межували з Україною у даному регіоні (Угорщина, Словаччина, згодом Румунія, Польща). Мова йшла, до певної міри, про експеримент (як він покаже себе на практиці) створення двостороннього міждержавного органу (у нашому випадку Комісії), який, оминаючи рішення місцевих органів влади на міждержавному рівні, вирішував би проблемні питання у відносинах представників титульного етносу і національної меншини протилежної держави, а також підтверджував на рівні урядів непорушність та недоторканість державних кордонів держав-учасниць двосторонього міждержавного етнополітичного діалогу. Як наслідок, було започатковано двосторонній міждержавний етнополітичний українсько-угорський діалог у вигляді роботи Українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин [28, арк. 1-3], перше засідання якої відбулося у Будапешті 27-28 липня 1992 р. В основу було покладено збереження, шляхом дипломатичних перемовин, територіальної цілісності і непорушності кордонів в Карпатському регіоні [12, с. 237-238]. У 1995 р. до цього процесу долучилися Словацька Республіка (далі СР) шляхом утворення та діяльності Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань захисту прав національних меншин, освіти та культури й з того часу ці комісії працювали спільно на забезпечення потреб зацікавлених у них національних меншин (української, словацької, угорської) вказаних держав [28, арк. 1-3].

Важливою складовою означених процесів були умови вступу країн Центральної Європи до ЄС і НАТО, які полягали у вирішенні проблем, пов’язаних з реалізацією захисту прав національних меншин, ліквідацією міжетнічних суперечок та недопущення загрози виникнення етнічних конфліктів, а також розвитку добросусідських відносин з усіма межуючими державами. Тому Угорщина, одна з перших постсоціалістичних країн, з початку 1990-х рр. виступила ініціатором політичного врегулювання цих складних питань, шляхом координації взаємодії з Україною у сфері гарантій прав

національних меншин, ефективним інструментом якого виступила спеціальна Українсько-угорська змішана комісія з питань захисту прав національних меншин, (попереднє) бажання створення якої було зафіксовано у ст. 16 Декларації про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою щодо збереження прав національних меншин і протоколу до неї, підписаної ще 31 травня 1991 р. Міністрами закордонних справ України та Угорщини у Будапешті [12, с. 238].

Необхідно відзначити, що етнонаціональний фактор був визначальним у зовішньополітичній концепції Угорщини від початку демократичних змін в країні уже впродовж 1989–1990-х рр. Такі зовнішньополітичні пріоритети Угорської Республіки, як загальноєвропейська і євроантлантична інтеграція, добросусідські відносини, турбота про угорську національну меншину за кордоном були закріплені у «Стратегії зовнішніх зв'язків Угорщини» на довгостроковий період до 2020 року. Характер двосторонніх відносин Угорщини з Україною був позбавлений критичних проблемних компонентів та відзначався позитивною стабільністю, активізацією політичного діалогу, підвищенням уваги з боку Угорщини до співробітництва з Україною в галузі європейської та євроатлантичної інтеграції та динамічним зростанням обсягів двостороннього торговельно-економічного співробітництва [7, с. 7]. Угорщина (згідно з планами керівних органів ЄС) поступово перетворилася в основного координатора розподілу фінансових потоків Євросоюзу для розвитку міжрегіонального та транскордонного співробітництва ЄС із новими сусідами на Сході та на Балканах. З часу набуття повноправного членства в Європейському Союзі Угорська Республіка намагалася відігравати ключову посередницьку роль у розвитку економічних зв'язків пострадянських держав з Євросоюзом [7, с. 8].

Про інтерес словацької сторони до досвіду діяльності Українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин (з часу створення Комісії у 1991 р. до початку лютого 1995 р. було проведено чотири засідання) свідчить телеграма, направлена з Посольства СР у Києві на адресу Міністерства закордонних справ (далі МЗС) СР у Братиславі під назвою «Діяльність Українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин» («Činnosť ukrajinsko-maďarskej zmiešanej komisie preotázky národnostných menšin») [28, арк. 1].

Разом з тим, автономістські домагання восени – взимку 1991-1992 рр. в Закарпатській області України й, зокрема, рішення як обласної, так і Берегівської районної ради слугувало поштовхом, спонукало до дії й пришвидшили прийняття Постанови Кабінету Міністрів України № 238 від 14 травня 1992 р., згідно якої було створено українську частину Українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин, перше засідання якої, як зазначалося, відбулося в Будапешті 27-28 липня 1992 р. [28, арк. 1]. Українською стороною створювався відповідний державний

орган – Міністерство України у справах національностей, міграції та культів, на яке, окрім внутрішньодержавних функцій, були покладені завдання координувати діяльність згаданої Комісії [12, с. 238].

В історії системи українсько-словацького міждержавного співробітництва 1990-х рр. проблеми гарантій прав національних меншин займали важливе місце, відіграючи, подекуди, гальмівну роль у розвитку двосторонніх відносин між обома державами. Здобувши незалежність, Україна досить різко реагувала на процеси етнічного самовизначення окремих спільнот на прикордонних територіях України та Словаччини, підтримуваних керівництвом словацької держави та впливами із-за кордону. Особливо негативно у Києві ставилися до розколу українськомовного населення Словаччини, насамперед Пряшівщини, на українську і русинську етнічні групи [3, с. 122].

Офіційно українці і русини були визнані федеральною Чехословаччиною окремими національними меншинами ще в 1991 р. під час проведення загальнодержавного перепису населення, а у січні 1995 р. Словацький уряд закріпив це положення офіційним визнанням кодифікації русинської мови. Центральні державні органи України вважали небажаним вплив цих внутрішньо-словацьких етнічних процесів на сусіднє із Словаччиною Закарпаття. На прикордонних із СР західноукраїнських теренах, як і у самій Словаччині, «русинське відродження» розглядалося українською стороною проявом «політичного русинства», спрямованого до автономізму та сепаратизму, що загрожувало суверенітету і територіальній цілісності української держави [29, с. 218].

Небезпечність таких побоювань підтверджувалася проголошенням у Братиславі тіньового «Уряду Підкарпатської Русі», який складався з лідерів політичного русинства Закарпаття та громадян СР [30, с. 8], негативним проявом якого було зацікавлення та спроби російської сторони дестабілізувати політичну складову у карпатському регіоні та Закарпатті, роздмухуючи тезу про окремішність карпатських русинів від решти українського народу. Це суттєво зашкодило міждержавним українсько-словацьким відносинам і призвело до тривалого застою впродовж 1993–1994 рр. та у другій половині 1990-х рр. співробітництва у галузі взаємних гарантій прав національних меншин обох держав, а з 1998 р. на два роки взагалі була призупинена робота Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань захисту прав національних меншин, освіти та культури [3, с. 123].

Разом з цим, важливим напрямом постійної українсько-словацької взаємодії і добросусідських відносин залишалося плідне співробітництво України і Словаччини у сфері гарантій прав національних меншин, результатом якого, 29 червня 1993 р. під час офіційного візиту в Україну Президента Словацької Республіки М. Ковача, в Києві був підписаний Договір про добросусідство, дружні відносини та співпрацю між Словацькою Республікою і Україною, в якому сторони підтвердили, що дотримання людських прав і свобод є

невід'ємною умовою забезпечення миру і безпеки. У зв'язку з цим, стаття 18 Договору передбачала створення необхідних умов для етнічної, культурної, мовної та релігійної свобод словацької меншини в Україні та української меншини у СР [31; 32, с. 7-8]. Особливу увагу нові незалежні українська та словацька держави впродовж 1990-х - початку 2000-х рр. звертали на збереження та розвиток національної самобутності української етноспільноти в СР та словацької в Україні. Головним координуючим органом міждержавного співробітництва у цій сфері наприкінці ХХ – початкуХХІ століть стала Двостороння українсько-словацька комісія з питань захисту прав національних меншин, освіти та культури [4, с. 161], яка, поряд з Міжурядовою українсько-словацькою комісією з питань торговельно-економічного і науково-технічного співробітництва, з середини 1990-х рр. відігравала важливу роль у формуванні системи і координації міждержавного співробітництва України і СР [33, с. 5].

Комісія, як спеціальна змішана міжурядова структура, була покликана попередньо розглядати найбільш важливі проблеми двостороннього співробітництва у сфері, якою вона опікувалася, та надавати відповідним органам державної влади обох країн, як і іншим суб'єктам – учасникам співпраці – погоджені рекомендації з їх вирішення. Двостороння комісія розробляла і планувала конкретні програми і проекти міждержавного співробітництва з предмету своєї діяльності, сприяла їх реалізації та контролювала виконання домовленостей і погоджених рішень. На кожному із засідань Комісії, яке, зазвичай, відбувалося раз на рік, робився підсумок виконаної роботи, заслуховувалися доповіді сторін щодо виконання затверджених на попередньому засіданні завдань та оцінювалася реальність запропонованих до співпраці проектів. Зафіксовані в протоколі засідання Комісії положення і погоджені рішення передавалися на розгляд урядам обох країн. Зазвичай, на їх основі, кабінети міністрів затверджували низку заходів з реалізації погоджених двосторонніх домовленостей і спільних проектів. Змішані комісії були дисциплінуючим і динамізуючим елементом системи співробітництва між державами [12, с. 238].

Попри таку важливу роль в системі й структурі сучасних міждержавних відносин, діяльність змішаних комісій ще не стала предметом належної уваги наукової та широкої громадськості в Україні і Словаччині. Частково це пояснюється тим, що «офіціозний глянц» міждержавних відносин та розтиражовані засобами масової інформації досягнення дипломатії, передусім зустрічі, переговори та домовленості на вищому державному рівні майже затіняли перебіг і результати тієї копіткої і довгострокової роботи, яку вели комісії, створені ними робочі групи та експерти з обох сторін. Крім того, на стадії прийняття остаточних рішень і підписання двосторонніх міждержавних документів, не брався до уваги складний процес пошуку спільних інтересів, їх формулювання та навіть фразеологічно-текстового «притирання», а робота змішаних міжурядових комісій за умов демократизації та максимальної

відкритості дипломатії і міжнародних відносин залишається недостатньо відомою [4, с. 162].

На основі виявлених нами нових документів у архівах міністерств закордонних справ України і Словаччини, ідея створення Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти та культури була зафіксована в базовому Договорі про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною і Словацькою Республікою від 26 червня 1993 р. Україна уже наприкінці 1993 р. виступила ініціатором заснування цієї змішаної міжурядової структури. Так, у Дипломатичному архіві МЗС СР у Братиславі містилася інформація Посольства СР в Україні від 9 грудня 1993 р, про ноту МЗС України, якою українська сторона пропонувала створити змішану українсько-словацьку комісію з питань національних меншин [4, с. 163] та висловлювала впевненість, що створення такої Комісії буде сприяти практичній реалізації зазначеного міждержавного Договору, зміцненню двостороннього співробітництвана передбачених цим Договором принципах [34, арк. 2, 3]. Разом з тим, конкретної дати направлення МЗС України цієї ноти Посольству СР у Києві не можна назвати, оскільки наприкінці тексту документа конкретне число місяця проставлено від руки, а на нього нанесено відбиток круглої печатки українського міністерства. Втім, найімовірніше, проглядається дата «1 листопада 1993 року» [34, арк. 3]. З супровідної записки Посольства СР в Україні стає зрозумілим, що зазначена інформація передавалася в МЗС СР додатково – в доповнення до раніше надісланого словацьким посольством у Братиславу матеріалу від 6 грудня 1993 р. [34, арк. 1].

Переговори щодо створення Українсько-словацької комісії та предмету її діяльності тривали більше року. Сторони погодилися на включення до сфер координації Комісією також питань освітнього і культурного співробітництва. Перше її засідання відбулося у Києві 8-9лютого 1995 р., на якому розглядалися питання правового захисту прав національних меншин в обох країнах, освіти, культури, двостороннього співробітництва на міждержавному рівні тощо [35, арк. 1–5]. Українську делегацію очолював заступник Міністра України у справах національностей, міграції та культів Р. Чілачава (Голова Української частини Комісії), словацьку делегацію – Є. Пономаренкова – начальник відділу прав людини, національних меншин і співвітчизників МЗС СР (Голова Словацької частини Комісії). Проте «Положення про Українську частину Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти та культури» Кабінет міністрів України затвердив постановою лише 23 березня 1995 р. [2, с. 94; 35, арк. 1].

Про це ми пересвідчуємося, знайомлячись з Постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. за № 212 «Про затвердження Положення про Українську частину «Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти та культури», яка була направлена Закарпатській

обласній Раді народних депутатів і постановляла затвердити Положення про Українську частину Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти та культури за підписами виконуючого обов'язки Прем'єр-міністра України Є. Марчука та міністра Кабінету Міністрів України В. Пустовойтенка. На ній у правому верхньому куті стоїть резолюція: «Ознайомити керівництво ОВК, В.В. Росула, В.С. Габорця, П.В. Токаря, 29.03.95» [36, арк. 1; 37, с. 81].

В самому Положенні [38, арк. 1–3] говорилося, що українська частина Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти та культури (далі – Комісія) була створена постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1994 р. № 883 і є постійно діючим органом та здійснює свою діяльність під керівництвом Кабінету Міністрів України. Комісія координувала діяльність міністерств і відомств України, інших органів державної виконавчої влади щодо забезпечення прав осіб, які належали до словацької національної меншини в Україні та української національної меншини у СР, а також стосовно співробітництва між Україною та СР у галузі освіти і культури. Вона взаємодіяла з комісіями Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, науки, народної освіти, культури і духовності та іншими, а також національно-культурними товариствами, об'єднаннями громадян та релігійними організаціями [38, арк. 1]. Основними завданнями Комісії було сприяти створенню необхідних соціально-економічних та інших умов для збереження й розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності словацької національної меншини в Україні та української національної меншини в СР [37, с. 81].

Зокрема, українська та словацька сторони Комісії інформували одна одну про законодавчі акти, які регулювали у двох країнах національні відносини, гарантували забезпечення прав осіб, які належали до національних меншин [35, арк. 1; 39, с. 178]. Комісія визнала за доцільне наголосити на неприйнятності вимог щодо формування будь-яких автономних територіальних утворень за національною ознакою [35, арк. 2]. Значний інтерес у словацької частини Комісії викликала інформація про діяльність Міністерства України у справах національностей, міграції та культів. Українська частина зацікавлено сприйняла інформацію щодо діяльності Ради Уряду СР з питань національностей (Рада Уряду з питань національностей (до розпаду Чехословаччини у кінці 1992 року – Рада Уряду Словацької Соціалістичної Республіки (далі ССР) з питань національностей)) [37, с. 80] була створена рішенням Уряду ССР 14 лютого 1969 р. Згідно Статуту, схваленого керівництвом 26 січня 1972 р., Рада була дорадчим, ініціативним і координуючим органом Уряду ССР у справах національностей [40, арк. 51]), в роботі якої брали участь представники усіх національних меншин, що проживали у цій країні [35, арк. 2].

Комісія розглянула стан виконання Плану співробітництва між міністерствами культури двох країн на 1994–1995 рр. і констатувала, що українсько-словацькі культурні зв'язки на той час розвивалися, здебільшого, на основі безпосередніх контактів між творчими колективами, що відчутно звужувало наявні можливості. Відзначалося, що укладання нового плану автоматично не призвело до пожвавлення двостороннього культурного співробітництва. Навпаки, у 1994 р., у цій сфері тривав застій, який розпочався ще у 1993 р. Пояснювалося це складними внутрішньополітичними процесами, які розгорнулися в обох країнах, зокрема, урядова криза у Словаччині, відставка Кабінету В. Мечіара, створення тимчасової коаліційної влади весною 1994 р. та осінні позачергові парламентські вибори. В Україні у цьому році (1994) відбулися президентські вибори, які призвели до зміни глави держави. Внутрішньополітичні катаклізми 1994 р. на певний час майже паралізували взаємодію міністерств і відомств України та СР [29, с. 217]. Сторони погодили необхідність запропонувати міністерствам культури двох країн розпочати роботу над проектом Угоди про співробітництво в галузі культури тощо [35, арк. 4; 39, с. 178]. Було звернено увагу на значні можливості здійснення обміну фахівцями у сфері культури та освіти відповідно до міждержавної Угоди про взаємне працевлаштування, яка повинна була бути підписана найближчим часом [35, арк. 5]. Склад учасників засідання подавався у додатку [41, арк. 6; 37, с. 81].

Комісія аналізувала соціально-економічні, духовно-культурні та інші процеси розвитку словацької національної меншини в Україні та української національної меншини у СР; координувала підготовку і здійснювала контроль за виконанням українсько-словацьких програм забезпечення прав осіб, які належали до національних меншин, їхніх культурно-освітніх та інформаційних потреб, аналізувала й узагальнювала досвід роботи органів державної виконавчої влади з цих питань; взаємодіяла з урядовими структурами та громадськими організаціями СР у розв'язанні питань щодо національних меншин, культурно-освітніх взаємозв'язків; здійснювала організаційне, матеріальне, технічне, фінансове та інше забезпечення засідань Комісії в Україні тощо [38, арк. 2]. Вона подавала Кабінетові Міністрів України пропозиції у межах своєї компетенції; одержувала від міністерств, відомств, підприємств, установ та організацій матеріали, необхідні для виконання покладених на неї завдань тощо [37, с. 81].

Керував роботою Комісії її голова, або його заступник. Ним призначався заступник Міністра у справах національностей, міграції та культів. Персональний склад Комісії затверджувався Кабінетом Міністрів України тощо [38, арк. 2–3]. Організаційне та фінансове забезпечення її роботи покладалося на Міністерство у справах національностей, міграції та культів. Голова Комісії щорічно (не пізніше лютого) подавав уряду України звіт про діяльність Комісії за попередній рік і пропозиції про подальшу її роботу тощо [38, арк. 3]. Загалом дане Положення містило десять пунктів [37, с. 82].

На першому засіданні Комісії було констатовано, що в Україні та СР, в цілому забезпечено необхідні умови для задоволення культурно-освітніх потреб осіб, які належали до словацької національної меншини на українській території та української національної меншини у Словаччині. Українська сторона поінформувала, що в місцях компактного проживання словаків у Закарпатській області навчання у початкових класах велося словацькою мовою, запроваджено факультативне вивчення цієї мови та історії Словаччини у низці загальноосвітніх шкіл. В Ужгородському державному університеті створено відділення словацької мови та літератури. У книжковому видавництві «Карпати» функціонувала редакція словацьких видань. Газета «Вісті Ужгородщини» регулярно друкувала спеціальну сторінку «Словацький кур'єр». Діяли словацькі культурно-національні товариства, найбільш активним з-поміж яких була регіональна організація «Матіца Словенска» [35, арк. 2–3].

Словацькі учасники вказали, що у СР функціонує відповідна культурно-освітня інфраструктура у місцях компактного проживання українців. Працюють Музей української культури у Свиднику, кафедра україністики при Університеті ім. П.-Й. Шафарика, Український театр у Пряшеві, проводяться культурно-національні фестивалі і свята. З боку СР були висловлені побажання щодо запровадження для словаків в Україні радіопередач та видання газети словацькою мовою, сприяння словацьким культурно-національним товариствам у вирішенні практичних проблем [4, с. 165].

Однак, уже на першому засіданні Комісії, українська сторона висловила стурбованість у зв'язку з тим, що у середовищі словацьких українців посилилася тенденція до штучного поділу на українців та русинів, як представників окремого слов'янського народу. На території Словаччини відбувалися зібрання прихильників політичного русинства, зокрема й громадян України, під час яких виголошувалися сепаратистські заклики, спрямовані на порушення територіальної цілісності не лише України, а й Словаччини, деяких інших європейських держав [35, арк. 3].

Словацькою стороною було взято до відома стурбованість української сторони та викладена офіційна позиція, яка полягала в тому, що етнокультурні аспекти життя української громади Словаччини розв'язуються на основі чинного законодавства, спираючись на демократичні принципи, а політичні вимоги прибічників «політичного русинства», що могли призвести до загострення громадянського протистояння в українській громаді Словаччини та негативно позначитися на словацько-українських відносинах, не сприймаються найвищими державними органами СР. Було погоджено, що з цих питань країни покращать взаємне інформування, вироблення єдиних поглядів і позицій та проведуть консультації з метою запобігання небажаним ускладненням. Сторони домовилися провести Друге засідання Комісії у Братиславі у вересні 1995 р. [35, арк. 4].

Проте, взаєморозуміння з цього питання в українсько-словацьких міждержавних відносинах в середині 1990-х рр. не було досягнуто, що негативно

впливало на загальний стан і динаміку двостороннього зовнішньополітичного співробітництва. Попри офіційні заяви чільних державно-політичних діячів України і СР, що у відносинах обох країн нема спірних питань, однак, в українсько-словацьких взаєминах 1990-х рр. декілька разів саме з «русинського питання» виникала напруга. А. Дулеба пояснює претензії України щодо позитивного ставлення державних органів СР до розвитку русинського руху у Словаччині кількома чинниками, зокрема, стурбованістю Києва з появи на початку 1990-х рр. автономістських гасел «політичного русинства» в прикордонному із СР Закарпатті та прихильним ставленням Росії до русинства [42, с. 265–266].

Разом з тим, аналіз положень протоколів подальших засідань Комісії другої половини 1990-х рр. свідчив, що обговорення штучних етнополітичних проблем, «автономізму», «сепаратизму» обидві сторони намагалися уникати і не загострювати. Навпаки, друге засідання Комісії у Братиславі 24 жовтня 1996 р. констатувало, що дієва охорона національних меншин може бути забезпеченою лише за умови послідовного визнання територіальної цілісності і недоторканості державних кордонів. Комісія наголошувала на неприйнятності будь-яких вимог щодо територіальної, адміністративної або будь-якої іншої форми автономії, що базувалася за етнічним принципом і відкидала будь-які прояви етнічного сепаратизму, що могло дестабілізувати ситуацію у регіоні Центрально-Східної Європи [43, арк. 2]. Проте підходи сторін, особливо в етнополітичній сфері, не завжди співпадали і уже на перших засіданнях цієї змішаної міжурядової структури проявилися такі спірні питання, проблеми і труднощі, які не лише гальмували роботу Комісії, але навіть ставили під сумнів доцільність її подальшого існування. Та шляхом перемовин, уточнення позицій країнам вдавалося досягати компромісів і зберігати функціональним цей важливий і ефективний елемент системи міждержавних українсько-словацьких відносин.

На роботу Комісії безпосередньо впливали суперечливі внутрішньополітичні процеси, які відбувалися у Словаччині. Зокрема, демонтаж комуністичного режиму та багаторівнева демократизація на початку 1990-х рр. свідчили про реалізацію Словаччиною моделі «навздогінної модернізації», яка супроводжувалася національно-політичною трансформацією. Гібридизація політичного режиму впродовж 1993–1998 рр. в умовах розбудови словацької державності загострила конфліктні елементи моделі суспільно-політичного розвитку, які черпали своє живлення на політичному, владно-інституційному, соціокультурному рівнях. Формальні демократичні механізми виконували роль перешкоди авторитарним тенденціям, проте, недосконала інституційна структура, неузгоджене функціонування окремих елементів парламентської моделі створювали ризики зловживання владою [10, с. 5]. Разом з тим, суперечливий і конфліктний зміст суспільно-політичної моделі Словаччини за гібридного політичного режиму прем’єрства В. Мечіара (1993–1998 рр.) було обумовлено декларативним пошуком країною [10, с. 6] власного національного шляху та ситуативним коливанням у системі полярних координат майбутнього

розвитку; між демократією та авторитаризмом, між консолідацією словацької нації та нагнітанням міжетнічної напруги, між реалізацією прозахідного курсу й активізацією співпраці з Росією, між розбудовою ринкової економіки та посиленням державного регулювання [10, с. 7].

Одночасно, словацьке зовнішньополітичне співробітництво реалізовувалося і на багатосторонній основі, в рамках центральноєвропейського регіонального інтеграційного об'єднання – Вишеградської групи (у лютому 1991 р. Чехословаччина, Польща та Угорщина заснували Вишеградський трикутник (після розпаду Чехословаччини у 1993 р. – Вишеградська група) для дипломатичної, економічної та політичної співпраці, хоча різні темпи реформ у цих країнах ускладнювали її [44, с. 301]). У 1990-х рр. були сформовані механізми і структури співробітництва держав Вишеградської групи, які включали два щорічні саміти прем'єр-міністрів РП, ЧР, СР і УР, з яких один – офіційний, а другий – неформальний, регулярні зустрічі і наради галузевих міністрів країн Вишеграду, міжпарламентське співробітництво, діяльність спеціально створеного «Вишеградського фонду» [9, с. 143], завданням якого була й фінансова підтримка гуманітарних, освітніх, культурницьких проектів в Україні. Прем'єр-міністри розглядали стан і перспективи співробітництва країн – членів Вишеграду на двох регулярних щорічних чотиристоронніх самітах голів урядів, зокрема одному неформальному та чисельних двосторонніх переговорах і зустрічах. Вони координували і програмували вишеградську співпрацю, почергово очолюючи, строком на рік, вказане міжнародне регіональне об'єднання [9, с. 143–144]. Перспектива вступу в Європейський Союз та НАТО спонукала більшість країн Східно-Центральної Європи забути про їхні давні етнічні й територіальні конфлікти [44, с. 301].

Висновки. Оновлену Чехословаччину кінця 1989 р. – початку 1990-х рр. розвинена Європа сприймала як цілісну демократичну державу, здатну розв'язати міжнаціональні відносини і не допустити «балканізації» чехословацьких взаємин. Проте, Чехословацька федерація розпалася без зовнішнього тиску після антитоталітарної революції та здійсненні важливих демократичних перетворень. Більш проблемними для загальноєвропейських інституцій на початку 1990-х рр. видавалися питання становища національних меншин в ЧСФР, насамперед угорської (яка нараховувала майже 600 тис. осіб) та української (у кількості близько 30 тис. осіб), із захистом прав якої пов'язане започаткування у середині 1990-х рр. співпраці Словаччини і України в даній сфері, а також непорушності державного кордону між Словаччиною та Україною, що було певною засторогою для далекоглядних, великодержавних зазіхань з боку Угорщини з її «гібрідними» планами реанімування Тріанонських мирних домовленостей 1920 р. та великої Угорщини за допомогою своїх етнічних осередків у сусідніх з нею державах. До прискореної ліквідації ЧСФР привели практичні кроки з нарощення компетенції кожної із республік, ідейні уподобання та амбіції політичних еліт, національні

емансипаційні прагнення чеського і словацького народів. Перед розпадом федерації більшість громадян і значна частина провідних політичних партій і рухів у Словаччині та Чехії дотримувалися необхідності збереження єдиної держави.

Демонтаж комуністичного режиму та багаторівнева демократизація на початку 1990-х рр. свідчили про реалізацію Словаччиною моделі «навздогінної модернізації», яка супроводжувалася національно-політичною трансформацією. Однак, суперечливий і конфліктний зміст суспільно-політичної моделі Словаччини за гібридного політичного режиму прем'єрства В. Мечіара (1993–1998 рр.) було обумовлено декларативним пошуком країною власного національного шляху та ситуативним коливанням у системі полярних координат майбутнього розвитку; між демократією та авторитаризмом, між консолідацією словацької нації та нагнітанням міжетнічної напруги, між реалізацією прозахідного курсу й активізацією співпраці з Росією, між розбудовою ринкової економіки та посиленням державного регулювання.

Здобувши незалежність, Україна досить різко реагувала на процеси етнічного самовизначення окремих спільнот на прикордонних територіях України та Словаччини, підтримуваних керівництвом словацької держави та впливам із-за кордону. Особливо негативно у Києві ставилися до розколу українськомовного населення Словаччини, насамперед Пряшівщини, на українську і русинську етнічні групи. «Русинське відродження» у Словаччині розглядалося українською стороною проявом «політичного русинства», спрямованого до автономізму та сепаратизму, що загрожувало суверенітету і територіальній цілісності української держави.

З метою толерантного, дипломатичного вирішення питань, пов'язаних з без пековою етнополітичною ситуацією в середині української держави і довкола неї, була покликана вирішувати Міждержавна українсько-словацька комісія з питань забезпечення прав національних меншин, освіти та культури, основними завданнями якої було сприяти створенню необхідних соціально-економічних та інших умов для збереження й розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності словацької національної меншин в Україні та української національної меншини у Словацькій Республіці, будучи невід'ємним дисциплінуючим і динамізуючим елементом системи співробітництва між державами.

Цьому передували трансформаційні процеси кінця 1989 – початку 1990-х рр. XX ст. у Закарпатській області України, де спостерігалося протистояння української національно-демократичної та комуністичної партноменклатурної еліт. Етнополітичний розвиток Закарпаття (особливо першої половини 1990-х рр.) відзначався протистоянням українських та угорських громадських організацій, проблемою політичного русинства, яке в умовах незалежної української держави зазнало значної трансформаціїі було дискредитоване.

Враховуючи складну етнополітичну ситуацію у Закарпатській області України на початку 1990-х рр., яка межує з чотирма європейськими постсоціалістичними державами, та для її врегулювання, ще у травні 1991 р. між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою було започатковано активне двостороннє співробітництво в етнополітичній сфері, яке відіграло важливе значення в українсько-угорській співпраці з гарантій та захисту прав національних меншин й оцінювалося як цінний приклад ефективного спільного вирішення складних етнополітичних проблем. Характер подальших двосторонніх відносин Угорщини з Україною відзначався позитивною стабільністю, активізацією політичного діалогу, підвищенням уваги з боку Угорщини до співробітництва з Україною в галузі європейської та євроатлантичної інтеграції. Угорщина поступово перетворилася в основного координатора розподілу фінансових потоків Євросоюзу для розвитку міжрегіонального та транскордонного співробітництва ЄС із новими сусідами на Сході та Балканах.

Наслідуючи приклад Угорщини і України у плідній взаємодії в етнополітичній площині, започатковане і продовжене аналогічне співробітництво між Словаччиною та Україною почало відігравати важливу роль у двосторонніх міждержавних взаєминах, розпочавшись у середині 1990-х рр. посередництвом діяльності Двостороньої українсько-словацької комісії з питань захисту прав національних меншин, освіти та культури і було прикладом спільного вирішення складних етнополітичних взаємин, спрямоване на ліквідацію міжетнічних суперечок, реалізацію прав національних меншин, розвитку добросусідських відносин з усіма межуючими державами, недопущеня загрози виникнення етнічних конфліктів, що було однією з головних передумов вступу Центрально-Східноєвропейських держав до Європейського Союзу і НАТО. Важливого значення набула українсько-словацька співпраця на прикордонних територіях у вигляді транскордонної діяльності. Україна і Словаччина були учасниками створення Карпатського єврорегіону, розробниками та реалізаторами низки концепцій і стратегій спільного розвитку суміжних прикордонних областей, що склалося історично. Заслуговує на увагу приклад Словаччини з послідовної, предметної підтримки співвітчизників за кордоном, за аналогом Угорщини, зокрема на основі положень закону про закордонних словаків. Разом з тим, подібний документ України стосовно підтримки закордонного українства набув, переважно, декларативного змісту, з недостатнім підсиленням конкретними програмами та їх відповідним фінансуванням з боку держави.

Таким чином, словацько-українське співробітництво в етнополітичній площині мало різноплановий, проте цілісний і комплексний характер, здійснюючись на всіх рівнях міждержавних взаємин – від центрального до регіонального і локального, охоплюючи різноманітні сфери – від захисту прав національних меншин, до господарської співпраці та координації соціально-

економічного розвитку прикордонних регіонів. Поглиблювалася міжрегіональна співпраця та формування мультикультурних і поліетнічних єврорегіональних спільнот. Словацьке зовнішньополітичне співробітництво реалізовувалося і на багатосторонній основі, в рамках центральноєвропейського регіонального інтеграційного об'єднання – Вишеградської групи, завданням якої була й фінансова підтримка гуманітарних, освітніх, культурницьких проектів в Україні.

Список використаних джерел та літератури

1. Сергієнко Т.С. Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (1990-ті роки). Автореф. дис... канд. іст. наук. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 12 с.
2. Туряниця В.В. Стан, проблеми реалізації конституційних прав і свобод українською національною меншиною в Словаччині і словацькою в Україні та шляхи їх розв'язання. *Carpatica–Карпатика*: Українсько-словацькі взаємини в галузі історії, літератури та мови. Ужгород, 2002. Вип. 17. С. 86–100.
3. Сергієнко Т. Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (90-ті роки XX – початок XXI століть): Монографія. *Серія «Studia Regionalistica»*; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Карпати, 2012. № 6. 274 с.
4. Алмашій В.В. Українці Словаччини: громадсько-культурне життя та процес національного самовизначення (1989–1995 рр.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Київ, 2021. 225 с.
5. Алмашій В.В. Українці Словаччини: громадсько-культурне життя та процес національного самовизначення (1989–1995 рр.). Автореф. дис…канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ, 2021. 24 с.
6. Гузинець Ю.І. Етнополітичний аспект угорсько-українських міждержавних відносин. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Національна академія Наук України. Київ, 2008. 238 с.
7. Гузинець Ю.І. Етнополітичний аспект угорсько-українських міждержавних відносин. Автореф. дис… канд. політ. наук. за спеціальністю 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Київ, 2008. 17 с.
8. Гузинець Ю.І. Етнополітичний аспект угорсько-українських міждержавних відносин: Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. 232с.
9. Андрейко В.І. Специфіка становлення і розвитку чесько-словацьких міждержавних відносин 1990-х – початку 2000-х років: монографія. Ужгород: ЗакДУ, 2011. 247 с.
10. Ключкович А.Ю. Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці. Автореф.дис… доктора політичних наук за спец. 23.00.02. – політичні інститути та процеси. Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2020. 43 с.
11. Ключкович А.Ю. Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2020. 547 с.
12. Алмашій В. Діяльність Міждержавних українсько-угорської та українсько-словацької комісій з питань забезпечення прав національних меншин, освіти та культури як фактор гарантування етнополітичної стабільності та непорушності державних кордонів. *Україна –*

Європейський Союз: Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті російсько-української війни, гарантій безпеки та реінтеграції тимчасово окупованих територій. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 20 жовтня 2023 року) / Ю. Остапець (голова редкол.); відповідальні за випуск: М. Зан, В. Гиря. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2023. С. 237–240.

13. Горбатенко В.П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів. Автореф.дис…докт. політ. наук. К.: видавн. центр Ін-ту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 1999.
14. Крупник И. Причины взрыва национализма в нашей стране. *Психология национальной нетерпимости: Хрестоматия.* Сост. Ю.В. Чернявская. Минск: Харвест, 1998. С. 269.
15. Програма нормативного курсу «Етнополітологія» та плани семінарських занять (методичний посібник для студентів політологічного відділення історичного факультету). Укладач Тиводар М.П. Ужгород: Видавництво Ужгородського університету, 2001.
16. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. Ю. Шаповал (керівник авт. кол.) та ін. Київ.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997.
17. Зан М. Етнополітична ситуація на Закарпатті 1989-1991 років. (воля народу чи протистояння еліт?). *Carpatica – Карпатика. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи.* 2002. Випуск 16. С. 140-166.
18. Зан М.П. Етнічніпроцеси на Закарпатті (1989–2001 рр.). Автореф.дис…канд.іст. наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія / Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнологіїім. М.Т. Рильського НАН України. Київ, 2003. 22 с.
19. Остапець Ю., Кухарчук О., Токар М. Суспільно-політичніпроцеси на Закарпатті (1991-2009 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія.* 2010. Випуск 14. С. 215-226.
20. Буркут І. Русинство: минуле і сучасність. Чернівці: Прут, 2009. 384 с.
21. Погодин Б. Русины как призвание. *Русин*. 2006. № 1. С. 137-142.
22. Віднянський С.В. Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на сході України. *Стратегічні пріоритети.* 2016. № 4(41). С. 8-17.
23. Віднянський С.В., Мушинка М.І., Реєнт О.П. Міжнародна наукова конференція «Методологічні й концептуальні питання дослідження історії русинів та українців у Центрально-Східній Європі» й засідання комісії істориків України та Словаччини у Високих Татрах. Хроніка. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 220-223.
24. Алмашій В. Суспільно-політична та громадсько-культурна діяльність Союзу русинів-українців Словацької Республіки (1989-1993). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. Випуск 29. С. 226–247.
25. Піпаш В.В. Політичне протистояння на Закарпатті восени 1991 р. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2008. Вип. 21. С.47-56.
26. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. Ф. 195. Оп. 14. Спр. Протокол восьмої позачергової сесії Закарпатської обласної Ради народних депутатів двадцять першого скликання та рішення, прийняті сесією (третє засідання) від 2 жовтня 1991. 88 арк.
27. Диба О., Комарницький В. Компроміс. *Новини Закарпаття*. 1991. 5 жовтня.
28. Činnosť ukrajinsko-maďarskej zmiešanej komisie preotázky národnostných menšin. *Diplomaticky archive Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky (MZVSR).* Velvyslanectvo Slovenskej republiky v Kyjeve. Materialy ZUSR. Kyjev. Názovvecnejskupiny: Analytické prognozy, koncepčné materialy. Písmový kód útvaru: ODNM; Registratúrna značka: 108–100; Rok 1997. S. 1–3.

29. Сергієнко Т. Словацько-українські зв'язки в гуманітарній сфері на сучасному етапі: питання національних меншин, освіти і культури. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2011. Вип. 27. С. 215–222.
30. 30. Відсіч міністрам-самозванцям. Заява українського посла в Словаччині з приводу пресконференції «Тимчасового уряду Підкарпатської Русі». *Світ про Україну.* 1993. 18 серпня. С. 8.
31. Сергієнко Т. Словацька національна меншина в двосторонніх українсько-словацьких взаємовідносинах. *Carpatica– Карпатика.* Українсько-словацькі взаємини в галузі історії, літератури та мови. Ужгород, 2002. Вип. 17. С. 122–129.
32. Sebesta Š. Medzinárodna ochrana národnosti. Europski štandart v dokumentoch. Bratislava, 1997.
33. Литвин В.М. Українсько-словацькі відносини: історія та сучасність. *Голос України*. 2003. 4 жовтня. С. 5.
34. Materiály o postavení národnostných menšin. *Diplomatický archiv Ministerstva zahraničních vecí SR.* Arch. fond: Zastupiteľsky úrad SR, Kyjev. Karton č. 6. Rok 1990–1997. A.j. 352–101 (1993). S. 1–3.
35. Протокол Першого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (8–9 лютого 1995 р., м. Київ). *Галузевий державний архів МЗС України.* Фонд 2: Двосторонні договори і угоди. Арк. 1–5.
36. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. № 212, Про затвердження Положення про Українську частину Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури.м. Київ. *Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації. Секретаріат Закарпатської обласної Ради народних депутатів.* Вхідний № 272/62–3 від 27.03.1995 р. Арк. 1.
37. Алмашій В.В. Передумови та початок діяльності Двосторонніх міждержавних українсько-словацької та українсько-угорської комісій з питань національних меншин, освіти і культури в першій половині 90-х рр. XX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2008. Випуск 20. С. 78-84.
38. Положення про Українську частину Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. № 212, м. Київ. *Поточний (внутрішній) архів Відділу у справах національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації.* Арк. 1–3.
39. Алмашій В. Друге засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури в системі міждержавного співробітництва між Україною і Словаччиною в 1995-1996рр.: витоки і реалії. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць* / [редкол.: В.С. Степанков (головн.ред.) та ін.]. Кам'янець – Подільський: Кам'янець – Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2010. Випуск 1. С. 173 – 194.
40. Informácia o činnosti Rady vlády SSR pre národnosti v období 1972–1976. Materiál na rokovanie Rady vlády SSR pre národnosti. Čislo: 1299/1977. Bratislava 20.5.1977. Див.: Schôdza Rady vlády Slovenskej socialistickej republiky pre národnosti z 6. júna 1977 // Slovenský národný archív, Rada vlády SSR pre národností z 6.6.1977, Karton č. 1, Rok 1976–1980.S. 1–5.
41. Склад учасників Першого засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (8–9 лютого 1995 р., м. Київ). Додаток до Протоколу Першого засідання Комісії. *Галузевий державний архів МЗС України.* Фонд 2: Двосторонні договори і угоди. Арк. 6.

42. Duleba A. Ukrajina a Slovensko. Geopolitické charakteristiky vývinu a medzinárodné postavenie Ukrajiny. Implikácie pre Slovensko. Bratislava: Veda, 2000. 402 s.
43. Protokol 2. zasadnutia Dvojstrannej slovensko-ukrajinskej komisie pre otázky národnostných menšín, školstva a kultúry (Bratislava, 24. oktober 1996). *Diplomatický archiv MZVSR.* Fond MBZ SR, ARDO MZV SR, inv.č.: 288/75. S. 1–4.
44. Ротшильд Дж., Уїнгфілд Ненсі М. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / Пер. з англ. В.Т. Липицького, С.М. Рябчук. К.: Мегатайп, 2004. 384 с.

References

1. Serhiienko, T.S. (2003). *Ukrainsko-slovatski vidnosyny: formuvannia systemy mizhderzhavnoho spivrobitnytstva (1990-ti roky).* Avtoref. dys... kand. ist. nauk. K.: InstytutistoriiUkrainy NAN Ukrainy [In Ukrainian].
2. Turianytsia, V.V. (2002). Stan, problemy realizatsii konstytutsiinykh prav I svobod ukrainskoiu natsionalnoiu menshynoiu v Slovachchyni I slovatskoiu v Ukraini ta shliakhyy ikh rozviazannia. *Carpatica–Karpatyka: Ukrainsko-slovatski vzaiemyny v haluzi istorii, literatury ta movy.* Uzhhorod, 17. [In Ukrainian].
3. Serhiienko, T. (2012). *Ukrainsko-slovatski vidnosyny: formuvannia systemy mizhderzhavnoho spivrobitnytstva (90-ti roky XX – pochatok XXI stolit): Monohrafiia. Seriia "Studia Regionalistica"*. Uzhhorod, 6. [In Ukrainian].
4. Almashii, V.V. (2021). *Ukraintsi Slovachchyny: hromadsko-kulturne zhyttia ta protses natsionalnoho samovyznachennia (1989–1995 rr.).* Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Almashii, V.V. (2021). *Ukraintsi Slovachchyny: hromadsko-kulturne zhyttia ta protses natsionalnoho samovyznachennia (1989–1995 rr.).* Avtoref. dys…kand. ist. nauk za spetsialnistiu 07.00.02 – Vsesvitniaistoriia. Derzhavna ustanova "Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy". Kyiv. [In Ukrainian].
6. Huzynets, Yu.I. (2008). *Etnopolitychnyi aspect uhorsko-ukrainskykh mizhderzhavnykh vidnosyn.* Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa. Natsionalna akademiia Nauk Ukrainy. Kyiv. [In Ukrainian].
7. Huzynets, Yu.I. (2008). *Etnopolitychnyi aspect uhorsko-ukrainskykh mizhderzhavnykh vidnosyn.* Avtoref. dys… kand. polit. nauk. za spetsialnistiu 23.00.05 – etnopolitolohiia ta etnoderzhavoznavstvo. Instytut politychnykh I etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. Kyiv. [In Ukrainian].
8. Huzynets, Yu.I. (2011). *Etnopolitychnyi aspect uhorsko-ukrainskykh mizhderzhavnykh vidnosyn: Monohrafiia.* Uzhhorod: Polihraftsentr "Lira". [In Ukrainian].
9. Andreiko, V.I. (2011). *Spetsyfika stanovlennia i rozvytku chesko-slovatskykh mizhderzhavnykh vidnosyn 1990-kh – pochatku 2000-kh rokiv: monohrafiia.* Uzhhorod: ZakDU. [In Ukrainian].
10. Kliuchkovych, A.Yu. (2020). *Evoliutsiia modeli suspilno-politychnoho rozvytku v Slovatskii Respublitsi.* Avtoref. dys…dokt. polit. naukzaspets. 23.00.02. – politychni instytuty ta protsesy. Lvivskyi natsionalnyi universytet im. Ivana Franka. Lviv. [In Ukrainian].
11. Kliuchkovych, A.Yu. (2020). *Evoliutsiia modeli suspilno-politychnoho rozvytku v Slovatskii Respublitsi.* Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu. Lvivskyi natsionalnyi universytet im. Ivana Franka. Lviv. [In Ukrainian].
12. Almashii, V.(2023). Diialnist Mizhderzhavnykh ukrainsko-uhorskoi ta ukrainsko-slovatskoi komisii z pytan zabezpechennia prav natsionalnykh menshyn, osvity ta kultury yak faktor harantuvannia etnopolitychnoi stabilnosti ta neporushnosti derzhavnykh kordoniv. Ukraina – Yevropeiskyi Soiuz: Format rozvytku vidnosyn Ukrainy ta krain Tsentralnoi Yevropy u konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny, harantii bezpeky ta reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii. *Materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Uzhhorod, 20 zhovtnia*

2023 roku) / Yu. Ostapets (holova redkol.); vidpovidalni za vypusk: M. Zan, V. Hyria. Uzhhorod: TOV "RIK-U". [In Ukrainian].
13. Horbatenko, V.P. (1999). *Modernizatsiia ukrainskoho suspilstva u konteksti suchasnykh tsyvilizatsiinykh protsesiv.* Avtoref. dys…dokt. polit. nauk. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
14. Krupnyk, Y. (1998). *Prychyny vzryva natsyonalyzma v nashei strane. Psykholohyia natsyonalnoi neterpimosty: Khrestomatiia.* Sost. Yu.V. Cherniavskaia. Mynsk [In Russian].
15. Tyvodar, M.P. (2001). *Prohrama normatyvnoho kursu "Etnopolitolohiia" ta plany seminarskykh zaniat (metodychnyi posibnyk dlia studentiv politolohichnoho vidilennia istorychnoho fakultetu).* Uzhhorod. [In Ukrainian].
16. Shapoval, Yu. (eds). (1997). *Etnopolitychnyi rozvytok Ukrainy: dosvid, problemy, perspektyvy.* Kyiv: Instytut natsionalnykh vidnosyn i politolohii NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
17. Zan, M. (2002). Etnopolitychna sytuatsiia na Zakarpatti 1989-1991 rokiv. (volia narodu chy protystoiannia elit?). *Carpatica – Karpatyka*. Uzhhorod, 16. [In Ukrainian].
18. Zan, M.P. (2003). Etnichni protsesy na Zakarpatti (1989–2001 rr.). Avtoref. dys…kand. ist. nauk za spetsialnistiu 07.00.05 – etnolohiia. In-t mystetstvoznavstva, folklorystykytaetnolohii im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy. Kyiv. [In Ukrainian].
19. Ostapets, Yu., Kukharchuk, O., Tokar, M. (2010). Suspilno-politychni protsesy na Zakarpatti (1991-2009 rr.). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Politolohiia, sotsiolohiia, filosofiia*, 14. [In Ukrainian].
20. Burkut, I. (2009). *Rusynstvo: mynule I suchasnist.* Chernivtsi. [In Ukrainian].
21. Pohodyn, B.(2006). Rusyny kak pryzvanye. *Rusyn,* 1. [In Russian].
22. Vidnianskyi, S.V. (2016). Aktualizatsiia "rusynskoho pytannia" v Zakarpatti ta za yoho mezhamy v konteksti aneksii Krymu i viiny na skhodi Ukrainy. *Stratehichni priorytety*, 41, pp. 8-17. [In Ukrainian].
23. Vidnianskyi, S.V., Mushynka, M.I., Reient, O.P. (2014). Mizhnarodna naukova konferentsiia "Metodolohichni y kontseptualni pytannia doslidzhennia istorii rusyniv ta ukraintsiv u Tsentralno-Skhidnii Yevropi" y zasidannia komisi iistorykiv Ukrainy ta Slovachchyny u Vysokykh Tatrakh. Khronika. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal,* 6, pp. 220-223. [In Ukrainian].
24. Almashii, V.(2020). Suspilno-politychna ta hromadsko-kulturna diialnist Soiuzu rusyniv-ukraintsiv Slovatskoi Respubliky (1989-1993*). Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky I znakhidky. Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 29, pp. 226–247. [In Ukrainian].
25. Pipash, V.V. (2008). Politychne protystoiannia na Zakarpatti voseny 1991 r. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Istoriia,* 21, pp. 47-56. [In Ukrainian].
26. Vidomchyi arkhiv Zakarpatskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii (dali VAZODA). F. 195. Op. 14. Spr. Protokol vosmoi pozacherhovoi sesii Zakarpatskoi oblasnoi Rady narodnykh deputativ dvadtsiat pershoho sklykannia ta rishennia, pryiniati sesiieiu (tretie zasidannia) vid 2 zhovtnia 1991. 88 ark. [In Ukrainian].
27. Dyba, O., Komarnytskyi, V. (1991, 5 zhovtnia). Kompromis. *Novyny Zakarpattia.* [In Ukrainian].
28. Činnosť ukrajinsko-maďarskej zmiešanej komisie preotázky národnostných menšin. *Diplomaticky archive Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky (MZVSR).* Velvyslanectvo Slovenskej republiky v Kyjeve. Materialy ZUSR. Kyjev. Názovvecnejskupiny: Analytické prognozy, koncepčné materialy. Písmový kód útvaru: ODNM; Registratúrna značka: 108–100; Rok 1997. S. 1–3. [In Slovak].
29. Serhiienko, T. (2011). Slovatsko-ukrainski zviazky v humanitarnii sferi na suchasnomu etapi: pytannia natsionalnykh menshyn, osvity I kultury. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Istoriia,* 27, pp. 215–222. [In Ukrainian].

30. Vidsich ministram-samozvantsiam. Zaiava ukrainskoho posla v Slovachchyni z pryvodu pres-konferentsii "Tymchasovoho uriadu Pidkarpatskoi Rusi". (1993, 18 serpnia). *Svit pro Ukrainu,* p. 8. [In Ukrainian].
31. Serhiienko, T. (2002). Slovatska natsionalna menshyna v dvostoronnikh ukrainsko-slovatskykh vzaiemovidnosynakh. *Carpatica – Karpatyka*. Ukrainsko-slovatski vzaiemyny v haluzi istorii, literatury ta movy. Uzhhorod. Vyp.17, pp. 122–129. [In Ukrainian].
32. Sebesta, Š. (1997). *Medzinárodna ochrana národnosti. Europski štandart v dokumentoch.* Bratislava. [In Slovak].
33. Lytvyn, V.M. (2003, 4 zhovtnia.). Ukrainsko-slovatski vidnosyny: istoriia ta suchasnist. *HolosUkrainy*. [In Ukrainian].
34. Materiály o postavení národnostných menšin. *Diplomatický archiv Ministerstva zahraničních vecí SR.* Arch. fond: Zastupiteľsky úrad SR, Kyjev. Karton č. 6. Rok 1990–1997. A.j. 352–101 (1993). S. 1–3. [In Slovak].
35. Protokol Pershoho zasidannia Dvostoronnoi ukrainsko-slovatskoi komisii z pytan natsionalnykh menshyn, osvity I kultury (8–9 liutoho 1995 r., m. Kyiv). *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv MZS Ukrainy.* Fond 2: Dvostoronnidohovoryiuhody. Ark. 1–5. [In Ukrainian].
36. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 bereznia 1995 r. № 212, Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Ukrainsku chastynu Dvostoronnoi ukrainsko-slovatskoi komisii z pytan natsionalnykh menshyn, osvity I kultury. m. Kyiv. *Potochnyi (vnutrishnii) arkhiv Viddilu u spravakh natsionalnostei ta relihii Zakarpatskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii.* Sekretariat Zakarpatskoi oblasnoi Rady narodnykh deputativ. Vkhidnyi № 272/62–3 vid 27.03.1995 r. Ark. 1 [In Ukrainian].
37. Almashii, V.V. (2008). Peredumovy ta pochatok diialnosti Dvostoronnikh mizhderzhavnykh ukrainsko-slovatskoi ta ukrainsko-uhorskoi komisii z pytan natsionalnykh menshyn, osvity I kultury v pershii polovyni 90-kh rr. XXst. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Istoriia,* 20, Pp. 78-84. [In Ukrainian].
38. Polozhennia pro Ukrainsku chastynu Dvostoronnoi ukrainsko-slovatskoi komisii z pytan natsionalnykh menshyn, osvity i kultury. Zatverdzheno postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 bereznia 1995 r. № 212, m. Kyiv. *Potochnyi (vnutrishnii) arkhiv Viddilu u spravakh natsionalnostei ta relihii Zakarpatskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii.* Ark. 1–3. [In Ukrainian].
39. Almashii, V. (2010). Druhe zasidannia Dvostoronnoi ukrainsko-slovatskoi komisii z pytan natsionalnykh menshyn, osvity I kultury v systemi mizhderzhavnoho spivrobitnytstva mizh Ukrainoiu i Slovachchynoiu v 1995-1996 rr.: vytoky I realii. Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats / [redkol.: V.S. Stepankov (holovn.red.) ta in.]. Kamianets – Podilskyi: Kamianets – Podilskyi natsionalnyi universytet im. Ivana Ohiienka, 1, pp.173 – 194. [In Ukrainian].
40. Informácia o činnosti Rady vlády SSR pre národnosti v období 1972–1976. Materiál na rokovanie Rady vlády SSR pre národnosti. Číslo: 1299/1977. Bratislava 20.5.1977. Schôdza Rady vlády Slovenskej socialistickej republiky pre národnosti z 6. júna 1977. *Slovenský národný archív,* Rada vlády SSR pre národností z 6.6.1977, Karton č. 1, Rok 1976–1980.S. 1–5. [In Slovak].
41. Sklad uchasnykiv Pershoho zasidannia Dvostoronnoi ukrainsko-slovatskoi komisii z pytan natsionalnykh menshyn, osvity i kultury (8–9 liutoho 1995 r., m. Kyiv). Dodatok do Protokolu Pershoho zasidannia Komisii. *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv MZS Ukrainy.* Fond 2: Dvostoronnidohovoryiuhody. Ark. 6. [In Ukrainian].
42. Duleba A. (2000). *Ukrajina a Slovensko. Geopolitické charakteristiky vývinu a medzinárodné postavenie Ukrajiny. Implikácie pre Slovensko.* Bratislava: Veda, 2000. [In Slovak].
43. Protokol 2. zasadnutia Dvojstrannej slovensko-ukrajinskej komisie pre otázky národnostných menšín, školstva a kultúry (Bratislava, 24. oktober 1996). *Diplomatický archiv MZVSR.* Fond MBZ SR, ARDO MZV SR, inv.č.: 288/75. S. 1–4. [In Slovak].

44. Rotshyld, Dzh., Uinhfild Nensi, M. (2004). *Povernennia do riznomanitnosti: Politychna istoriia Skhidno-Tsentralnoi Yevropy pislia Druhoi svitovoi viiny.* Kyiv: Mega tayp. [In Ukrainian].

Almashiy V. Creation and Activities of the Interstate Bilateral Ukrainian-Slovak Commission on National Minorities, Education and Culture in the First Half of the 1990s.

The article is devoted to comprehensive research on establishing bilateral Ukrainian-Slovak ethno-political cooperation in the first half of the 1990-s. It is noted that the dismantling of the communist regime and multi-level democratisation in the early 1990-s testified to Slovakia's implementation of the model of "catch-up modernisation", which was accompanied by national and political transformation. It is revealed that the contradictory and conflicting content of the socio-political model of Slovakia under the hybrid political regime of V. Mečiar's premiership was due to the country's declarative search for its national path between democracy and authoritarianism, between the consolidation of the Slovak nation and the escalation of interethnic tensions, between the implementation of a pro-Western course and intensification of cooperation with Russia, between the development of a market economy and strengthening of the government regulation.

It is mentioned that this was preceded by the transformational processes at the end of 1989 and the beginning of the 1990s in the Transcarpathian region of Ukraine, where there was a confrontation between the Ukrainian national-democratic and communist party nomenklatura elites. The ethno-political development of Transcarpathia (especially in the first half of the 1990s) was marked by the problem of political Ruthenism, which underwent a significant transformation and was discredited under the conditions of an independent Ukrainian state.

At the same time, it is stated that for the purpose of a tolerant, balanced, diplomatic solution to issues related to the security situation inside the Ukrainian state and around it, the Interstate Ukrainian-Slovak Commission on the Issues of Ensuring the Rights of National Minorities, Education and Culture was called to decide, whose primary task was to contribute to creating the necessary socio-economic and other conditions for preserving and developing the ethnic, cultural, linguistic and religious identity of the Slovak national minorities in Ukraine and the Ukrainian national minority in the Slovak Republic.

The article determines that Ukraine and Slovakia, the second after Hungary among the Eastern European post-communist countries, initiated and continued interstate cooperation on mutual protection of the national minorities' rights, which was an example of an effective common solution to complex ethnopolitical relations, aimed at eliminating inter-ethnic disputes, realising the rights of national minorities, developing good neighbourly relations with all bordering states and preventing the threat of ethnic conflicts, which was one of the main prerequisites for the Central and Eastern European states to accede to the European Union and NATO.

Keywords: *Ukraine, Slovakia, transformational processes, ethnopolitical development, protection of the rights of national minorities, Slovaks, Ukrainians, Bilateral Ukrainian-Slovak commission.*

УДК 316.423.6:316.346.2-055.2
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-8

Мартинов А.Ю.
https://orcid.org/0000-0002-9802-5980

ФЕМІНІСТИЧНА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ФРН У ІСТОРИЧНИХ ТРЕНДАХ (2022-2024)

У статті проаналізовано особливості формування та реалізації феміністичної зовнішньої політики Німеччини. Феміністичний та екологічний тренди у німецькій зовнішній політиці розглядаються як символ конкуренції між цінностями та інтересами. З часу створення партії зелених (початок 1980-х рр.) пріоритетами зовнішньополітичних установок цієї партії були питання військових конфліктів, гонки озброєнь, захисту прав людини і демократії, міграції, ісламського тероризму. Наглядно це проявлялося під час перебування на посаді міністра закордонних справ в «червоно-зеленій» коаліції Йошки Фішера (1998-2005). Чіткого найменування зовнішньополітичної стратегії «світлофорної коаліції» соціал-демократів, партії зелених і вільних демократів поки що не сформульовано. Ступінь екологічності і феміністичності виглядає мінімальним. Робочою гіпотезою назви цієї стратегії можна вважати ліберально-релятивістською стратегією. Пріоритет «феміністичної зовнішньої політики» мав глобальний вибір та стосувався спроби перевести фемінізм як питання в фемінізм як процес захисту жіночих інтересів по всьому світу. Ці плани зіштовхнулись із жорсткою реальністю міжнародного середовища, яке було травмовано масштабуванням російської агресії проти України. Важливим завданням німецької зовнішньої політики було поєднання феміністичного курсу з екологічними установками. Сучасний світ презентує різне ставлення до жінок. Це де термінується передусім релігійними та локально-цивілізаційними факторами. Феміністична зовнішня політика більша за дипломатичний етикет. Ультаправі популісти у своєму ідеалі бачать Європу континентом білих християнських гетеро сексуальних родин, які треба захищати від «феміністського супрематизму», «тоталітарного воукізму», «соціалістичного глобалізму». Реальна політика знову демонструвала, що вона сильніша за ідеалістичну політику.

Ключові слова: *дипломатія, зовнішня політика, екологізм, Німеччина, стратегія, фемінізм.*

Коаліційний принцип німецької внутрішньої політики сприяє зміні пріоритетних трендів зовнішньої політики. Функціональне забезпечення реалізації багатосторонньої дипломатії завдячує професійній дипломатичній службі. Дипломатія розуміється як сукупність методів і способів здійснення зовнішньої політики. Це офіційна діяльність з представлення мирними засобами інтересів держави на міжнародній арені. Формування дипломатичних стратегій відбувається як під впливом внутрішньополітичних факторів (рівень усвідомлення елітами і суспільством національних інтересів, ступінь розвитку політичної культури), так і зовнішньополітичних факторів (актуальної геополітичної ситуації на глобальному рівні, регіональному рівні, міжнародно-ситуаційному рівні, пріоритетності питань безпеки і розвитку). Класична модель дипломатії представляє зовнішню політику як результат раціональної діяльності урядовців, інша модель презентує дипломатію як наслідок комплексу організаційних актів і процесів. Ще одна модель визначає дипломатію як

результат торгів між відомствами та їхніми лідерами. На практиці на аналіз заслуговують всі згадані моделі дипломатії.

Один з провідних фахівців у галузі стратегій, професор військових досліджень Королівського коледжу Лондона Лоуренс Фрідман зазначає, що слово стратегія почали використовувати без погодженого загального визначення. З самого початку воно стосувалося завдань війни [1, с. 97]. Однак стратегія свідомо або несвідомо присутня в будь-якій індивідуальній або колективній діяльності. Її спрощене розуміння стосується досягнення мети, розуміння потрібних ресурсів і часу заради цього. Стратегія, зазвичай, формується усвідомлено.

Раціональні рішення мають свої обмеження. Це неповнота інформації в ситуації, коли приймаються рішення; неадекватна інформація щодо співвідношення між цілями і засобами, що ускладнює прогнозування наслідків реалізації прийнятого рішення; відсутність чітких критеріїв вибору між альтернативними рішеннями. У замкнутому дипломатичному середовищі існує ризик підміни незалежного критичного мислення груповим мисленням, яке може вести до ірраціональних рішень і дій у зовнішній політиці. Це може сприяти звуженню кількості можливих альтернатив, некритичного ставлення до курсу, який приймається більшістю; ігнорування експертної думки, яка може дати можливість оцінити наслідки відкладених рішень; ігнорування фактів, які суперечать усталеній думці.

В XX століття Німеччина вступила зі стратегією «світової політики», яка коштувала двох світових війн і розколу країни на ФРН і НДР. В період між 1949-1989 рр. ФРН дотримувалась поперемінно різних зовнішньополітичних стратегій. Спочатку за канцлера К. Аденауера (1949-1963) це була консервативно-ліберальна стратегія перетворення Німеччини на європейську ліберальну демократію. «Нова східна політика» канцлера В. Брандта (1969-1974) задала тренд ліберально-прагматичної стратегії прийняття геополітичної реальності та її поступової зміни через зближення з НДР. Згадана зовнішньополітична стратегія «працювала» і за канцлера Г. Коля в 1982-1990 роках та сприяла успішному відновленню національної єдності. Після 1990 р. для ФРН була властива подвійна ліберально-прагматична стратегія розвитку процесу європейської інтеграції та реалізації в його рамках німецьких національних інтересів. Пік цієї стратегії припав на перебування при владі канцлерів Г. Шредера (1998-2005) і А. Меркель (2005-2021). Тоді Німеччина інтенсивно розвивалась за рахунок дешевих російських енергоносіїв і доступу до китайського ринку, закриваючи очі на стан демократії в цих обох євразійських імперіях. Фактично це було повернення від політики ліберально-демократичних цінностей до політики прагматичних інтересів. Кожна із зазначених стратегій свого часу була успішною, зважаючи на стан німецької політичної культури та ідеологічні установки еліт. Чіткого найменування зовнішньополітичної стратегії «світлофорної коаліції» соціал-демократів, партії

зелених і вільних демократів поки що не сформульовано. Ступінь екологічності і феміністичності виглядає мінімальним. Робочою гіпотезою назви цієї стратегії можна вважати ліберально-релятивістською стратегією.

В XXI століття, попри теракти в США 11 вересня 2001 р. та американську військову активність на Близькому Сході та в Афганістані в 2003-2021 рр., Європейський Союз і Німеччина вступили з уявленням про важливість підтримки статус-кво, відмови від «жорсткої сили» та пріоритетності політики «м'якої сили». Російська агресія проти України та її масштабування після 24 лютого 2022 р. відродила неореалізм, тобто уявлення про те, що військова сила, а не моральні і правові норми дають можливість захистити інтереси держави. Тобто в класичному визначені це звучить як стратегія зовнішньої політики, що має визначатися національними інтересами (серед яких є інтереси виживання, життєво важливі інтереси, важливі і дрібні інтереси) і підтримуватись відповідною силою. Але й сила не безмежна. СРСР і США не змогли нав'язати свою волю соціально мобілізованому та націоналістично налаштованому населенню світової периферії. До 2014-2022 рр. військове втручання наддержав у регіональні конфлікти ставало дедалі менш рентабельним.

Наприкінці 2021 р., коли представниця партії зелених Анна-Лена Бербок стала міністром закордонних справ були сподівання що «феміністична зовнішня політика» означатиме більше уваги м'якій силі [2, s. 1]. Додатковий пріоритет «феміністичної зовнішньої політики» мав глобальний вибір та стосувався спроби перевести фемінізм як питання в фемінізм як процес захисту жіночих інтересів по всьому світу [3, p. 1]. Але ці плани зіштовхнулись із жорсткою реальністю міжнародного середовища, яке було травмовано масштабуванням російської агресії проти України.

Метою статті є історичний аналіз зовнішньополітичних стратегій ФРН з точки зору спроби правлячої з 2022 р. коаліції соціал-демократів, партії зелених і вільної демократичної партії надати німецькій зовнішній політиці феміністичний вимір.

Не менш вагомим завданням німецької зовнішньої політики, з точки зору А. Бербок, було поєднання феміністичного курсу з екологічними установками. Феміністичний та екологічний тренди є символами конкуренції між цінностями та інтересами. Зазначимо, що феміністичний тренд в хронологічному вимірі є давнішим за екологічний тренд. Але в 1960-1980-ті рр. вони фактично синхронізувались у політичному порядку денному.

Поняття «гендер» поряд з поняттями сексизму, патріархату і капіталізму стали фундаментом різноманітних феміністичних теорій, які сформувалися на Заході в 1960-1970-ті рр. Існують принаймні чотири окремі різновиди фемінізму: радикальний, марксистський, ліберальний, дуальний [4, p. 10]. Кожна з цих течій по різному реагують на утиск жінок, пропонуючи різні причини та неоднозначні розв'язання цієї проблеми. Радикальні феміністи

стверджують, що гноблення жінок є наслідком патріархату, системи панування, за якої чоловіки як група мають владу над жінками як групою. На думку прибічників марксистського феміністичного аналізу, первинним джерелом утиску є капіталізм. Панування чоловіків над жінками марксисти сприймають як наслідок панування капіталу над працею. Ліберальний фемінізм вбачає проблему в чоловічій упередженості проти жінок. Дуальний фемінізм поєднує марксистський і радикальний феміністичний аналіз, вбачаючи причину утиску жінок у синтезі капіталізму і патріархату. У 1960-х рр. виникла ціла низка соціальних рухів від руху за громадянські права до феміністичної революції, які змушували суспільство жити за ліберальними принципами універсальної людської гідності. За останні століття статус жінок помітно змінився. Те, що ми зараз сприймаємо як даність – можливість навчатися в університеті, право на спадок, виборче право, працевлаштування на ринку праці, репродуктивне планування тощо – виборювалося протягом довгих років у різних країнах світу. Якраз фемінізму, явищу малознаному і «страшному» для більшості суспільства, необхідно завдячувати у такому прогресі. Протягом кількох століть активістки і активісти феміністичного руху доводили (і досі продовжують це робити), що жінка це теж людина. Фемінізм це рух за рівні права і можливості жінок і чоловіків. Також це соціальна теорія і критика патріархату як несправедливого суспільного устрою та рух, який підвищив статус жінок у більшості суспільств. Найбільш поширена класифікація фемінізму це етапи поступового привернення уваги до певних аспектів боротьби за права жінок, зокрема, у країнах Заходу. Зазвичай, дослідники зазначають три хвилі фемінізму. Наразі ще не завершилася 2 хвиля фемінізму, але також почалася 3 хвиля тобто, вони йдуть паралельно. Друга хвиля фемінізму (або радше сучасний феміністичний рух) характеризується більшою розрізненістю, розмаїттям, неузгодженістю щодо деяких проблем усередині руху (ніж в XIX ст.). Але це означає також більше усвідомлення гендерної нерівності. Приходить чіткіше усвідомлення того, що жінки досить різні усередині групи. Жінки відрізняються за віком, економічним становищем (класом), національною приналежністю, сексуальністю, станом здоров'я, регіоном проживання тощо. Хоча також варто зазначити і про певні антифеміністичні настрої та так званий «відкат» («backlash»), пов'язаний із певним призупиненням чи затишшям у активізмі через те, що буцімто у країнах Заходу основні цілі мейнстрімингового ліберального фемінізму уже досягнуто. Виникла певна криза активізму через те, що молоді жінки жили у суспільстві, де базові права жінок сприймалися із даність. Третя хвиля фемінізму також закріпила виклик дуальностям понять стать, гендер, сексуальність. Ідеї інтерсекційності (intersectional), екофемінізму, трансфемінізму і постмодерного фемінізму набувають поширення. Популярними стають транснаціональні форми протесту, як-от «Хода хвойд» (Slut Walk) як виклик культурі зґвалтування та явищу «звинувачення жертви». Чоловіки теж потерпають від традиційних обмежень своєї гендерної ролі. Скажімо, їхній набір маскулінних

рис повинен відповідати різним нормам успішності (яка соціальну цінність чоловіка визначає розміром його заробітку й успішною кар'єрою), розумової, емоційної і фізичної твердості (що передбачає фізичну силу і активність, обізнаність, компетентність, емоційну стриманість) та антижіночності. Тому чоловіки є союзниками жінок у боротьбі за рівні права і можливості. Бербок намагалась трансформувати питання фемінізму у політичний феміністичний процес [3, p. 1].

У вітчизняній історіографії класична жіноча історія представлена у колективній монографії «Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації». Книга складається з чотирьох розділів: «Слово і образ: культурні (само)репрезентації жіночих досвідів», «Заробіток і самореалізація: жінки у фахових середовищах», «Жіночий активізм: практики згуртування, розмежування, самоорганізації», «Жінки і насильство». Це мейнстрімні теми фемінізму [5, с. 440]. Вони перегукуються із євроатлантичним неоліберальним ідеологічним дискурсом, який значною мірою ґрунтується на неомарксизмі (Самір Амін, Йохан Галтунг, І. Валлерстайн), включно з німецькою Франкфуртською школою. У цьому контексті вважається, що ліберальна глобалізація має покінчити не тільки із соціальними та національними антагонізмами, перетворити людство в єдину спільноту, яка не знає ні класових, ні державних, ні гендерних обмежень, а також критики неоколоніалізму в усіх його проявах. Нагадаємо, що на початку 1970-х рр. в середовищі лівих американських професорів (Дерек Белл, Алан Фріман, Кімберлі Креншоу та інших, які спираються на ідеї соціального конструктивізму та ставлять оповідь над доказами) та захисників громадянських прав було сформовано так звану «критичну расову теорію» (англ. critical race theory), яка розглядає расові протиріччя не тільки як забобони, а як комбінацію факторів соціально-економічних і культурних, внаслідок яких білі отримують преференції [6, p. 56]. Адепти згаданої теорії критикують будь-який історичний канон, який складається з праць і символів, створених білими мертвими чоловіками. Мислителі критичної расової теорії ганили лібералізм за близькі зв'язки з колоніалізмом і європейським домінуванням над небілими народами.

Німецький фемінізм має складну історію. Домодерний період ґрунтувався на принципах пріоритетності для жінок «дітей», «кухні», «церкви». Модерний період історії пов'язаний із емансипацією, серед них лідери: К. Цеткін, Р. Люксембург та інші. Веймарська республіка надала німецьким жінкам право голосу. Але націонал-соціалістичний режим був період регресу у правах жінок, який зобов'язані були передусім народжувати «расово чистих арійців». Після 1945 р. дві німецькі держави проводили різну політику щодо жінок. Ще на початку 1960-х рр., як свідчать мемуари Людвіг Ерхарда, мова не йшла про стурбованість німецької еліти достатнім або недостатнім представництвом жінок у політиці [7, s. 336].

Емансипація, сексуальна революція призвели до другого демографічного переходу. На цьому етапі німецький фемінізм прийняв глобальні феміністичні постулати, що 1) гендер визначає політичні процеси та є вирішальним фактором соціалізації та ідентичності, 2) політичне життя ґрунтується на домінуванні білих чоловіків, з чим жінки мають боротися, 3) чоловіча інтерпретація політики та історії не можу бути визнана вичерпною і домінантною.

Німецьке суспільство об'єктивно багатокультурне. Різна само ідентифікація у німецьких мусульманок, католичок, протестанток і православних (після напливу українських жінок 2022 р.). Канцлер А. Меркель розпочала політичну кар'єру у відкритій конкуренції із чоловіками. Був реалізований скандинавський приклад із жіночими квотами у партійному керівництві. Але на відміну від Бербок, Меркель ніколи не робила пріоритетом своєї політики фемінізм. Натомість А. Бербок восени 2021 р. анонсувала проведення феміністичної зовнішньої політики. Партія зелених намагалася поєднати кліматичну рівність і фемінізм. Це виявилося дуже складним, зважаючи на масштабування російської агресії проти України та безпекові виклики для Європи. Знову стало зрозуміло, що міжнародне право може відстояти себе, спираючись на кінетичну силу. Фолкер Резінг у липні 2024 р. опублікував аналітичну замітку щодо ролі А. Бербок як дипломата у різних кольорах [8, s. 1]. Персона міністра закордонних справ, так само як його партійність, мають ефект корекції професійної дипломатії. У випадку з Анно-Леною Бербок маємо інерцію німецької дипломатичної служби, яка накладається на традиції спільної зовнішньої політики Європейського Союзу. Клемансо приписують фразу, що дипломатія надто важлива справа, аби довіряти її лише чоловікам.

Сучасний світ презентує різне ставлення до жінок. Це де термінується передусім релігійними та локально-цивілізаційними факторами. Наприклад, 2019 року менше ніж 30% членів Комуністичної партії Китаю були жінками, а станом на 2021 рік жодна з них не входила до впливового Постійного комітету Політбюро. Влада Китаю заборонила слово фемінізм, а за індексом гендерного розвитку всесвітньої економічного форуму 2019 року Китай посів 106-те місце зі 153 країн [9, с. 234]. Першою у світі жінкою міністром закордонних справ стала румунська комуністка Анна Паукер (1893-1960) [10, с. 211]. Меркель вважала себе імпліцитною феміністкою у традиційному розумінні як рівноправності чоловіків і жінок у всіх сферах життя. Під час першого в історії ФРН входження партії зелених до коаліції із соціал-демократами в 1998-2005 рр. Анна Лена Бербок в 1999 р. стала бронзовою призеркою чемпіонату Німеччини зі стрибків на батуті.

У грудні 2021 р. лідерка партії зелених Анна-Лена Бербок стала міністеркою закордонних справ. Пріоритетом вона зробила «фемінізацію» німецької зовнішньої політики. Її тоді критикували за недосконалу англійську мову [11, s. 1]. Чоловік Бербок Даніль Холефляш залишив роботу у компанії DHL,

аби займатися вихованням двох дітей [12, s. 1]. З часу створення партії зелених (початок 1980-х рр.) пріоритетами зовнішньополітичних установок цієї партії були питання військових конфліктів, гонки озброєнь, захисту прав людини і демократії, міграції, ісламського тероризму. Наглядно це проявлялося під час перебування на посаді міністра закордонних справ в «червоно-зеленій» коаліції Йошки Фішера (1998-2005).

Влітку 2022 р., коли Путін вже масштабував війну проти України, А. Бербок стверджувала, що «суть феміністичної зовнішньої політики – мати на увазі всіх людей» [13, с. 24]. Бербок розкритикувала Меркель за те, що колишня канцлерка в останні дні урядування дозволила експортувати німецької зброї на п'ять мільярдів євро [14, s. 1]. У грудні 2022 р. виповнився рік як Бербок була міністром закордонних справ. Тоді наголошували, що вимушеними пріоритетами для Бербок стали допомога Україні та консолідація Європейського Союзу [15, s. 1]. В лютому 2023 р. вона знову наголосила, що хоче бути «послом» феміністичної зовнішньої політики [16, s. 1]. Бербок мала амбіцію просувати феміністичний порядок денний у Азії [17, s. 1]. Феміністична зовнішня політика більша за дипломатичний етикет [18, s. 1]. Звичайно, пріоритетними для німецької зовнішньої політики за умов масштабування російської агресії проти України залишалися відносини зі США. 4 березня 2023 р. у Вашингтоні побував канцлер О. Шольц. Канцлер ФРН заявив, що виведення російських військ з території України є передумовою будь-яких переговорів. РФ намагалась мобілізувати свої мережі впливу, аби організовувати у містах ФРН мітинги пацифістів, які вимагали припинити постачання зброї Україні. Але регулярні соціологічні опитування свідчили, що більшість громадян ФРН підтримувала всебічну допомогу Україні. 9 лютого 2024 р. канцлер О. Шольц прибув у Вашингтон. Республіканці блокували прийняття допомоги Україні, тому Байден закликав Німеччину взяти на себе більшу частину воєнної і фінансової допомоги Україні. Німецькі експерти наголошували на відмінностях зовнішньоекономічної політики адміністрацій Трампа і Байдена. Байден в 2021-2024 рр. відновив рівень економіки США до пандемії, але це призвело до високої інфляції. Також не вдалося створити Євроатлантичну та Транстихоокеанську зони вільної торгівлі. Трамп погрожував не захищати Європу в рамках зобов'язань по НАТО. В розпалі виборчої кампанії президента США 2024 р. експерти «Німецького товариства зовнішньої політики» проаналізували коло протиріч, які стимулюють побоювання повторного обрання на посаду президента США Д. Трампа. Це можливий перегляд воєнно-політичних зобов'язань США перед Європою у форматі НАТО, торговельні війни з Китаєм, перегляд американської політики щодо Росії, відмова від захисту клімату та жорсткий міграційний курс.

Складно за каденції «світлофорної коаліції» розвивалися німецько-французькі відносини. 26 травня 2024 р. розпочався триденний державний візит Е. Макрона до Берліна. Відкритим було питання, наскільки Франція і ФРН

готові до правого повороту Європейського парламенту після червневих виборів. Шольц, на відміну від Макрона, вважав США головним гарантом безпеки. Існували розбіжності щодо мита на китайські автомобілі, які загрожували робочим місцям в Європі. Макрон, виступаючи в Дрездені, попередив, що може зазнати поразки ліберальна Європа. 9 червня 2024 р. «Національне об'єднання» Марін Ле Пен виграло вибори до Європейського парламенту у Франції. Президент Е. Макрон призначив на 30 червня і 7 липня 2024 р. дострокові вибори до Національних зборів. Ле Пен заявила, що готова очолити уряд. Експерти «Німецького товариства зовнішньої політики» прогнозували, що на рівні німецько-французької взаємодії уряд Ле Пен максимально ускладнить співпрацю з питань зміни клімату, міграції, стримування РФ, торговельних війн з Китаєм і США.

Суперечливо виглядали відносини ФРН за країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону. Німецькі експерти з питань зовнішньої політики рекомендували в Індійсько-Тихоокеанському регіоні відмовитись від поняття «стратегічне партнерство цінностей». Індія розглядалась як запасний варіант для німецького експорту. Хоча Індія мала імідж «найбільшої демократії світу», уряд Нарендри Моді спирається на індуїстський націоналізм, що дає підстави казати про деградацію демократичних інститутів та розвитку у напрямку до автократії. Відразу після того, як О. Шольц став канцлером Китай попередив ФРН про неприйнятність можливої зустрічі німецького канцлера з Далай Ламою. На початку червня 2022 р. міністр економіки ФРН Р. Хабек відвідав Пекін. Китайська підтримка російської війни проти України негативно позначилася на стані німецько-китайської торгівлі. 12 квітня 2023 р. Бербок відвідала Пекін та закликала Китай до поміркованості щодо Тайваню. Німецька економіка залишалась залежною від постачання тайванських мікросхем. 14-16 квітня 2024 р. канцлер О. Шольц відвідав Китай. Це була спроба показати можливість продовження з Китаєм бізнесу як завжди. У Шанхаї канцлер відвідав німецькі фірми, включно з автомобільними, які працюють у Китаї. Напередодні візиту Шольц відкрив на китайській платформі «Тік-Ток» свій аккаунт. Сі Цзінпін зажадав від Шольца припинити постачання зброї Україні. Утопічним було ставлення до сприйняття Німеччини китайськими інтелектуалами, замовчувався вплив китайської розвідки на розвиток відносин.

Атака «Хамас» проти Ізраїлю 7 жовтня 2023 р. стала потужним викликом близькосхідній політиці ФРН. Канцлер О. Шольц заявив, що має намір всебічно підтримувати Ізраїль. Це зробило більш напруженими німецько-турецькі відносини. У середині січня 2024 р. виповнилося 100 днів військової операції Ізраїлю в секторі Газа. Міністр закордонних справ ФРН А. Бербок закликала надати гуманітарну допомогу палестинським біженцям. 14 квітня 2024 р. перед від'їздом Шольца в Ізраїль Іран наніс ракетний удар по Ізраїлю у відповідь на ліквідацію 1 квітня в Дамаску командувача «Корпусу стражів ісламської революції». Шольц засудив цю атаку. 7 травня 2024 р. прихильники Палестини

захопили двір Вільного університету в Берліні, виступаючи проти німецької підтримки Ізраїлю. Ізраїль нагадував, що традиційний арабсько-ізраїльський конфлікт з 7 жовтня 2023 р. трансформувався у війну Глобального Півдня проти «золотого мільярду». 10 травня 2024 р. Генеральна Асамблея ООН голосами 143 країн підтримала звернення до Ради Безпеки ООН щодо рекомендації прийняття в ООН Палестини. Нікарагуа звернулась до Гаазького міжнародного трибуналу з позовом проти Німеччини за допомогу Ізраїлю.

Навесні 2024 р. посилилися протиріччя всередині правлячої коаліції. А. Бербок була важливим комунікатором як у внутрішній, так і зовнішній політиці ФРН [19, s. 1]. У травні 2024 р. в розпал виборчої кампанії до Європейського парламенту і 75-річчя Ради Європи А. Бербок закликала захищати ліберальний європейський порядок [20, s. 1].

6-9 червня 2024 р. відбулися вибори нового складу Європейського парламенту. Ультраправі політичні сили набрали 25% голосів виборців. Вони перемогли в Австрії, Бельгії, Чехії, Франції, Угорщині, Нідерландах, Італії, Польщі, Словаччині. Друге – третє місця ультраправі отримали в Естонії, Болгарії, Фінляндії, Німеччині, Латвії, Португалії, Румунії, Іспанії, Словаччині. Ультаправі популісти у своєму ідеалі бачать Європу континентом білих християнських гетеро сексуальних родин, які треба захищати від «феміністського супрематизму», «тоталітарного воукізму», «соціалістичного глобалізму». Мораль і міжнародне право показують потенцію того, якими можуть бути міжнародні відносини, а політика демонструє те, якими міжнародні відносини є в реальності.

Тема нелегальної міграції підсилювала скандал із незаконною видачею віз німецькими дипломатами в пакистанській столиці Ісламабаді. Це ставило питання щодо компетентності А. Бербок у керівництві дипломатичною службою [21, s. 1]. У відповідь лунали припущення, що партія зелених на виборах 2025 р. кандидатом на посаду канцлера може назвати саме А. Бербок, а не Р. Хабека [22, s. 1]. Однак сама Бербок запевнила, що дуже зайнята своїми дипломатичними обов’язками, аби готувати партію до виборів. Тоді Хабек як віце-канцлер начебто мав менше обов’язків. На цьому фоні кадровий дефіцит у зовнішній розвідці, дипломатичній службі ФРН наклався на помилки консульської служби за часів перебування на посаді міністра закордонних справ ФРН А. Бербок із видачею віз у низці критичних для внутрішньої німецької безпеки країн світу [23, s. 1]. Бербок була проти обміну російського вбивці Красикова на заарештованого в Білорусі німецького громадянина Ріко Крігера, який отримав смертний вирок [24, s. 1]. 1 серпня 2024 р. обмін відбувся. Прем’єр-міністр Тюрінгії Б. Рамєлов пропонував Євросоюзу укласти з російською стороною пакт про ненапад. Німецький автомобільний концерн «Фольксваген» через своїх китайських партнерів повернувся на російський ринок. 15 серпня 2024 р. на третю річницю повернення до влади в Афганістані «Талібану» А. Бербок констатувала, що ісламістська влада регулярно порушує

права афганських жінок і дівчаток [25, s. 1]. Але ні ФРН, ні світове співтовариство не мало інструментів впливу, аби змінити стан справ на краще.

Реальна політика знову демонструвала, що вона сильніша за ідеалістичну політику. Таким чином, яким є співвідношення екологічної ідеології і феміністичної зовнішньої політики у виконанні А. Бербок? Екологічна ідеологія ширша за woke ідеологію західних нових лівих з її акцентуванням уваги на соціальній, расовій, гендерній нерівності. «Ліві вимагають масового перерозподілу багатства та влади, а також визнання груп на основі фіксованих характеристик, як-от раса і стать» [26, с. 10]. Дорадчого процесу недостатньо, аби скасувати права людей на захист від примусу. Зелені відійшли від традиційного пацифізму, який спирався на ідею, що насильницький опір невиправданий, оскільки завдає шкоди невинним людям, не досягаючи своїх цілей. Але війн важко уникнути, адже завжди є предмет конфлікту: цінні ресурси або історія територіальних суперечок.

На виборах до Європейського парламенту 9 червня 2024 р. екологічний порядок денний підтримала молодь від 16 років, яка голосувала на виборах Європейського парламенту за дрібні партії типу ліво ліберальної «Volt» (боротьба з соціальною диференціацією та кліматичними змінами), за радикальну партію «захисту тварин», які завдяки голосам молоді мають представництво в Європейському парламенті. Втрата голосів партією зелених пояснюється незадоволеннях їхньою компромісною політикою, а не розчаруванням в екологічному порядку денному.

Список використаних джерел та літератури

1. Фрідман Л. Стратегія: історія. Харків, 2024.
2. Stamm L. Feministische Außenpolitik in Deutschland. URL: https://www.dgap.org/de
3. Hauschild A., Stamm L. From Feminist Questions toward Feminist Processes. Strengthening Germany's Feminist Foreign Policy. URL: https://www.dgap.org/de
4. Barrett M. Women's Oppression Today: Problems in Marxist feminist analysis. London, 1980.
5. Жіночі історії минулого: уявлення, досвіди, репрезентації. Львів, 2023.
6. Delgado R, Jean S. Critical race theory. New York, 2001.
7. Erhard L. Meine Kanzlerzeit. Erfahrungen für die Zukunft. Berlin, 2024.
8. Resing V. Baerbock im Porträt. URL: https://www.cicero.de/innenpolitik/annalene-baerbock-im-portrat-diplomatin-in-of-color
9. Явін Л. Найкоротша історія Китаю. К., 2024.
10. Джадт Т. Після війни. Історія Європи після 1945 року. К., 2020.
11. Baerbock scherzt über Kritik an ihrem Englisch. URL: https://www.welt.de/politik/deutschland/article/235826110/annalena-baerbock-scherzt-ueber-kritik-an-ihrem-englisch.html
12. Ehemann von Annalena Baerbock hat Job aufgegeben um Kindern zu betreuen. URL: https://www.welt.de/politik/deutschland/article/235910728/daniel-hoefleisch-ehemann-von-annalena-baerbock-gibt-job-auf.html
13. Стельмах С. «Zeitenwende» в «республіці страху»: Німеччині і російсько-українська війна. К., 2023.

14. Baerbock dringt auf Schärfere Regeln für Rüstungsexporte. URL: https://www.welt.de/politik/ausland/article235873686/annalena-baerbock-aussenministerin-dringt-auf-schaerfere-regeln-fuer-ruestungsexporte.html
15. Feld C. Wie Baerbock einen neuen Ton setzt. URL: https://www.tagesschau.de
16. Baerbock Annalena will eine Botschafterin in für feministische Außenpolitik. URL: https://www.welt.de
17. Grabow K. Die feministische Asienstrategie der Svenjaschulze. URL: https://www.cicero.de/aussenpolitik/entwicklungspolitik-ohne-politik-die-asienstrategie-des-bmz
18. Wertegeleitete Außenpolitik – mehr als nur ein Etikett? URL: https://www.deutschkandfunk.de/wertegeleitete-aussenpolitik-baerbock-100.html
19. Marguier A. Der Außendarstellerin. URL: https://www.cicero.de/aussenpolitik/annalena-baerbock-die-aussendarstellerin
20. Baerbock ruft zu Verteidigung der europäischen Werte auf. URL: https://www.duetschalandfunk.de/baerbock-ruft-zu-verteidigung-ruft-zu-verteidigung-der-europaeischen-werte-auf-102.html
21. Gräber D. Baerbocks Visa-Affäre: Das ist der aktuelle Stand. URL: https://www.cicero.de/aussenpolitik/ermittlungen-der-staats-anwaltschafts-baerbock-visa-affaere-das-ist-der-aktuelle-stand
22. Wyssuma M. Der grünen Kapitän und die Außenministerin. URL: https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/baerbock-verzichtet-auf-kanzler-kandidatur-ist-habeck-jetzt-dran-19848769.html
23. Gräber D. Illegal, legal, egal. URL: https://www.cicero.de/innenpolitik/baerbocks-visa-affare-illegal-legal-egal
24. Gräber D. Baerbocks dreistes Ablenkungsmanöver im Visa-Skandal. URL: https://www.cicero.de/aussenpolitik/aussenministerin-weicht-aus-baerbocks-sblenkungsmanover-im-visa-skandal
25. Baerbock: Taliban Regime begeht systematische Menschenrechtverletzung an Frauen und Mädchen. URL: https://www.deutschlandfunk.de/baerbock-taliban-regime-begeht-systematische-menschenrechtverletzung-an-frauen-und-madchen-100.html
26. Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя. К., 2023.

References

1. Fridman, L. (2024). *Stratehiya: istoriya.* Kharkiv. [In Ukrainian].
2. Stamm, L. Feministische Außenpolitik in Deutschland. [Online]. Available from: https://www.dgap.org/de [In German].
3. Hauschild, A., Stamm, L. From Feminist Questions toward Feminist Processes. Strengthening Germany's Feminist Foreign Policy. [Online]. Available from: https://www.dgap.org/de [In English].
4. Barrett, M. (1980). *Women's Oppression Today: Problems in Marxist feminist analysis.* London. [In English].
5. Jinochi istorii mynulogo: ujavlenmia, dosvid, interperazii (2023). Lviv. [In Ukrainian].
6. Delgado, R, Jean, S. (2001). *Critical race theory.* New York.
7. Erhard, L. (2024). *Meine Kanzlerzeit. Erfahrungen für die Zukunft.* Berlin. [In German].
8. Resing, V. Baerbock im Porträt. [Online]. Available from: https://www.cicero.de/innenpolitik/annalene-baerbock-im-portrat-diplomatin-in-of-color [In German].
9. Javin, L. (2024). *Najkorotscha istoria Kytaju.* Kyiv. [In Ukrainian].
10. Djadt, T. (2020). *Pislia Wijny. Istoria Ewropa pislia 1945.* Kyiv. [In Ukrainian].
11. Baerbock scherzt über Kritik an ihrem Englisch. [Online]. Available from: https://www.welt.de/politik/deutschland/article/235826110/annalena-baerbock-scherzt-ueber-kritik-an-ihrem-englisch.html [In German].

12. Ehemann von Annalena Baerbock hat Job aufgegeben um Kindern zu betreuen. [Online]. Available from: https://www.welt.de/politik/deutschland/article/235910728/daniel-hoefleisch-ehemann-von-annalena-baerbock-gibt-job-auf.html [In German].
13. Stelmakh, S. (2023). *"Zeitenwende" v respubizi strachu: Nimeccyna i rossijsko-ukrainska wijna.* Kyiv. [In Ukrainian].
14. Baerbock dringt auf Schärfere Regeln für Rüstungsexporte. [Online]. Available from: https://www.welt.de/politik/ausland/article235873686/annalena-baerbock-aussenministerin-dringt-auf-schaerfere-regeln-fuer-ruestungsexporte.html [In German].
15. Feld, C. Wie Baerbock einen neuen Ton setzt. [Online]. Available from: https://www.tagesschau.de [In German].
16. Baerbock Annalena will eine Botschafterin in für feministische Außenpolitik. [Online]. Available from: https://www.welt.de [In German].
17. Grabow, K. Die feministische Asienstrategie der Svenjaschulze. [Online]. Available from: https://www.cicero.de/aussenpolitik/entwicklungspolitik-ohne-politik-die-asienstrategie-des-bmz [In German].
18. Wertegeleitete Außenpolitik – mehr als nur ein Etikett? [Online]. Available from: https://www.deutschkandfunk.de/wertegeleitete-aussenpolitik-baerbock-100.html [In German].
19. Marguier, A. Der Außendarstellerin. [Online]. Available from: https://www.cicero.de/aussenpolitik/annalena-baerbock-die-aussendarstellerin [In German].
20. Baerbock ruft zu Verteidigung der europäischen Werte auf. [Online]. Available from: https://www.duetschalandfunk.de/baerbock-ruft-zu-verteidigung-ruft-zu-verteidigung-der-europaeischen-werte-auf-102.html [In German].
21. Gräber, D. Baerbocks Visa-Affäre: Das ist der aktuelle Stand. [Online]. Available from: https://www.cicero.de/aussenpolitik/ermittlungen-der-staats-anwaltschafts-baerbock-visa-affaere-das-ist-der-aktuelle-stand [In German].
22. Wyssuma, M. Der grünen Kapitän und die Außenministerin. [Online]. Available from: https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/baerbock-verzichtet-auf-kanzler-kandidatur-ist-habeck-jetzt-dran-19848769.html [In German].
23. Gräber, D. Illegal, legal, egal. [Online]. Available from: https://www.cicero.de/innenpolitik/baerbocks-visa-affare-illegal-legal-egal [In German].
24. Gräber, D. Baerbocks dreistes Ablenkungsmanöver im Visa-Skandal. [Online]. Available from: https://www.cicero.de/aussenpolitik/aussenministerin-weicht-aus-baerbocks-sblenkungsmanover-im-visa-skandal [In German].
25. Baerbock: Taliban Regime begeht systematische Menschenrechtverletzung an Frauen und Mädchen. [Online]. Available from: https://www.deutschlandfunk.de/baerbock-taliban-regime-begeht-systematische-menschenrechtverletzung-an-frauen-und-madchen-100.html [In German].
26. Fukujama, F. (2023). *Liberalism i jogo protyriccia.* Kyiv. [In Ukrainian].

Martynov A. Feminist Foreign Policy of Germany in Historical Trends (2022-2024).

The article analyzes the peculiarities of the formation and implementation of feminist foreign policy in Germany. Feminist and ecological trends in German foreign policy are seen as a symbol of competition between values and interests. Since the creation of the Green Party (the beginning of the 1980s), the priorities of the party's foreign policy have been the issues of military conflicts, the arms race, the protection of human rights and democracy, migration, and Islamic terrorism. This was manifested during the tenure of the Minister of Foreign Affairs in the "red-green" coalition of Yoshka Fischer (1998-2005). A clear name for the foreign policy strategy of the "traffic light coalition" of social democrats, the party of green and free democrats has not yet been formulated. The degree of environmentalism and feminism seems minimal. The working hypothesis of the name of this strategy can be considered a liberal-relativistic strategy. The priority of "feminist foreign policy" had a global choice and concerned the attempt to translate feminism as an issue into feminism as a process of

protecting women's interests around the world. These plans collided with the harsh reality of the international environment, which was traumatized by the escalation of Russian aggression against Ukraine. An important task of German foreign policy was the combination of a feminist course with environmental attitudes. The modern world presents different attitudes towards women. This is primarily determined by religious and local civilization factors. Feminist foreign policy is about more than diplomatic etiquette. Opponents of this course are right-wing populists. In their ideal, ultra-right populists see Europe as a continent of white Christian heterosexual families, which must be protected from "feminist supremacist", "totalitarian wokism", "socialist globalism". Real politics once again demonstrated that it is stronger than idealistic politics.

Keywords: *diplomacy, foreign policy, environmentalism, Germany, strategy, feminism.*

УДК.327.51(55)"XX1"
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-9

Пророченко Н.О.
https://orcid.org/0000-0002-9503-1197
Охріменко М.А.
https://orcid.org/0000-0001-9874-9535

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ІРАНУ У XXI СТ.: ПОСИЛЕННЯ ЕКСПАНСІОНІСТСЬКИХ ТЕНДЕНЦІЙ

Дослідження містить аналіз зовнішньої політики Ісламської Республіки Іран у XXI ст. Звертається увага на економічний і військово-політичний потенціал Ірану, вплив шиїтської ідеологічної доктрини на іранський зовнішньополітичний курс. У статті представлено характеристику інструментів реалізації контролю і впливу Ірану на держави Близькосхідного регіону (Ірак, Сирія, Ліван, Байрейн, Саудівська Аравя, Кувейт, Ємен) і політичні ісламістські угруповання (іракські Бадр, Катаіб Хезболла, Хашд аль-Шаабі, ліванську Хезболла, палестинські ХАМАС і Ісламський джихад, єменських хуситів, ін.). Аналізується ефективність використання Іраном методів «м'якої сили» для поширення свого впливу у мусульманських державах. Відзначено дестабілізуючу роль Ірану в регіоні Близького Сходу під час подій «арабської весни».

Аналізується інтенсифікація відносин Ірану з КНР і РФ, які досягли рівня стратегічного партнерства і які посилилися після повномасштабного вторгненням Росії в Україну, коли набула очевидних контурів вісь Іран–Китай–Росія. Заради реалізації експансіоністських амбіцій іранська влада пожертвувала конструктивними відносинами з Україною, надаючи відверту військову допомогу РФ – використання іранської зброї (як дрони-камікадзе «Шахед») є доведеним фактом. Причетність іранського режиму до підтримки злочинної війни Росії проти України призвела до розриву дипломатичних відносин між Україною та ІРІ, до погіршення іміджу Ірану на міжнародній арені.

Визначено, що завдяки посиленню свого впливу на Близькому Сході Іран збільшив свою геополітичну вагу, але держави, що знаходяться під впливом Ірану, позбавлені внутрішньої стабільності, зазнають соціального і економічного занепаду.

Ключові слова: *Іран, зовнішня політика Ірану, шиїтські політичні угруповання, Близький Схід.*

З початку XXI ст. ми спостерігаємо зростання експансіонізму у зовнішній політиці Ірану як засобу збільшення впливу на регіональні і глобальні процеси. Це обумовлюється поєднанням кількох факторів – релігійною ісламістською ідеологією, потенціалом країни і динамікою регіональних і глобальних змін. Фізичні розміри Ірану (у 75 разів більше Ізраїлю, у 4 рази більше Німеччини, у 2,7 рази більше України), його геостратегічне положення, великі природні ресурси, власний ВПК, володіння ядерними технологіями обумовлюють причетність до впливу на низку глобальних проблем, як ісламські політичні рухи, питання енергетичної безпеки, розповсюдження ядерної зброї тощо. Територія Ірану має значний транзитний потенціал оскільки поєднує Закавказзя, Центральну Азію, Близький Схід та Південну Азію, має вихід до

морських комунікацій: Каспійського моря, Індійського океану (Аравійське море), Оманської та Перської заток. Іран володіє значними енергетичними багатствами: йому належить 11% світових запасів нафти та 16% світових запасів газу (ІІ місце у світі) [1].

Метою дослідження є системний опис основних напрямів, процесів трансформації та поточних результатів зовнішньої політики Ірану у XXI ст.

Актуальність даного дослідження ми вбачаємо в тому, що зростаючий військово-політичний потенціал Ірану у поєднанні з експансіоністським характером зовнішньої політики країни призводить до зростання іранського впливу на регіональні і глобальні процеси і носить дестабілізуючий характер.

Іранський фактор суттєво вплинув і на боротьбу українського народу проти російської агресії, а тому потребує ретельного моніторингу і аналізу.

Дана проблематика, в силу своєї актуальності, досліджується науковцями, розглядається експертами, політиками та висвітлюється у ЗМІ в усьому світі. У вітчизняній політології і аналітичній публіцистиці ця тематика присутня у роботах В.О. Шведа [2; 3], О.А. Коппель [4], Я.І. Завади [5; 6], В.Д. Бондаренко [7], ін. Серед іноземних авторів зазначимо роботи Ширін Т. Хантера [8] і Діліпа Хіро [9], дослідників аналітичних центрів European Strategic Intelligence and Security Center, Wilson Center, The Washington Institute for Near East Policy та ін, результати роботи яких були використані у цій статті**.** Водночас, розгляд публікацій, присвячених дослідженню порушеної нами проблематики, дозволяє стверджувати, що вона потребує подальшого вивчення.

Сучасний Іран накопичує військову потужність, яка стимулює подальшу мілітаризацію іранської зовнішньої політики. Відповідно до рейтингу Power Index від Global Fire power за 2024 р., іранські збройні сили займають 14 місце [10]. Зокрема за останні 30 років Іран побудував власну ракетобудівну інфраструктуру, і володіє найбільшим і найрізноманітнішим арсеналом балістичних ракет на Близькому Сході [11]. Створено цілу лінійку ракет різних типів, зокрема балістичних середнього радіусу дії. У 2020 р. після вбивства очільника спецпідрозділу «Аль-Кудс» генерала К. Сулеймані Іран випустив 15 балістичних ракет по військовим базам Іраку, де були дислоковані американські військові, в результаті було поранено більше сотні людей [12]. 8 січня 2020 р. іранськими силами ППО було збито український пасажирський літак компанії МАУ. Жертвами катастрофи стали 176 осіб з 6 країн, зокрема 11 українців. Іран визнав це «людською помилкою» і відкинув звинувачення у своїй винуватості. Офіс генерального прокурора України відкрив кримінальне впровадження. Розвивається іранська космічна галузь у 2009 р. запущений супутник іранського виробництва «Омід», у 2011 р. – супутник «Рассад 1», у 2020 р. – перший воєнний супутник «Нур». Очевидним є зростання технічних можливостей і амбіцій Ісламської республіки.

Тегеран активно демонструє свою військову готовність, проводячи масштабні військові навчання на суші, в повітрі і на морі. Наприклад, 28 липня

2020 р. підрозділи Корпусу вартових ісламської революції (КВІР) випустили ракети по макету авіаносця США поблизу Ормузької протоки під час навчань. 10-12 вересня 2020 р. і 7-9 листопада 2021 р. сухопутні війська, війська ППО, ВПС та ВМФ взяли участь у щорічних військових навчаннях навколо Ормузької протоки, Оманського моря та північної частини Індійського океану. Іран випробував крилаті ракети, зенітні ракети та чотири типи безпілотників. 15 січня 2021 р. КВІР запустив балістичні ракети і дрони-бомбардувальники по базах умовного супротивника під час навчань. 30 грудня 2022 р. – 2 січня 2023 р. сухопутні війська, війська ППО, ВПС та ВМФ провели навчання, які включали атаку дрона-смертника на військово-морську базу, створену на зразок ізраїльської військово-морської бази в Ейлаті. 17 січня 2023 р. ВМС КВІР провели навчання в Перській затоці з використанням крилатих ракет, дронів-бомбардувальників та гелікоптерів [13].

У 2005 р. Іран інтенсифікував розвиток ядерної програми. Президентом М. Ахмедінежадом було заявлено про створення інфраструктури повного ядерного паливного циклу. Іран є підписантом Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) з 1968 р. і розвивав атомну енергетику з часів шахського режиму, але після ісламської революції ця програма була призупинена через відмову країн, що володіли ядерними технологіями, здійснювати співпрацю з Іраном. Тепер Тегеран реалізував створення заводу зі збагачення урану (м. Нетензе), виробництво важкої води (м. Арак), підземного ядерного об’єкту Форду. Перспектива появи у Ірану ядерної зброї призвела до консолідації багатьох країн, передусім Європи та Близького Сходу, навколо ідеї стримування ядерних прагнень Ірану шляхом санкційного тиску. З метою ліквідації загрози виконанню ДНЯЗ за рішенням Ради Безпеки ООН щодо Ірану були введені санкції. Вони відчутно вдарили по іранській економіці, призвели до вичерпання фінансових резервів і підштовхнули Іран до переговорів. 14 липня 2015 р. між Ісламською республікою Іран (ІРІ) і «шісткою» міжнародних посередників (США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція, Німеччина) було підписано «Спільний комплексний план дій» (СКПД) з врегулювання питання щодо іранської ядерної програми. У січні 2016 р. було розпочато процес зняття з Ірану санкцій, відповідно до СКПД. Проте, у 2018 р. адміністрація президента США Д. Трампа вийшла з угоди. Переговори відновилися при адміністрації Дж. Байдена у листопаді 2021 р. але не демонструють прогресу. Іран продовжує шантажувати світове співтовариство погрозами оволодіння ядерною зброєю.

Концепція зовнішньої політики ІРІ базується на ідеях ісламської революції і, водночас, зазнає певного коригування під впливом внутрішньополітичних процесів, регіональних та глобальних трансформацій.

Домінуючою в системі влади є релігійна складова, що забезпечується принципом «велайят-е факіх», автором якого виступив лідер революції і перший очільник Ірану імам Р. Хомейні, згідно якого вищим керівником

держави оголошується релігійна особа – Духовний лідер (рахбар, з 1989 р. дотепер – Алі Хаменеі) (ст. 110) [14]. У його компетенції – визначення головних напрямів розвитку країни, особливо питання релігії та ідеології, контроль діяльності усіх гілок влади. За конституцією рахбар також є головнокомандувачем збройних сил, призначає на вищі державні посади, має широкі можливості для управління і політичної мобілізації населення. Його розпорядження, які мають перевагу перед будь-якими іншими органами влади.

У формуванні і реалізації зовнішньої політики в Ірані беруть участь Вища рада національної безпеки, меджліс, який ратифікує всі міжнародні угоди, Наглядова рада, яка може заветувати будь-яке рішення парламенту, Рада доцільності. Також впливовим є Корпус вартових ісламської революції (КВІР) і його спеціальний підрозділ «Аль-Кудс», що за даними західних ЗМІ [1], складається з восьми управлінь, які відповідають на певний регіон світу, а саме: країни Заходу (США та Європа); Ірак; Афганістан, Пакистан та Індія; Палестина, Ліван та Йорданія; Туреччина; Північна Африка (включаючи Єгипет та Судан); Аравійський півострів і колишні радянські республіки. Через Аль-Кудс сотні мільйонів доларів розподіляються у вигляді зброї, обладнання, інструкторів між організаціями, які знаходяться в фарватері іранської політики.

Ісламська революція 1979 р. і проголошення в Ірані ісламської республіки мало надзвичайний резонанс в мусульманському світі. Це підштовхнуло іранських мул до ідеї експорту свого революційного проєкту з метою створення множини ісламських держав, які об’єднаються в конфедерацію – прообраз халіфату. В Конституції Ірану зазначено, що зовнішня політика країни розробляється: «На основі критеріїв ісламу, братерської прихильності всім мусульманам та беззастережної підтримки знедолених світу» (п. 16, ст. 3) [14]. Іслам був перетворений на інструментальний елемент зовнішньої політики. Іранські очільники намагалися надихнути на ісламське відродження населення інших мусульманських країн, пропагуючи «мусульманську єдність». Проте, підтримував він перед усім шиїтські групи в Лівані, Іраку, Афганістані, Бахрейні, Пакистані. Політичні сунітські рухи («Брати-мусульмани», ХАМАС) захоплювались успіхом Р. Хомейні, але не приймали беззастережно іранське лідерство.

Однією з перешкод була шиїтська версія ісламу, яка є офіційною релігією Ірану. Населення країни в релігійному відношенні досить одноманітне – 98% мусульмани, з них 90% – шиїти. Проте, шиїзм – це релігійна меншина в ісламському світі – 15% від загального числа віруючих [15]. Концепція «велайят-е факіх» зазнавала критики з боку частини шиїтського духовенства і зовсім не сприймалася сунітами, які традиційно розрізняли політичне лідерство та релігійне наставництво.

Після смерті імама Р. Хомейні у 1989 р. Іран вилучив гасло «експорту ісламської революції» з Конституції і зовнішньої політики. Невдача у війні з Іраком (1980–1988 рр.) змусила перейти від експорту революції військовим

шляхом до експорту культурної ісламської революції, а також до підтримки ісламістських груп в різних країнах.

З початку 2000-х рр. шиїтські рухи в арабських країнах за підримки Ірану суттєво посилили свої політичні позиції і перетворились на впливовий фактор геополітичної ситуації в регіоні Близького і Середнього Сходу. Підтримка Іраном шиїтських меншин і політичних рухув стала його перепусткою до багатьох арабських країн. Так, після повалення режиму С. Хусейна в Іраку в результаті антиіракської кампанії 2003 р. Тегеран зміг поширити тут свою присутність у політичній, економічній, соціокультурній, релігійній сферах та сфері безпеки. Ірак – країна з шиїтською більшістю населення (60% населення) [16], місце розташування важливих шиїтських святинь у Неджефі та Кербелі. У 2006 р. за результатами конкурентних парламентських виборів перший уряд післявоєнного Іраку очолив шиїт Нурі аль-Малікі, повязаний з Іраном. Останній першим визнав новий уряд, а президент Ірану М. Ахмадінежад відвідав Ірак, що стало фактом офіційного примирення держав. З Іраном пов'язані більше десятка іракських політичних партій – бригада Бадра (найстаріша проіранська організація Іраку створена у 1982 р. за участі КВІР), армія Махді, Катаіб Хезболла, Асаіб Ахль аль-Хак (або мережа Хазалі), Катаіб Имам Алі, Дава та ін**.** З 2011 р. після виведення з країни основного контингенту американських військ вакуум впливу заповнюють іранці. У 2018 р. вісім проіранських партій Іраку об'єдналися у блок ФАТХ і здобули 2 місце в парламенті країни (48 місць з 329). Саме цей блок забезпечив голосування в іракському парламенті 5 січня 2020 р. про виведення американських військ з Іраку, чого так домагалися іранці (у країні залишається близько 2500 американських військових, тоді як на момент повалення хусейнівського режиму американський контингент налічував близько 170 тис.) [17]. Бойовики деяких угруповань ФАТХу присягнули на вірність верховному лідеру Ірану А. Хаменеі (Бадр, Катаіб Хезболла, Асаіб Ахль аль-Хак)**.**

Важливим інструментом забезпечення іранського впливу на політичне життя Іраку залишаються шиїтські воєнізовані угруповання (сили народної мобілізації «Хашд аль-Шаабі»), які тепер інтегровані в регулярну іракську армію. Вони були створені і озброєні за прямої участі іранських інструкторів з «Аль-Кудс», для боротьби проти ІДІЛ (2014–2017 рр.) у кількості близько 150 тис. осіб. Так іракська внутрішня безпека виявилася залежною від Тегерана. У подальшому ці підрозділи використовувались для боротьби з іракськими опозиціонерами і брали участь у сутичках і нападах на американських солдат. Очевидна залежність іракської влади від Ірану призвела до масових протестів молоді у 2019 р., коли протестувальники здійснили напад на іранське консульство, 600 з них загинули в результаті сутичок з поліцією. Н. аль-Малікі пішов у відставку з посади прем'єр-міністра, а Іран заявив, що не буде втручатися у парламентські вибори. Однак, Іран зберігає свій вплив в Іраку, оскільки зацікавлений у його контрольованості. Під час телефонної розмови у лютому 2022 р. новообраних

очільників Ірану (президент Е. Раїсі) та Іраку (прем'єр-міністр М. аль-Казімі) було зазначено, що «відносини між Іраком і Ісламською Республікою Іран є привілейованими» [18].

Іран активно присутній в економічній сфері Іраку – здійснюється експорт газу та нафти, інвестиції в інфраструктурні проєкти, загальний економічний обмін дорівнює 12 млрд. дол. на рік [19]. Іран активно використовує в Іраку і інструменти «м'якої сили». Провідниками такої, наприклад, слугують прочани – шиїтські святині Іраку щороку відвідують 5–6 млн. іранських віруючих [19]. В Іраку ведеться активна прозелітська діяльність. Так, щороку в Іракському Курдистані Іраном проводиться Конгрес імама аш-Шафії для релігійних діячів, де пропагується шиїтське віровчення і є випадки їхнього переходу в шиїзм. Іранські університети, наприклад Ісламський університет Азад, створюють свої філіали в країнах Близького Сходу, залучають на навчання студентів з інших країн. Так, до початку пандемії ковіду на 2018 р. в філіалах Ісламського університету Азаду навчалося 10 тис. іноземних студентів [20]. Їх приваблює помірна вартість навчання: в іракському приватному університеті воно коштує 5 тис. дол., а в Тебрізькому університеті в Ірані – 1 тис. дол. і вступити можна з меншим рейтинговим балом [21].

Найбільшим зовнішньополітичним успіхом іранського режиму вважається шиїтське угруповання Лівану – Хезболла. Воно було створене за участі іранських військових Корпусу вартових ісламської революції у 1982 р. як відповідь на ізраїльську кампанію проти Лівану, що стала наслідком загострення протистояння бійців Організації визволення Палестини (ОВП) та ізраїльських військових на півдні Лівану.Тегеран скористався незадоволенням місцевих шиїтів і сприяв об'єднанню окремих шиїтських груп в єдину організацію. З самого початку існування Хезболла сприймалася як інструмент ІРІ на Близькому Сході, надихалася іранскою ідеологією та формами організації і діяльності. Хезболла фактично привнесла в ісламський повстанський рух культуру мучеництва, притаманну шиїтській ісламскій традиції. Для досягнення своїх військово-політичних завдань вона активно використовувала вибухи, скоєні терористами-смертниками у волелюдних місцях, захоплення заручників і одночасно реалізовувала соціальні проєкти, орієнтовані на найбідніші верстви населення, здобуваючи їхню прихильність і вербуючи з цього середовища нових бійців. Згодом ця тактика була запозичена і палестинськими радикальними угрупованнями ХАМАС та Ісламський джихад. Навчання бійців Хезболли і їхнє озброєння забезпечувались Іраном. До 2018 р. Хезболла отримувала від іранського режиму 700 млн. дол. на рік фінансової допомоги, зброю, зокрема 130-150 тис. ракет і снарядів, що забезпечувало їй один з найбільших арсеналів в регіоні [19]. Фактично з 1985 р. Хезболла замістила сбою ОВП у боротьбі проти Ізраїлю. У 1992 р. за рекомендацією Тегерана Хезболла вийшла з підпілля, сформувала політичну партію, прийняла участь в парламентських виборах і здобула більше місць ніж будь-яка

політична сила, зберігаючи при цьому свої озброєні підрозділи. У 2005 р. Хезболла перетворилась на домінуючу партію парламенту, що збільшило вплив Ірану на Ліван і регіон Східного Середземномор'я загалом.

З 1990-х рр. Іран підтримує і палестинську радикальну ісламістську організацію ХАМАС, надаючи фінансову підтримку на суму 20-50 млн. дол. на рік (у період 1990-2000 рр.). У 2006 р. ХАМАС взяв участь у виборах до парламенту Палестинської автономії і здобув абсолютну більшість – 76 місць з 132, а Іран надав йому 120 млн. дол. [19]. У 2007 р. ХАМАС захопив контроль у секторі Газа, через що Ізраїль і Єгипет відмовились від співпраці з ним, сектор опинився у важких економічних умовах, чим знову скористався Тегеран, перетворившись у одне з важливих джерел фінансової і військової допомоги, зокрема у період ізраїльської військової операції в Газі (2008–2009 рр., операція «Литий свинець»). Відносини Ірану з ХАМАСом були призупинені з початком війни в Сирії (2011 р.), коли останній виступив на боці опозиції, а Іран підтримав режим Б. Асада і з 2012 р. припинив фінансову допомогу палестинському угрупованню. Проте, у 2017 р. фінансування і політичні контакти відновилися.

Завдяки зв'язкам і підтримці Хезболли та палестинських ісламістських рухів, іранський режим отримав ефективний важіль впливу в регіоні, а тому він зацікавлений у ізраїльсько-палестинському конфлікті. Іран – єдина країна, що не визнає права Ізраїлю на існування, цілеспрямовано бореться з ним (через зміцнення своїх позицій в Сирії, що розглядається як стратегічний плацдарм проти Ізраїлю, допомогу проіранським силам в Іраку, Лівані, на палестинських територіях, інтенсифікацію ядерної програми). Відповідно, в Ізраїлі Іран сприймається як екзистенційна загроза, протидія якій виступає одним з пріоритетів ізраїльської політики. Основними завданнями наразі є витискування іранських і послаблення проіранських збройних формувань з Сирії, позбавлення Ірану можливості створення ядерної зброї.

Події «арабскої весни» (2010–2011 рр.), коли уряди багатьох арабських країн зіштовхнулися з масштабними протестами, що призвели до відставки президентів Єгипту і Тунісу, спричинили громадянську війну в Сирії, Лівії і Ємені, посилили позиції ісламістських рухів і партій, створили нові можливості для поширення іранського впливу в регіоні. Верховний лідер ІРІ А. Хаменеі назвав це «ісламським пробудженням» і публично проголосив народне повстання. Іранська політична активність природно виявилася найбільш помітною в країнах, де присутні шиїтські громади – в Байрейні, Саудівській Аравії, Кувейті, Ємені і особливо в Сирії.

Ірансько-сирійський союз формується у 1970-х рр., коли в результаті військового перевороту 1971 р. до влади прийшов Х. Асад, представник меншини алавітів (10-13% населення) [22]. Для зміцнення своєї підтримки алавіти зробили ставку на союз із шиїтами і у 1973 р. духовними лідерами ліванских шиїтів було прийнято фетву, яка визнала алавітів мусульманами-

шиїтами. Конфесійна єдність, а також антиізраїльська позиція і подібність поглядів на палестинську проблему стали основою зближення Сирії та Ірану і перетворення цієї арабської країни на головного стратегічного партнера ІРІ на Близькому Сході. Іран здійснює постачання зброї сирійському режиму, забезпечує підготовку сирійської армії, надає розвідувальну та інформаційну підтримку тощо. Пік військової присутності в Сирії сухопутних військ КВІР припадає на активну фазу громадянської війни (2012–2016 рр.), одночасно вони здійснювали проникнення в сирійську армію та служби безпеки. До сирійської кампанії на боці режиму Б. Асада іранськими «вартовими» активно залучалися і шиїтські бойовики Іраку, Лівану, Афганістану, Пакистану ін. З 2017 р. Іран починає робити ставку не на власну присутність, а на посилення проксі-формувань. Так, іранські радники взяли участь у формуванні Місцевих сил самооборони (чисельність – більше 50 тис. бійців), шиїтських ополчень (близько 8 тис. бійців) і навіть приватних охоронних компаній [23].

Варто зазначити, що з 2017 р. в сирійській політиці Ірану спостерігається зміщення акценту з відвертої військової присутності (частково це повязано із великими втратами іранських військових у ході воєнних дій) на суспільно-політичну активність через надання фінансової допомоги (Тегеран витрачає на сирійські проєкти до 6 млрд. дол. щорічно), соціальних та освітніх послуг, прямої допомоги сім'ям загиблих «мучеників» [24].

У Сирії Тегеран також активно використовує інструменти «м'якої сили», закріплюючи на перспективу, на постконфліктний період свою присутність в сирійській державній інфраструктурі, системі освіти, охорони здоров'я, там де можливий безпосередній контакт з громадянами і місцевим бізнесом, оминаючи державні структури. Так, за твердженням старшого наукового співробітника Вашингтонського інституту з близькосхідної політики Ули Альріфаі, іранці фактично підпорядкували собі релігійну шиїтську інфраструктуру Сирії і успішно поширюють шиїзм. До 1970-х рр. в Сирії не було шиїтських духовних закладів, а тепер їх нараховується не менше сімдесяти. Тут навчаються шиїти різних країн і частина з них залишаються в Сирії. Навчальні програми цих установ напряму контролюються іранським духовенством. Сам сирійський режим теж сприяє поширенню шиїтського впливу, у 2014 р. Б. Асадом було ухвалено рішення про включення вивчення шиїзму в навчальні програми освітніх установ всіх рівнів. Іранський КВІР ініціював і контролює діяльність молодіжних програм, як скаути імама аль-Махді, скаути аль-Вілайя [24]. З 2018 р. відновив роботу сирійсько-іранський бізнес-форум, який сприяв поширенню іранських проєктів, передусім з виробництва електроенергії в багатьох регіонах Сирії. Тегеран підтримує доброчинні організації, зокрема, Джихад аль-Біну, яка займається відновленням шкіл і лікарень в провінції Дейр ез-Зор (у 2019 р. було відновлено 16 шкіл і на кожній висів плакат із повідомленням про іранську допомогу у будівництві) і Алєппо [23].

Ареалом, до якого постійно прикута увага іранського режиму є район Перської (в іранській термінології) затоки: 45% її узбережжя належить Ірану, тут зосереджена левова частка енергетичних ресурсів країн регіону, та шляхи їх транспортування на світовий ринок, що слугує важливим фактором економічного добробуту держав.Утворення Ісламської Республіки Іран і спроби експортувати свою ідеологію в країни Затоки, спираючись на шиїтські меншини цих країн, сформували в аравійських монархіях ставлення до Ірану як до екзистенційної загрози. Хоча економічні інтереси вимагали від сторін дбати про регіональну стабільність, це не убезпечило від гострого суперництва за регіональне лідерство, в першу чергу між Іраном і Саудівською Аравією (КСА). Основні побоювання Саудівської Аравії спричинені нинішнім розширенням регіонального впливу Ірану через проіранські недержавні формування, як Хезболла в Лівані, хусити в Ємені, шиїтські угруповання в Іраку, підтримка їх зброєю, інструкторами та фінансами. Офіційна позиція Королівства заперечує наявність неприязні до іранської влади, посилається на тривалі періоди плідних дипломатичних відносин та економічної співпраці, проте нинішню політику Ірану в регіоні Перської затоки саудівці вважають загрозливою для своєї безпеки і вимагають зменшення його присутності у аравійських державах як перший крок до деескалації відносин.

Іран намагається використовувати і фактор наявності шиїтської громади (10-15% населення) в Саудівської Аравії, яка компактно проживає у Східній провінції і де Тегеран має підтримку в особі деяких угруповань, накшталт Організації ісламської революції. Саудівські шиїти налаштовані опозиційно до королівської влади, що вчергове було продемонстровано під час «арабської весни» у 2011 р. коли відбулися виступи шиїтів, але влада вчасно вжила заходів.

Чергове напруження саудівсько-іранських відносин сталося після загибелі у тисняві під час хаджу у 2015 р. багатьох прочан, 460 з яких (за іранськими даними) були іранцями. В результаті, у 2016 р., вперше за 30 років, іранці не взяли участі у хаджі через відсутність домовленості з Ер-Ріядом про гарантії безпеки для іранських віруючих. Конфлікт був поглиблений, коли за рішенням суду Саудівської Аравії у 2016 р. було страчено шиїтського проповідника аятолу Німра Бакіра ан-Німра. Його страта викликала обурення в іранському суспільстві і шиїтських громадах ісламського світу. Події вилилися у дипломатичний конфлікт між сунітськими арабськими державами з одного боку, та шиїтськими громадами й Іраном, з іншого. В результаті, були розірвані дипломатичні відносини між Іраном та Саудівською Аравією. Їхнє відновлення відбулося 10 березня 2023 р. за посередництвом Китаю.

Найбільшу загрозу збоку Ірану для своєї безпеки вбачає Бахейн – єдина країна Аравійського півострова з шиїтською більшістю (70% населення), де влада належить сунітській династії аль-Халіфа [15]. До початку XVIII ст. Бахрейн з невеликими перервами входив до складу Персидської імперії і у

подальшому Іран неодноразово висував претензії на архіпелаг, які були відкинуті і байхрейнцями і союзниками. Іран також звинувачує Бахрейн у сприянні присутності в регіоні Затоки США (у Бахрейні розташовано командування 5-го флоту ВМФ США, між країнами підписано угоду про співробітництво у галузі безпеки і економіки 13 вересня 2023 р.) та Ізраїлю (Бахрейн і ОАЕ підписали угоду про нормалізацію відносин з Ізраїлем («Угоди Авраама») 15 вересня 2020 р.).

З 1970-х рр. іранський режим фінансує, вербує, навчає озброює бахрейнські антиурядові шиїтські угруповання (Ісламський фронт звільнення Бахрейну, бригади аль-Аштар, Сарайя аль-Аштар, бахрейнська Хезболла, Катаіб Хезболла ін.). У 2011 р. Іран підтримав виступи шиїтів у Бахрейні,що отримали назву «перлинової революції», і були спричинені їхнім незадоволенням своїм економічним становищем і місцем в політичній системі як бідної і дискримінованої спільноти. Протестувальники вимагали політичних реформ і відставки уряду. Для відновлення порядку Саудівська Аравія і ОАЕ ввели свої війська і допомогли правлячій династії втримати владу. Загострення насилля та міжконфесійного напруження періодично відбувається в Бахрейні і надалі, антиурядовий рух і політична опозиція зберігають активність оскільки причини незадоволення – соціально-економічні диспропорції в суспільстві – не усунені. Лідери шиїтської оппозиції були увязнені або вислані за кордон, шиїтська опозиційна партія «Аль-Вефак» заборонена. Іранські очільники звинувачують бахрейнську владу у дискримінації шиїтів, а спецслужби продовжують підтримувати бахрейнські радикальні угруповання. У 2016 р. Бахрейн розірвав дипломатичні відносини з ІРІ, але зараз тривають переговори щодо їх відновлення.

Іран втручається і у внутрішні справи Кувейту використовуючи як привід чисельну шиїтську громаду (30% населення) [15]. Приміром, у 2015 р. служба безпеки викрила схованку зі зброєю яку зв’язували з місцевими радикалами, що підтримують звязки з Іраном, у 2016 р. – за звинуваченням у шпигунстві на користь Ірану було засуджено 2 осіб, у 2017 р. – з країни вислали 15 іранських дипломатів і заарешували 12 осіб за антиурядову діяльність [17].

Провідником іранського впливу на Аравійському півострові став єменський рух хуситів. Основу руху склали шиїти-зейдити (45% населення країни), що проживають в провінції Саада на півночі Ємену. Створений племінним шейхом І. аль-Хуті (навчався в Ірані) рух «Правовірна молодь» («Аш-Шабабаль-мумін») мав тісні зв’язки з Іраном, який здійснював постачання зброї, сприяв створенню власного єменського виробництва зброї, координував діяльність хуситів з іншими іранськими «проксі» регіону через Раду джихаду, до складу якої входили представники ліванської Хезболли, іранського аль-Кудс, та власне хуситів [25]. У 2011 р. протести «арабської весни» охопили і Ємен та призвели до повалення влади президента А. Салеха. У 2014 р. хусити захопили столицю – м. Сана. А у 2015 р. коаліція аравійських держав на чолі з Саудівською Аравією

розпочали військову операцію «Рішучий штурм». Тоді Тегеран збільшив свою допомогу і постачання озброєння повстанцям. Завдяки цьому хусити змогли вести тривалий конфлікт і зберегти контроль над захопленими територіями, а Іран отримав плацдарм на Червоному морі для транзита зброї і додаткові можливості тиску на Саудівську Аравію.

Ще у грудні 2004 р. в інтерв'ю газеті The Washington Post король Йорданії Абдалла II вперше вжив термін «шиїтський півмісяць», наголошуючи на зміні балансу сил між сунітами і шиїтами після повалення режиму С. Хусейна в Іраку, який загрожує країнам Близького Сходу. З того часу шиїтський пояс внаслідок експансіоністської політики Ірану суттєво розширився. Він включає Іран, Ірак, Ліван, Сирію, Ємен, райони компактного проживання шиїтів у державах Аравійського півострова, але потенційно може поширитися на Пакистан, Афганістан, країни Центральної Азії, де шиїтське населення знаходиться у полі зору іранської дипломатії.

Водночас Іран проявляє амбіції, що виходять за межі не тільки шиїтського, але й ісламського світу. Ісламська республіка зміцнює політичні, економічні, воєнні відносини з багатьма державами світу. Активно цей напрямок розвивася при президенті М. Ахмадінежаді, який проголосив «східну політику», що передбачала розвиток відносин з Китаєм, Росією, Індією та іншими державами. Цей курс був підтриманий духовним лідером Ірану А. Хаменеі. З приходом до влади Е. Раісі (президент Ірану у 2021–2024 рр.) курс на пріоритетні відносини зі Сходом був підтверджений.

Так, з початку XXI ст. активно розвиваються відносини Тегерана з Пекіном, але їхня інтенсифікація відбулася у період 2008–2016 рр., коли Іран знаходився під жорсткими санкційними обмеженнями, чим скористалася КНР, зайнявши місце торговельного партнера № 1 для ІРІ. У 2021 р. було підписано так званий «Ірансько-китайський стратегічний пакт» – Угоду про співробітництво на 25 років, що за повідомленнями ЗМІ та офіційних осіб (текст угоди не оприлюднений) передбачає китайські інвестиції в іранські інфраструктурні, промислові, нафтохімічні галузі економіки та соціальні об'єкти в обсязі 400 млрд. дол. в обмін на постачання іранської нафти з суттєвим дисконтом (за попередніми оцінками до 30%) [26]. Передбачено також зміцнення воєнного, розвідувального та антитерористичного співробітництва. Ця угода суттєво змінює регіональний і глобальний ландшафт. Вона зміцнює позиції Ірану в переговорах по ядерній угоді оскільки компенсує наслідки санкційного тиску і фактично виводить Іран з ізоляції адже надає можливість постійних поставок нафти, хочаіз суттєвою знижкою. Китай перетворюється на економічну і стратегічну опору Ірану в протистоянні з Заходом. Без сумніву, це має свою ціну, оскільки угода втягує Іран у фарватер китайської політики, відкриває ринок для китайських товарів, і трактується частиною іранців як «продаж країни».

За останні 10 років суттєво розширились відносини Ірану з Росією, вони охоплюють військово-політичну та економічну сфери. Країни узгоджують свої позиції щодо ситуації на Кавказі, координують дії в Сирії (Іран бере участь у сирійському конфлікті на боці Б. Асада з 2013 р., росія – з 2015 р.). Західні ЗМІ повідомляли про переговори щодо постачання Росією Ірану винищувачів Су-35 та протиракетних комплексів С-400 на загальну суму 10 млрд. дол. За російською ліцензією з 2000 р. Іран здійснює виробництво протитанкових ракет «Конкурс», іранська армія має на озброєнні російські танки, літаки, системи ППО, підводні човни [27]. Росія здійснює технологічну підтримку ядерної діяльності Ірану (РФ побудувала 1-й енергоблок першої в Ірані АЕС – Бушерської, планується будівництво 2-го і 3-го енергоблоків). Російські компанії у 2021 р. отримали найбільшу частку у розробці нового гігантського газового родовища Чалус в Ірані.У січні 2022 р. під час візиту президента Ірану Е. Раісі до Москви він запропонував «оновлений план» довгострокової угоди про стратегічне співробітництво на 20 років (деталі плану не розголошуються).

Зближення між ІРІ, КНР та РФ тільки посилилося після повномасштабного вторгненням Росії в Україну, набула очевидних контурів вісь Іран–Китай–Росія. Ці держави зміцнюють військове і економічне співрбітництво, здійснюють розрахунки в національних валютах, з 2019 р. регулярно проводять спільні військово-морські навчання. Китай і Росія допомагають Ірану з виробництвом балістичних ракет і дронів, якими Росія атакує українські міста [28].

Заради реалізації експансіоністських амбіцій іранська влада пожертвувала конструктивними відносинами з Україною. Свого часу ІРІ однією з перших визнала незалежність нашої держави (25 грудня 1991 р.) і встановила дипломатичні відносини. Провідними галузями співробітництва були літакобудування, машинобудування, сільське господарство. У 2021 р. Україна експортувала в Іран продукції на 625 млн. дол. (зернові, жири та олії) і купувала в Ірані продукції на 99 млн. грн (переважно пластмаси, плоди та горіхи) [29]. Проте, після початку російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р., попри заяви іранських офіційних осіб, що ісламська республіка виступає проти війни, оцінка цієї агресії була сформульована в традиційних іранських ідеологічних наративах. Духовний лідер Ірану аятола А. Хаменеі заявив, що Іран виступає за припинення війни і назвав Україну «жертвою політики США» [30]. А з вересня 2022 р. російський агрессор розпочав масове використання іранських дронів «Шахед» для ударів по українській цивільній інраструктурі. І попри заперечення іранської сторони щодо надання військових дронів РФ, 13 вересня 2022 р. такий дрон іранського виробництва був збитий силами ЗСУ і їх постачання було доведено. 5 листопада 2022 р. МЗС Ірану визнало факт постачання дронів в Росію. Чим же власне обумовлена іранська позиція стосовно російсько-української війни? На думку співробітника йорданського Головного розвідувального управління генерала О. Альрадада, Іран використовує українсько-російську війну для заявки про себе як про партнера

чи філіал «нового світового порядку» поряд із Китаєм і Росією. Це послання адресоване Заходу і зображує Іран як державу, що здатна відігравати вирішальну роль в регіональних і міжнародних конфліктах [31].

Використання іранських безпілотників у війні Росії проти України посилило занепокоєння у країнах Близького Сходу. Тут вже були прецеденти обмеженого застосування безпілотників для атак на інфраструктуру країн регіону. Так, у 2019 р. нафтові об'єкти саудівської компанії Aramco зазнали ударів з використанням ракети та беспілотника. Масштабні руйнування виробництва й сировинних запасів компанії призвели до призупинення переробки понад 5% світового щоденного видобутку нафти й миттєвого загострення безпекового становища в регіоні Близького Сходу і в усьому світі. Відповідальність взяли на себе хусити, але невдовзі утворився широкий консенсус (США, КСА, Німеччина, Велика Британія, Франція, ін.), що жоден регіональний актор, крім Ірану не здатний здійснити операцію такого масштабу. Хоча переконливих доказів причетності Ірану наведено не було, але тепер очевидно, що іранські дрони виявили таку ж ефективність при ударах по українським об'єктам. Враховуючи доступність такої зброї (вартість дрону становить близько 20 тис. дол.) і можливості її постачання союзним Ірану ополченням, стабільність і безпека регіону стає більш вразливою. Арабські військові вже активно вивчають українській досвід і технології успішної протидії атакам дронів, розробляються програми по боротьбі з дронами і з іранською програмою їхнього виробництва.

Війна Росії проти України змусила скоротити російську присутність у Сирії. Режим Б. Асада змушений більше спиратися на Іран у боротьбі з силами опозиції. Саме цим можна пояснити перший за 3 роки візит президента Сирії до Тегерана 8 травня 2022 р., який у регіоні розцінили як ознаку посилення союзу між Тегераном та Дамаском.

Необхідно зауважити, що посилення регіональних позицій Ірану, яке є очевидним, відбувається за рахунок іранського населення, рівень життя якого постійно знижується. Кількість населення, що перебуває за національною межею бідності становить 35%. Державний борг сягнув 33% ВВП, а інфляція – 58% – найвищий показник з часів Другої світової війни. Серед молоді безробіття досягло 40%, кожний третій іранець прагне емігрувати. Наприклад, у період з березеня 2019 р. по березень 2020 р. з країни виїхало 250 тис. медсестер. А. Хаменеї прирівняв спроби сприяння до еміграції до державної зради [32].

Поточна ситуація на Близькому Сході визначається тим, що Іран не тільки зміцнив свої регіональні позиції, а й розширив сфери своєї присутності і залученості у регіональні процеси. Іран прагне посилити свою військово-політичну й ідеологічну присутність, перед усім в країнах з шиїтським населенням. Іранський фактор присутній у американсько-арабських, американсько-ізраїльських, ізраїльсько-палестинських відносинах, впливає на

ситуацію в Сирії, Іраку, Лівані, Ємені, Афганістані, в районах проживання курдів, у Перській затоці. І це відбувається на фоні скорочення присутності США (виведення американського контингенту з Афганістану, завершення бойової місії в Іраку). Західні експерти, як співробітник факультету оборонних студій Кінгз Коледж (Лондон) Е. Карагіанніс, змушені констатувати що «Іран тепер більш впевнена в собі країна, ніж та, якою вона була кілька років тому. Попри низькі ціни на нафту і міжнародні санкції Іран перетворюється на регіональну силу, яка вже впливає на низку країн» [33].

Завдяки посиленню свого впливу на Близькому Сході Іран збільшив свою геополітичну вагу, але держави, що знаходяться під впливом Ірану, позбавлені внутрішньої стабільності, зазнають соціального і економічного занепаду.

Вважаємо, що міжнародне співтовариство має активно долучатися і розширювати гуманітарну співпрацю з країнами «шиїтського напівмісяця» щоб послабити залежність і вплив на місцеві суспільства Ірану та його ідеології. Аналіз зовнішньополітичної діяльності Ірану залишається актуальним для забезпечення безпеки української держави і потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Moniquet C., Dombret D. Is Iranian Shiite expansionism a threat to the Arab countries? 8 July 2009. URL: http://www.esisc.org/publications/analyses/is-iranian-shiite-expansionism-a-threat-to-the-arab-countries#_ftn3
2. Швед В.О. Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: історичний розвиток уконтексті сучасної катарської кризи. *Проблеми всесвітньої історії.* 2018. № 1(5). С. 167–182.
3. Швед В.О. «Арабська весна» у контексті сучасного трансформаційного процесу на Близькому і Середньому Сході. *Проблеми всесвітньої історії.* 2016. № 1. С. 109–122.
4. Коппель О.А. Зовнішні фактори еволюції близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин. *Політикус*: наук. журнал. 2018. № 3. С. 58–65.
5. Завада Я.І. Іранська ядерна програма в контексті світової та регіональної безпеки: дис. … д-р. філос.: 052. Львів, 2020. 248 с.
6. Завада Я. Розвиток двосторонніх відносин Сирії та Ірану у XX – XXI столітті. *Історико-політичні проблеми сучасного світу.* 2021. (44). С. 17–22.
7. Бондаренко В.Д. Сучасна Ісламська Республіка Іран як осередок ескалації регіональної небезпеки на Близькому Сході. *Політикус*: наук. журнал. 2022. Випуск 5. С. 105-110.
8. Hunter S. T. Arab-Iranian Relations: Dynamics of Conflict and Accommodation. London; N.Y. by Rowman & Littlefield International Ltd, 2019. 320 p.
9. Hiro D. Cold War in the Islamic world: Saudi Arabia, Iran and the struggle for supremacy. London: Hurst, 2020. 432 p.
10. Iran Military Strength 2024. Global Firepower. URL: https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php
11. Elleman M. Iran's Ballistic Missile Program. January 13, 2021. URL: https://iranprimer.usip.org/resource/irans-ballistic-missile-program
12. Nada G. Raisi's First Moves on Foreign Policy. October 3, 2021. URL: https://iranprimer.usip.org/blog/2021/sep/22/raisi%E2%80%99s-first-steps-foreign-policy
13. Iran: U.S. and Israeli Threats & Options. January 26, 2023. URL: https://iranprimer.usip.org/blog/2023/jan/26/iran-us-and-israeli-threats-options
14. Iran (Islamic Republic of) 1979 (rev. 1989). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989#s386

15. The Sunni-Shia Divide. *Council and Foreign relations.* URL: https://www.cfr.org/sunni-shia-divide/#!/
16. 2019 Report on International Religious Freedom: Iraq. URL: https://www.state.gov/reports/2019-report-on-international-religious-freedom/iraq/
17. Hanna A., Nada G. Iran's Roster of Influence Abroad. March 24, 2020. URL: https://www.wilsoncenter.org/article/irans-roster-political-influence-abroad-0
18. Al-Kadhimi qualifie de privilégiés les liens Iran-Irak. *Taghrib news.* February 06, 2022. URL: http://www.taghribnews.com/fr/news/537470/al-kadhimi-qualifie-de-privil%C3%A9gi%C3%A9s-les-liens-iran-irak
19. Buzat A. Iran's Iraq policy, from 2003 to the present day. April 15, 2022. URL: https://cfri-irak.com/en/article/irans-iraq-policy-from-2003-to-the-present-day-2022-04-27
20. IAU plans to establish universities in Iraq, Syria. January 20, 2018. URL: https://www.tehrantimes.com/news/420496/IAU-plans-to-establish-universities-in-Iraq-Syria
21. Jaff N. Tracking Iranian Soft Power Influence in the KRI. August 11, 2023. URL: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/tracking-iranian-soft-power-influence-kri
22. Country Guidance: Syria. EASO. September 2020. URL: https://euaa.europa.eu/country-guidance-syria/2114-alawites
23. Saban N. Factbox: Iranian influence and presence in Syria. November 5, 2020. URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/factbox-iranian-influence-and-presence-in-syria/
24. Alrifai O. A., Jahanbani N., Khalaji M. Iran's Long Game in Syria. March 29, 2021. URL: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/irans-long-game-syria
25. Houthis and Iran: A War Time Alliance March 22, 2023. URL: https://www.ispionline.it/en/publication/houthis-and-iran-a-war-time-alliance-121951
26. Rashid Y. The Latest Status of the 25-Year Comprehensive Cooperation Agreement Between Iran and China. April 18, 2022. URL: https://iramcenter.org/en/the-latest-status-of-the-25-year-comprehensive-cooperation-agreement-between-iran-and-china-737
27. Alam S. The Changing Paradigm of Iranian Foreign Policy Under Khatami. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/sa/sa_dec00als01.html
28. Рій Г. Чи можуть Москва, Тегеран та Пекін стати союзниками. 13 червня 2023. URL: https://forbes.ua/svit/soyuz-kitay-iran-rosiya-12062023-14146
29. Ерман Г. Іран та Україна. Як 30 років відносин перетворились на смерті і брехню. 4 листопада 2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-63493053
30. Iran support sending the war in Ukraine US root of Ukraine crisis. March 1, 2022. URL: https://english.khamenei.ir/news/8879/Iran-supports-ending-the-war-in-Ukraine-US-root-of-Ukraine-crisis
31. Alradad O. The Regional Impact of Iran's Drones in Ukraine. December 7, 2022. URL: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/regional-impact-irans-drones-ukraine
32. Chamlou N. Can President Ebrahim Raisi turn Iran's economic Titanic around? February 1, 2022. *Atlantic Council.* URL: https://www. atlanticcouncil.org/blogs/iransource/can-president-ebrahim-raisi-turn-irans-economic-titanic-around/
33. Карагіанніс Е. Перетворення Ірану на регіональну силу: зростання шиїтського впливу і його межі. NATO Review. February 24, 2016. URL: https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2016/02/24/peretvorennya-ranu-na-regonal-nu-silu-zrostannya-shits-kogo-vplivu-jogo-meyo/index.html

References

1. Moniquet C., Dombret D. (2009, 8 July). Is Iranian Shiite expansionism a threat to the Arab countries? [Online]. Available from: http://www.esisc.org/publications/analyses/is-iranian-shiite-expansionism-a-threat-to-the-arab-countries#_ftn3 [In English].
2. Shved, V.O. (2018). Rada spivrobitnytstva arabs′kykh derzhav Pers′koyi zatoky: istorychnyy rozvytok ukonteksti suchasnoyi katars′koyi kryzy. *Problemy vsesvitn′oyi istoriyi,* 1(5), pp. 167–182. [In Ukrainian].
3. Shved, V.O. (2016). "Arabs′ka vesna" u konteksti suchasnoho transformatsiynoho protsesu na Blyz′komu i Seredn′omu Skhodi. *Problemy vsesvitn′oyi istoriyi,* 1, pp. 109–122. [In Ukrainian].
4. Koppel′, O.A. (2018). Zovnishni faktory evolyutsiyi blyz′koskhidnoyi rehional′noyi pidsystemy mizhnarodnykh vidnosyn. *Politykus: nauk. zhurnal,* 3. pp. 58–65. [In Ukrainian].
5. Zavada, Ya.I. (2020). Irans′ka yaderna prohrama v konteksti svitovoyi ta rehional′noyi bezpeky: dys. … d-r. filos.: 052. L′viv. [In Ukrainian].
6. Zavada, Ya. (2021). Rozvytok dvostoronnikh vidnosyn Syriyi ta Iranu u XX – XXI stolitti. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu,* 44, pp. 17–22. [In Ukrainian].
7. Bondarenko, V.D. (2022). Suchasna Islams′ka Respublika Iran yak oseredok eskalatsiyi rehional′noyi nebezpeky na Blyz′komu Skhodi. *Politykus: nauk. zhurnal,* 5, pp. 105-110. [In Ukrainian].
8. Hunter, S. T. (2019). *Arab-Iranian Relations: Dynamics of Conflict and Accommodation.* London; N.Y. by Rowman & Littlefield International Ltd. [In English].
9. Hiro, D. (2020). *Cold War in the Islamic world: Saudi Arabia, Iran and the struggle for supremacy.* London: Hurst. [In English].
10. Iran Military Strength 2024. Global Firepower. [Online]. Available from: https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php [In English].
11. Elleman, M. (2021, January 13). Iran's Ballistic Missile Program. [Online]. Available from: https://iranprimer.usip.org/resource/irans-ballistic-missile-program [In English].
12. Nada, G. (2021, October 3). Raisi's First Moves on Foreign Policy. [Online]. Available from: https://iranprimer.usip.org/blog/2021/sep/22/raisi%E2%80%99s-first-steps-foreign-policy [In English].
13. Iran: U.S. and Israeli Threats & Options. (2023, January 26). [Online]. Available from: https://iranprimer.usip.org/blog/2023/jan/26/iran-us-and-israeli-threats-options [In English].
14. Iran (Islamic Republic of) 1979 (rev. 1989). [Online]. Available from: https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989#s386 [In English].
15. The Sunni-Shia Divide. *Council and Foreign relations.* [Online]. Available from: https://www.cfr.org/sunni-shia-divide/#!/ [In English].
16. 2019 Report on International Religious Freedom: Iraq. [Online]. Available from: https://www.state.gov/reports/2019-report-on-international-religious-freedom/iraq/ [In English].
17. Hanna, A., Nada, G. (2020, March 24). Iran's Roster of Influence Abroad. [Online]. Available from: https://www.wilsoncenter.org/article/irans-roster-political-influence-abroad-0 [In English].
18. Al-Kadhimi qualifie de privilégiés les liens Iran-Irak. *Taghrib news.* (2022, February 06). [Online]. Available from: http://www.taghribnews.com/fr/news/537470/al-kadhimi-qualifie-de-privil%C3%A9gi%C3%A9s-les-liens-iran-irak [In English].
19. Buzat, A. (2022, April 15). Iran's Iraq policy, from 2003 to the present day. [Online]. Available from: https://cfri-irak.com/en/article/irans-iraq-policy-from-2003-to-the-present-day-2022-04-27 [In English].
20. IAU plans to establish universities in Iraq, Syria. (2018, January 20). [Online]. Available from: https://www.tehrantimes.com/news/420496/IAU-plans-to-establish-universities-in-Iraq-Syria [In English].
21. Jaff, N. (2023, August 11). Tracking Iranian Soft Power Influence in the KRI. [Online]. Available from: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/tracking-iranian-soft-power-influence-kri [In English].

22. Country Guidance: Syria. EASO. September 2020. [Online]. Available from: https://euaa.europa.eu/country-guidance-syria/2114-alawites [In English].
23. Saban, N. (2020, November 5). Factbox: Iranian influence and presence in Syria. [Online]. Available from: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/factbox-iranian-influence-and-presence-in-syria/ [In English].
24. Alrifa, O. A., Jahanbani, N., Khalaji, M. (2021, March 29). Iran's Long Game in Syria. [Online]. Available from: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/irans-long-game-syria [In English].
25. Houthis and Iran: A War Time Alliance (2023, March 22). [Online]. Available from: https://www.ispionline.it/en/publication/houthis-and-iran-a-war-time-alliance-121951 [In English].
26. Rashid, Y. (2022, April 18). The Latest Status of the 25-Year Comprehensive Cooperation Agreement Between Iran and China. [Online]. Available from: https://iramcenter.org/en/the-latest-status-of-the-25-year-comprehensive-cooperation-agreement-between-iran-and-china-737 [In English].
27. Alam, S. The Changing Paradigm of Iranian Foreign Policy Under Khatami. [Online]. Available from: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/sa/sa_dec00als01.html [In English].
28. Riy, H. (2023, 13 chervnya). Chy mozhut′ Moskva, Teheran ta Pekin staty soyuznykamy. *Forbes.* https://forbes.ua/svit/soyuz-kitay-iran-rosiya-12062023-14146 [In English].
29. Erman, H. (2022, 4 lystopada). Iran ta Ukrayina. Yak 30 rokiv vidnosyn peretvorylys′ na smerti i brekhnyu. *BBC.* [Online]. Available from: https://www.bbc.com/ukrainian/features-63493053 [In Ukrainian].
30. Iran support sending the war in Ukraine US root of Ukraine crisis. (2022, March 1). [Online]. Available from: https://english.khamenei.ir/news/8879/Iran-supports-ending-the-war-in-Ukraine-US-root-of-Ukraine-crisis [In English].
31. Alradad, O. (2022, December 7). The Regional Impact of Iran's Drones in Ukraine. [Online]. Available from: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/regional-impact-irans-drones-ukraine [In English].
32. Chamlou, N. (2022, February 1). Can President Ebrahim Raisi turn Iran's economic Titanic around? *Atlantic Council.* [Online]. Available from: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/can-president-ebrahim-raisi-turn-irans-economic-titanic-around/ [In English].
33. Karahiannis, E. (2016, February 24). Peretvorennya Iranu na rehional′nu sylu: zrostannya shyyit·s′koho vplyvu i yoho mezhi. *NATO Review.* [Online]. Available from: https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2016/02/24/peretvorennya-ranu-na-regonal-nu-silu-zrostannya-shits-kogo-vplivu-jogo-meyo/index.html [In Ukrainian].

Prorochenko N., Okhrimenko M. Iran's Foreign Policy in the XXI Century: Strengthening of Expansionist Tendencies.

The study comprises an analysis of the foreign policy of the Islamic Republic of Iran in the twenty-first century. The particular attention is paid to the economic, military and political potential of Iran, the impact of Shiite ideological doctrine on Iranian foreign policy. The article describes the instruments of Iran's control and influence on the states of the Middle East region (Iraq, Syria, Lebanon, Bahrain, Saudi Arabia, Kuwait, Yemen) and political Islamist groups (Iraqi Badr, Qaeda Hezbollah, Hashd al-Shaabi, Lebanese Hezbollah, Palestinian Hamas and Islamic Jihad, Yemeni Houthis, etc.) The study provides the analysis of the effectiveness of Iran's use of "soft power" methods to spread its influence in Muslim countries. The destabilising role of Iran in the Middle East during the events of the "Arab Spring" was noted.

The article presents a profound analysisof the intensification of Iran's relations with China and Russia, which have reached the level of strategic partnership as well as intensified it after Russia's

full-scale invasion of Ukraine, when the Iran-China-Russia axis took on obvious contours. For the purpose ofpursuing its expansionist ambitions, the Iranian authorities have sacrificed constructive relations with Ukraine by providing open military assistance to Russia - the use of Iranian weapons (such as Shahed kamikaze drones) is a proven fact. The Iranian regime's involvement in supporting Russia's criminal war against Ukraine has resulted in the severance of diplomatic relations between Ukraine and the IRI and the deterioration of Iran's image in the international arena.

It has been determined that due to the strengthening of its influence in the Middle East, Iran has enhanced its geopolitical weight, but the states under Iranian influence are deprived of internal stability and are experiencing social and economic decline.

Keywords: *Iran, Iranian foreign policy, Shiite political groups, Middle East.*

УДК 94(569.1+569.3).«2011/2022»
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-10

Зелінський А.Л.
https://orcid.org/0000-0003-0214-4625

ПОЛІТИЧНА ТА ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІВАНСЬКОЇ ХЕЗБОЛЛИ У 2011-2022 РР. І ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ (ЧАСТИНА 1)

У центрі цієї статті перебуває період історії ліванської шиїтської радикальної воєнізованої проіранської організації Хезболла («Партія Аллаха»), котрий охоплює 2011-2022 рр. Йдеться про проміжок часу, що тривав від політичної реалізації Хезболлою здобутої у 2010 р. парламентської більшості до втрати нею домінуючої позиції у ліванському парламенті. Протягом 2005-2011 рр. Організація подолала шлях від реального входження до ліванських владних структур на правах опозиції до осягнення всеохоплюючого політичного домінування у країні кедрів. З цією метою Хезболлою було здійснено низку кроків: створення й очолення широкого багатопартійного та мультиконфесійного політичного блоку – Коаліції 8 березня, успішне доведення доцільності подальшого збереження воєнізованого крила організації, зміна її зовнішнього іміджу та якісне розширення соціальної бази, осягнення можливості застосовувати право вето у випадку загрози прийняття шкідливих для неї урядових рішень.

Протягом перебування на «піку» внутрішньополітичної могутності Хезболла зрештою опанувала органи законодавчої та виконавчої влади Лівану, а також підпорядкувала собі лідера потужної сунітської опозиції С. аль-Харірі. Водночас, на зовнішньополітичній арені «Партія Аллаха» набула статусу загальновизнаного регіонального актора і перетворилася з клієнта Ірану на його молодшого партнера. Проте, не зважаючи на вищенаведені переваги «Партії Аллаха», очолюваний нею політичний блок потерпів поразку на парламентських виборах 2022 р. До причин втрати Хезболлою безумовної монополії на владу необхідно віднести наступні: відмова від розробки та реалізації життєво важливих для Лівану економічних та політичних перетворень, неспроможність одночасного врахування інтересів важливих внутрішньополітичних союзників, відсутність користі для країни кедрів від зовнішньополітичних успіхів Хезболли. Хоча «Партія Аллаха» значною мірою зберегла низку важелів впливу на політику країни кедрів, проте відтепер її керівництво мусить рахуватися з внутрішньополітичними трендами ліванського суспільства.

Ключові слова: *Хезболла, Ліванська Республіка, Ісламська Республіка Іран, Сирійська Арабська Республіка, партія Амаль, Вільний Патріотичний Рух, ліванське громадянське суспільство*

Ліванська шиїтська радикальна воєнізована проіранська організація Хезболла (Партія Аллаха), котра de facto була утворена у 1982 р. [1, p. 228–229; 2, p. 63–64; 3, p. 32, 36] під час ліванської громадянської війни [див. наприклад: 1, p. 193–245; 4, p. 18–21; 5, с. 59–130], протягом своєї 42-річної історії пройшла шлях від маргінальної терористичної групи до впливової військово-політичної сили регіонального масштабу. Так, безпосередньо під час написання цих рядків, Ліга Арабських держав (у переважній більшості очолюваних сунітами) всупереч політичному баченню колективного Заходу на чолі зі США [6; 7],

офіційно відмовилась уважати Хезболлу терористичною організацією [8][1]. Надзвичайна важливість зазначеної військово-політичної сили як у самому Лівані, так і на Близькому Сході в цілому, вимагає всебічного вивчення й аналізу фактології, методів та наслідків її діяльності.

Оскільки детальне висвітлення історії Хезболи вже починаючи із середини нульових років вимагало написання цілих монографій [див. наприклад: 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15], я у межах запропонованого нижче дослідження вирішив зосередити основну увагу на порівняно короткому періоді історії зазначеної організації. Йдеться про проміжок часу, що тривав від політичної реалізації з боку Хезболли здобутої вперше в історії парламентської більшості (2011 р.) до втрати нею домінуючої позиції у ліванському парламенті (2022 р.). Зокрема, мною розглядатиметься шлях перетворення Хезболли з лідера політичної опозиції на провідного носія державної влади в Лівані, використання нею свого провідного становища на внутрішньо- та зовнішньополітичній арені, а також причини і деякі наслідки зменшення впливу цієї військово-політичної організації у масштабі Ліванської Республіки. З моєї точки зору саме аналіз вищеокресленого періоду, за якого «Партія Аллаха» перебувала на «піку» своєї внутрішньополітичної могутності та перетворилася на суб'єкта регіональної міжнародної політики, сприятиме всеохоплюючому розумінню ролі зазначеної ліванської військово-політичної сили у контексті сучасних близькосхідних реалій.

Дослідження обраної мною проблематики базується на широкому джерельному підґрунті. Насамперед, йдеться про політичні документи, в яких знайшла своє відображення діяльність Хезболли у контексті супутніх історичних реалій. Маються на увазі: ліванські державні нормативні акти, резолюції Ради Безпеки ООН, тексти внутрішньоліванських політичних угод і програмні документи самої «Партії Аллаха». Також у цьому зв'язку необхідно згадати аналітичні звіти низки міжнародних організацій та експертних центрів на зразок National Democratic Institute чи International Crisis Group. Нарешті, важливе місце у нашому випадку займають матеріали опубліковані у ЗМІ. Зокрема, з-поміж останніх мною буде використано контент арабських, ізраїльських, турецьких і західних медіа-ресурсів.

Численні історики та політологи пропонують широкий діапазон різномасштабних і різноякісних текстів (від монографій до невеликих аналітичних розвідок), які охоплюють діяльність Хезболли 2011-2022 рр. При цьому, під час опрацювання зазначеного інформаційного блоку необхідно пам'ятати, що зазвичай, праці політологічного та історико-політологічного характеру більшою чи меншою мірою несуть у собі відбиток суб'єктивного світосприйняття автора чи його замовників. Такий стан речей безумовно стосується й висвітлення діяльності Хезболли, котра у більшості випадків

[1] Ліга Арабських Держав надала Хезболі визначення терористичної організації 11 березня 2016 р. [7; 8].

ідеально вписується у схему «друг – ворог». У іранському й взагалі шиїтському інформаційному полі, а також у текстах, що мають прямий чи опосередкований зв'язок з дамаським режимом Б. аль-Асада, «Партія Аллаха» та її діяльність висвітлюється у винятково апологетичному руслі. Це стосується реакції представників арабського світу на роль військового сегменту «Партії Аллаха» у протистоянні з Ізраїлем. Своєю чергою, союзники союзників Хезболли (наприклад: Російська Федерація), симулюючи неупередженість ставлення до зазначеної організації, зрештою виносять очікувано позитивний вердикт стосовно її ролі як у ліванському суспільстві, так і за межами країни кедрів. З іншого боку, американські, західноєвропейські й само собою Ізраїльські автори, а також почасти адепти сунітської течії ісламу, розглядають Хезболлу й усе, що її стосується у винятково негативному світлі

З огляду ж на формальну історіографічну типологізацію, зазначені праці можна поділити на три групи: роботи загального характеру, дослідження, що переважно висвітлюють політичні, економічні й ідеологічні аспекти внутрішньополітичної діяльності «Партії Аллаха» та публікації, у яких домінує зовнішньополітична тематика. До першої групи варто віднести наступні, переважно монографічні та дисертаційні дослідження: «Хезболла. Історія «Партії Бога» («Hezbollah. A history of the "Party of God") Д. Авон і А.-Т. Хачатурян [16], «Хезболла: мобілізація та влада» ("Le Hezbollah: mobilisation et pouvoir") О. Даер [17], «Хезболла: соціалізація та її трагічні іронії» ("Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies") А. Саулі [18], збірку публікацій «Феномен Хезболли: політика та комунікація» ("The Hizbullah Phenomenon: Politics and Communication") [19], «Хезболла та політика пам'яті: написання ліванської нації» ("Hizbullah and the Politics of Remembrance: Writing the Lebanese Nation") Б. Сааде [20], «Націоналізм, транснаціоналізм, і політичний іслам: Інституціональна ідентичність Хезболли» ("Nationalism, Transnationalism, and Political Islam: Hizbullah's Institutional Identity") М. Хаджа Алі [21], «Генеральний секретар Хезболли Саїд Хасан Насралла і «що означає бути ліванцем) ("Hizbullah's Secretary General Sayyid Hasan Nasrallah and what it means to be Lebanese") Н. Хамдан [22], «Розуміння Хезболли: Гегемонія супротиву» ("Understanding Hezbollah: The Hegemony of Resistance") А. Кананеха [23], «Рух «Хезболла» в Лівані у 2016-2021 роках: Ісламський націоналізм і боротьба за виживання країни» («Движение "Хизбалла" в Ливане в 2006-2021 годах: исламский национализм и борьба за выживание страны») А. Кузнєцова [24] та ін.

Друга група праць складається зі значної кількості журнальних публікацій, до яких належать наступні: «Політична династія Харірі після Арабської весни» ("The Hariri political dynasty after the Arab Spring") В. Флебергса [25], «Казуїстичне пояснення реальної політики Хізбалли: осмислення переосмисленого» ("A Casuistic explanation to Hizbullah's realpolitik: Interpreting the re-interpreted") М. Фаріди [26], «Хезболла, неолібералізм і політична

економіка» (“Hezbollah, Neoliberalism and Political Economy”) Дж. Даера [27], «Президентський вакуум у Лівані 2014-2016 рр.: криза чи наслідок політичної системи» («Президентский вакуум в Ливане в 2014-2016 гг.: кризи или следствие политической системы?») Н. Бєрєнкової [28], «Хезболла та ліванський націоналізм: «Мукавама» пропозиція, межі та периметри» (“Hizballah and Lebanese Nationalism: The "muqawamah" Proposal, Limits and Perimeters”) М. ді Донато [29], «Відстеження політичних витоків дискурсу опору Хезболли: від ревізіонізму до statusquo» (“Tracing the Political Origins of The Hezbollah’s Resistance Discourse: From Revisionism to Status Quo”) М. Єтіма та Р. Калайчі [30], «Консоціоналізм в Лівані після Кедрової революції: зовнішні загрози, політична нестабільність і макросек’юритізація» (“Consociationalism in Lebanon after the Cedar Revolution: External Threats, Political Instability, and Macrosecuritizations”) Е. Діну [31], «Ліванська Республіка у 2005-2023 рр.: здобутки Кедрової революції та спадщина сирійської окупації» А. Зелінського [32] і «Гегемонія опору: Хезболла та формування національно-народної волі в Лівані» (“The Hegemony of Resistance: Hezbollah and the Forging of a National-Popular Will in Lebanon”) А. Кананеха [33]. Також коло питань, репрезентованих цією та наступною групою літератури, широко відображена в аналітичних публікаціях, що містяться на сторінках веб-порталів низки науково-дослідницьких інститутів і престижних міжнародних центрів на зразок Близькосхідного інституту MEI (Вашингтон) [34] та Близькосхідного центру Карнегі [35].

До третьої групи переважно належать журнальні публікації оглядового й аналітичного характеру. Серед них: «Правовий статус Хезболли в сирійському конфлікті: перспектива міжнародного гуманітарного права» (“The Legal Status of Hezbollah in the Syrian Conflict: An International Humanitarian Law Perspective”) М. Джанабі [36], «Операції Ірану та Хезболли у Південній Америці: тоді і зараз» (“Iranian and Hezbollah Operations in South America: Then and Now”) М. Левітта [37], «Участь Хезболли у сирійському конфлікті» (“Hizballah’s Involvement in the Syrian Conflict”) Р. Ожаровського [38], «Застосування релігії для прийняття політичних цілей: випадок Хезболли» (“Adopting religion to meet political goals: the case of Hizbullah”) М. Фаріди [39], «Альянс Іран-Хезболла переглянуто: що сприяє виживанню альянсу держава - проксі?» (“Iran-Hezbollah Alliance Reconsidered: What Contributes to the Survival of State-Proxy Alliance?”) А. Хана [40], «Хезболла у межах та поза межами Лівану» (“Hezbollah within and beyond Lebanon”) Р. Хаддада [41], «Немає пророка у власній вітчизні»? Хезболла і транснаціональна конституція недержавних збройних організацій» (“"No One Is Prophet in His Own Land"? Hezbollah and the Transnational Constitution of Non-State Armed Organizations”) Х. Ольссона [2], «Повстанці, проксі та залежність: як ідеологія Хезболли превалює над її інтересами у відносинах з Іраном» (“Insurgency, Proxy, and Dependence: How Hezbollah's Ideology Prevails Over its Interest in its Relationship

with Iran") М. аль-Алоосі [3], «Диверсійна війна Хезболли у Лівані: безперервність і зміни у сприйнятті загрози» ("Hezbollah's Diversionary War in Lebanon: Continuity and Change in the Threat Perception") Н. Ельхана [42] тощо.

Незважаючи на таку кількість і розмаїття опублікованих робіт, тему діяльності Хезболли протягом зазначеного періоду далеко не вичерпано. Такий стан речей обумовлено тією обставиною, що майже усі вищенаведені праці (значну кількість яких було присвячено ідеологічній еволюції Хезболли) побачили світ перед втратою зазначеною військово-політичною силою парламентської більшості. Натомість, погляд на період політичної кульмінації «Партії Аллаха» як на завершене історичнеявище відкриває нові перспективи для розуміння пов'язаних з ним причинно-наслідкових зв'язків. Це ж – своєю чергою дозволяє зробити якщо не кардинально протилежні, то в усякому разі відмінні від попередніх висновки щодо характеру реалій ліванської, а почасти й близькосхідної історії 2011-2022 рр.

Цілеспрямований шлях Хезболли до осягнення політичної влади у Ліванській Республіці тривав протягом майже 6 років, тобто починаючи з 2005 р. До цього часу «Партія Аллаха» принципово уникала участі у політичному житті країни кедрів на рівні посідання міністерських портфелів, цілковито зосереджуючись на боротьбі з ізраїльською військовою присутністю на території Південного Лівану. Щоправда, починаючи з 1992 р., депутати від Хезболи регулярно засідали у ліванському парламенті [16, p. 42; 40, p. 110], проте з огляду на цілковиту тодішню залежність країни кедрів від Сирії[2], це політичне представництво носило декоративний характер [9; 12; 13; 16, p. 34–69; 44, p. 152–323; 17, p. 39–171; 29, p. 73–84; 23, p. 38–145]. Ситуація суттєво змінилася в наслідок Кедрової революції [див. наприклад: 32, 1, с. 181–186], спричиненої ймовірно інспірованим Іраном [4, p. 50–51, 56–57; 45; 32, 1, с. 183 прим. 5, 185 прим. 11] вбивством бойовиками тієї ж-таки Хезболли [46; 47] ситуативного лідера антисирійської опозиції, харизматичного ліванського екс-прем'єра Р. аль-Харірі [48; 25, p. 241–242; 32, 1, с. 182–183]. Одним з безпосередніх наслідків Кедрової революції стало цілковите завершення майже 30-річної сирійської військової присутності на території Лівану, на що Хезболла відреагувала демонстративним, проте ретельно виваженим жалем [49, p. 465–513; 50, p. 263–265; 32, 1, с. 184–186][3]. Вже у березні 2005 р. стало зрозуміло, що організовані й очолювані «Партією Аллаха» просирійські акції у Бейруті мали на меті не збереження сирійського контролю у країні кедрів, а демонстрацію потужного політичного потенціалу, котрий Хезболла мала намір реалізувати у незалежному від Сирії Лівані [51, p. 15, 21; 32, 1, с. 185].

[2] Про період сирійської окупації Лівану, що тривав протягом 1990-2005 рр. [див. наприклад: 4, p. 18–26; 32, 2, с. 115–116].

[3] Взагалі поєднання демонстративного виразу емоцій з виваженістю реальних дій можна охарактеризувати як «фірмовий» стиль багаторічного лідера Хезболли Х. Насралли.

Необхідно зазначити, що стартові позиції «Партії Аллаха» як активної складової ліванського політикуму мали у собі як слабкі, так і сильні сторони. До перших варто віднести: причетність до режиму сирійської окупації, переважну орієнтованість на соціальні низи шиїтської спільноти лівану [44, p. 234–236, 280–282; 23, p. 138–140][4], котра у своєму загалі становить лише близько третини населення країни кедрів [52, с. 155], відсутність досвіду політичної боротьби в умовах демократичного суспільства, наявність чітко вираженої релігійно-ідеологічної заангажованості, та, певною мірою пов'язане з останньою, здебільшого негативне сприйняття на міжнародній арені (зокрема у США – див. вище); до других – збереження єдиного у Ліванській Республіці позадержавного військового ополчення,«освячене» Таїфськими угодами 1989 р. [53, Art. 3; 1, p. 249–250; 5, с. 192–193; 32, 2, с. 118–119], посідання внутрішньополітичних дивідендів, пов'язаних із витісненням у 2000 р. Ізраїльського збройного контингенту з території Південного Лівану [5, с. 131–168], існування незалежної від Сирії підтримки з боку Ірану [4, p. 46–60; 40; 32, 2, с. 119], наявність власної економічної бази [15, p. 53–55; 27; 23, p. 141–146; 40, p. 112–113], можливість скористатися перевагами політичного дебютанта, на відміну від ветеранів ліванського політикуму, незаплямованого звинуваченнями у корупції [44, p. 235, 280],а також факт перебування на чолі організації непересічного харизматичного лідера в особі Х. Насралли [17, p. 151–171; 22].

Зокрема, саме останній ще до передбачуваного виведення сирійських військ з ліванської території започаткував низку заходів, котрі не лише значною мірою знівелювали слабкі місця політичної позиції Хезболли, але й поступово перетворили її на домінуючу політичну силу у країні кедрів. Так, вже у березні 2005 р. Х. Насраллою було закладено фундамент потужного опозиційного мультиконфесіонального політичного блоку (т. зв. Коаліції 8 березня), чиїм спільним знаменником стали просирійські симпатії чи бодай антизахідні настрої [32, 1, с. 185, 2, с. 116–117]. Напередодні парламентських виборів 2009 р.[5] до Коаліції 8 березня, окрім самої «Партії Аллаха», входили наступні політичні сили: шиїтська світська партія Амаль на чолі з колишнім ворогом Хезболли Н. Беррі [1, p. 240; 44, p. 170–182; 16, p. 36; 50, p. 164, 174; 18, p. 90, 98–102], християнські або переважно християнські політичні сили[6]: Вільний патріотичний рух [55, p. 105–110][7], локальна (Північноліванська» партія

[4] Шиїтські земельні аристократи (зуама), підприємці, інтелігенція та чиновництво здебільшого виступали й надалі виступають соціальною базою партії Амаль (Надія) Н. Беррі [1, p. 236; 23, p. 137; 54, с. 129].

[5] В результаті парламентських виборів 2005 р. політичний блок на чолі з Хезболлою потерпів безумовну й абсолютну поразку [див. наприклад: 32, 1, с. 186].

[6] Про переважну конфесійну належність кожної з вищеперерахованих християнських партій [див. наприклад: 32, 2, с. 116–117, 121].

[7] Вільний патріотичний рух, котрий на парламентських виборах 2005 р. отримав найбільшу кількість мандатів належних депутатам-християнам [56, p. 472–478; 16, p. 77], долучився до

Марада та Сирійська соціально-націоналістична партія[8], сунітські політичні формування: незначна Арабська партія свободи (нині – Союз гідності), дрібні групи насеристського толку та суфійська Організація благодійних ісламських проектів аль-Ахбаш, а також маловпливова друзька Демократична партія [31, p. 294; 32, 2, с. 116–121]. Заклавши основу Коаліції 8 березня лідер Хезболли вбив одразу трьох зайців. По-перше: він, перебуваючи у ролі старшого партнера, заключив стратегічний взаємовигідний союз із впливовим відверто просирійським політиком, лідером Амаль і багаторічним спікером ліванського парламенту Н. Беррі. У такий спосіб Х. Насралла легітимізував фактичне домінування Хезболли у шиїтській спільноті країни кедрів [44, p. 280; 56, p. 480–481] і залучив до своїх послуг прийнятного для заходу світського (неісламістського) репрезентанта інтересів ліванських шиїтів на міжнародній арені [54, с. 128–129; 32, 2, с. 118]. По-друге: демонстрація потужного політичного впливу, як мінімум на ліванців-шиїтів, дозволила «Партії Аллаха» за першим бажанням отримувати міністерські посади в уряді країни кедрів, котрий відтепер з огляду на відносну незалежність від зовнішніх впливів є носієм реальної політичної влади[9]. Так, першим за усю історію Лівану міністром поділяючим погляди Хезболли став Т. Хамада, який отримав відповідну посаду у перехідному уряді Н. Мікаті, сформованому 19 квітня 2005 р. [4, p. 28; 57; 15, p. 83]. Згодом, він же разом з іншим представником «Партії Аллаха» М. Фнейшем протягом 19 липня 2005 – 11 листопада 2006 рр. репрезентував опозиційну на той момент Хезболлу у складі першого уряду Ф. Сініори [58; 56, p. 477–478; 17, p. 189–190, 230; 31, p. 298][10]. Нарешті, по-третє: посідання широкого мультиконфесійного політичного блоку дозволило «Партії Аллаха» позиціонувати себе як представницю загальноліванських інтересів,, зберігаючи при цьому майже недоторкану шиїтську чистоту власних лав [32, 2, с. 121].

Інший напрямок тодішньої діяльності Хезболли був пов’язаний з легалізацією існування за нових політичних умов воєнізованого крила організації. Граючи на відверто антиізраїльських настроях сунітського, друзького та значною мірою й християнського сегментів ліванського

Хезболли з огляду на бажання його лідера, Генерала М. Ауна, здобути за допомогою «Партії Аллаха» жаданої президентської посади, у перспективі якої йому відмовив провладний антисирійський політичний блок – Коаліція 14 березня [18, p. 170; 32, 2, с. 117 прим. 3, 118 прим. 8, 122].

[8] До числа прибічників Коаліції 8 березня також долучилися кілька політиків, котрі належали до вірменсько-григоріанської релігійної общини [31, p. 294; 32, 2, с. 117].

[9] За часів сирійської окупації проіранська Хезболла принципово відмовлялася від неодноразово пропонованих їй портфелів у здебільшого маріонеткових і корумпованих урядах, пояснюючи це небажанням відволікатися від своєї ключової місії – боротьби проти Ізраїлю.

[10] Близьким до Хезболли також розглядається міністр закордонних справ обох урядів Ф. Сініори, Ф. Саллух [44, p. 335 not. 607].

суспільства [52, с. 161; 31, p. 303–307][11], Х. Насралла ще у 2005 р., в супереч вимогам резолюціїРади безпеки ООН № 1559 [59, art. 3; 5, с. 172, 192–193; 32, 2, с. 118], домігся від уряду Ф. Сініори й досі актуального офіційного визнання за силами супротиву (тобто, за «Партією Аллаха») права на збереження власних збройних формувань. При цьому, ключовим аргументом на користь прийняття зазначеного рішення стало твердження тієї ж-таки Хезболли щодо необхідності повноцінного функціонування «загальноліванського руху спротиву» до моменту цілковитого встановлення ліванського суверенітету над окупованими Ізраїлем Фермами Шебаа, пагорбами Кфар-Шубата південною частиною села Ґаджар [56, p. 479; 5, с. 193; 17, p. 194, 244, 248; 21, p. 24 not. 9; 32, 2, с. 118–119; 60][12]. Літом наступного 2006 р. Хезболла з брутальним цинізмом підтвердила на практиці створений нею імідж єдиної ліванської сили, здатної захистити країну кедрів від зазіхань з боку єврейської держави [5, с. 193–194; 31, p. 304]. Йдеться про спровоковану «Партією Аллаха» 34-денну війну з Ізраїлем (12 липня – 14 серпня 2006 р.), котра коштувала Лівану бл. 1200 людських жертв серед цивільного населення, 100 тисячних демографічних втрат, катастрофічних руйнувань та мільярдних фінансових збитків, проте зрештою була виграна зусиллями збройних формувань Хезболли [12; 14; 5, с. 168–197; 17, p. 201–218; 18, p. 172–179; 61, p. 206–216; 32, 2, с. 122–123].

Водночас, керівництво «Партії Аллаха» послідовно намагалося змінити загальноприйняті уявлення про свою політичну силу як про осередок маргіналів, радикалів й обскурантистів. Зрештою, воно й саме розуміло необхідність залучати до своїх лав або й ростити самотужки відданих шиїтському ісламу інтелектуалів як з числа технократів, так і з числа гуманітаріїв. З цією метою Хезболла витрачала значні кошти на створення приватних шкіл, а також активно поширювала свій вплив в університетських колах [17, p. 110–111]. У контексті зміни суспільно-політичного іміджу також необхідно згадати прийняття «Партією Аллаха» 30 листопада 2009 р. нового програмного маніфесту [55, p. 115–149; 62; 15, p. 168–175], котрий замінив собою т. зв. «Відкритий лист», прийнятий у 1985 р. [55, p. 39–55; 15, p. 155–160; 44, p. 153–159]. У новому майже позбавленому релігійної екзальтованості й апокаліптичної термінології програмному документі, який імовірно мав побачити світ ще у 2007 р. [15, p. 163–167], Хезболла офіційно підсумувала й зафіксувала фактичні зміни, що відбулися в ідеології, політиці та світогляді організації протягом останніх двадцяти років її діяльності [15, p. 163–168]. Насамперед, йшлося про суттєве зниження пріоритетності створення у Лівані ісламської республіки за іранським зразком і перенесення реалізації зазначеної

[11] Стосовно проізраїльських тенденцій, що мають місце серед частини християнської політичної еліти [див. 17, p. 320].

[12] При цьому, важливо розуміти, що згідно з низкою чинних на сьогоднішній день резолюцій Ради безпеки ООН, зазначені території визнаються частиною окупованих Ізраїлем сирійських Голанських висот [5, с. 163].

мети у неосяжне майбутнє з огляду на насущну необхідність зміцнення національної ліванської держави [55, p. 122–123 art. 2.1, p. 126–128 art. 2.3, p. 130–131 art. 2.6, p. 137–138 ep.]. Також «Партія Аллаха» наголошувала на визнанні Таїфських угод 1989 р. з усіма окресленими у цьому документі перспективами [55, p. 125–126 art. 2.3; 53; 44, p. 185–194; 52, c. 155–158]. Нарешті, провід Хезболли підтвердив і без того очевидне рішення організації щодо повноцінного її функціонування у межах існуючої політичної системи країни кедрів, побудованої на засадах консоціативної демократії та політичного конфесіоналізму [55, p. 126 art. 2.3; 5, c. 39–51; 52; 31].

Подальшою тактичною метою Хезболли стала поетапна конвертація офіційно легалізованого політичного й військового потенціалу організації помножених на новостворюваний більш привабливий імідж у реальний вплив на державну політику країни кедрів. Вже на підставі військової перемоги «Партії Аллаха» над Ізраїлем Х. Насралла висунув до уряду більшості вимогу, згідно з якою опозиційна коаліція 8 березня мала отримати 1/3+1 міністерських портфелів у кабінеті міністрів, що дозволило б останній у будь-який момент інспірувати його розпуск [63, p. 250 art. 69.1b]. Початково Х. Насралла намагався досягти зазначеної мети шляхом безрезультатного півторарічного бойкоту (11 листопада 2006 – 7 травня 2008 рр.) уряду Ф. Сініори з боку п’ятьох міністрів, котрі репрезентували т. зв. «шиїтський дует» Хезболла-Амаль, поєднаного з масштабною, час від часу відверто агресивною, акцією громадянської непокори, до якої окрім двох вищезгаданих політичних сил долучився й нещодавно набутий союзник «Партії Аллаха» – Вільний патріотичний рух. Зрештою, більш ефективною виявилась відверта збройна акція Хезболли, котра, у відповідь на спробу уряду позбавити її контролю над столичним аеропортом і нелегальної телекомунікаційної мережі, за підтримки ополчень Амаль і друзької Демократичної партії протягом 7-9 травня 2008 р. захопила сунітський західний Бейрут з урядовим кварталом включно. Шантажуючи населення Лівану та його політикум перспективою нової громадянської війни, «Партія Аллаха» домоглася заключення вигідної для себе внутрішньополітичної угоди, підписаної 21 травня 2008 р. у катарській Досі. Згідно з цим документом, взамін на виведення бойовиків з Бейрута Коаліція 8 березня отримала жадану кількість міністерських портфелів у новому (другому) уряді Ф. Сініори, а на вакантну у той момент посаду президента країни кедрів було узгоджено прийнятну для Х. Насралли компромісну фігуру командуючого ліванськими збройними силами генерала М Сулеймана [64; 65; 15, p. 141–143; 17, p. 224–244; 66, p. 241–282; 18, p. 179–185; 61, p. 228–234].

Таким чином, напередодні парламентських виборів 2009 р. [17, p. 248–250] Хезболла здобула легітимну можливість перешкоджати прийняттю невигідних для неї рішень, запропонованих виконавчою владою країни. Наступним кроком до осягнення владних вершин мала стати змога безборонного втілення у життя власних політичних рішень, отримана шляхом здобуття Коаліцією 8 березня

абсолютної парламентської більшості. Проте, не зважаючи на порівняно високі результати (57 з 128 депутатських мандатів) Коаліція 14 березня, котру представляв 71 парламентарій, знову опинилась у більшості [67; 68]. Й хоча у новому беззубому уряді (9 листопада 2009 – 13 червня 2011 рр.), очолюваному сином Р. аль-Харірі, Саадом, Коаліція de facto знову отримала 1/3+1 міністерських портфелів [69; 70][13], такий стан речей вже не міг відповідати політичним планам і владним амбіціям Х. Насралли. Проте, останній готував для Коаліції 14 березня неприємний сюрприз. У 2011 р. (а фактично ще у 2010 р.) на бік парламентського блоку Хезболли перейшла фракція переважно друзької Прогресивно-соціалістичної партії В. Джумблата у складі 11 депутатів [71; 17, p. 250–252, 263; 61, p. 268; 31, p. 299, 302; 32, 2, с. 122]. У такий спосіб, занепокоєний зближенням офіційного Бейрута з Сирією [55, p. 113; 25, p. 244; 17, p. 245–246, 250] лідер ліванської друзької общини віддячив «Партії Аллаха» за посередництво у питанні примирення з сирійським президентом Б. аль-Асадом, котрого він у минулому публічно називав недолюдом, мавпою, крокодилом і вбивцею [72; 17, p. 252][14]. І хоча незабаром, з огляду на події пов'язані з громадянською війною у Сирії, В. Джумблат дистанціювався від Коаліції 8 березня [72; 31, p. 302; 32, 2, с. 122], надаючи перевагу ситуативному політичному нейтралітету [73; 74], Хезболла з максимальною повнотою використала обмежений період посідання абсолютної парламентської більшості. 13 червня 2011 р. «Партія Аллаха» домоглася створення уряду Коаліції 8 березня на чолі із вже згадуваним на цих сторінках у контексті подій Кедрової революції позаблоковим політиком, Н. Мікаті [75][15]. При цьому, Хезболла відчувала себе настільки упевнено, що віддала 1/3+1 міністерський портфель представникам Вільного патріотичного руху М. Ауна. Припускаю, що у такий спосіб Х. Насралла вирішив перевірити свого найпотужнішого нешиїтського союзника на лояльність, з огляду на доцільність його підтримки на наступних президентських виборах.

(Продовження статті у наступному номері журналу «ПВІ»)

[13] Хоча формально Коаліція 8 березня отримала лише 10 портфелів з 30-ти, одинадцятим міністром, котрий зрештою й поховав перший уряд С. Харірі, став представник міністерської квоти президента «незалежний» шиїт А. Хусейн [70].

[14] У цьому зв'язку необхідно мати на увазі, що родини Джумблатів й аль-Асадів перебувають у стані кровної ворожнечі, у наслідок інспірованого батьком і попередником нинішнього сирійського президента (а точніше – спадкового диктатора), Х. аль-Асадом, вбивства батька В. Джумблата – Камаля [54, с. 139–141].

[15] Маючи справу з політичною історією Ліванської Республіки, важливо пам'ятати, що згідно з неписаною міжконфесійною угодою (т. зв. Національним пактом) президентом країни може бути тільки християнин-мароніт, прем'єр-міністром – мусульманин-суніт, а спікером парламенту – мусульманин-шиїт [52, с. 153].

Список використаних джерел та літератури

1. Traboulsi F. A History of Modern Lebanon. 2nd ed. London: Pluto Press, 2012. 308 p.
2. Olsson Ch. "No One Is Prophet in His Own Land"? Hezbollah and the Transnational Constitution of Non-State Armed Organizations. *The Open Journal of Sociopolitical Studies*. 2022. No. 1. P. 55–71.
3. Al-Aloosy M. Insurgency, Proxy, and Dependence: How Hezbollah's Ideology Prevails Over its Interest in its Relationship with Iran. *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*. 2023. No. 1-2. P. 24–40.
4. Berti B. The Ongoing Battle for Beirut: Old Dynamics and New Trends. Tel Aviv: Institute for national security studies, 2011. 117 p. URL: https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/systemfiles/%D7%9E%D7%96%D7%9B%D7%A8%20111.pdf
5. Скороход Ю.С. Діяльність міжнародних міждержавних організацій із врегулювання ліванського конфлікту: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 207 с.
6. Hezbollah: A Recognized Terrorist Organization. *The Israel Defense Forces*. URL: https://www.idf.il/en/mini-sites/hezbollah-and-lebanon-an-in-depth-examination-under-hassan-nasrallah-s-leadership/hezbollah-a-recognized-terrorist-organization/
7. Foreign relations of Hezbollah. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Foreign_relations_of_Hezbollah#Designation_as_a_terrorist_organization
8. Arab League ceases labeling Hezbollah "terrorist organization". *NNA*. URL: https://www.nna-leb.gov.lb/en/%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A9/704693/arab-league-ceases-labeling-hezbollah-terrorist-o
9. Charara W., Domont F. Le Hezbollah, un mouvement islamo-nationaliste. Paris: Fayard, 2004. 303 p.
10. Norton Au.R. Hizbullah: A Short History. Princeton: Princeton University Press, 2007. 187 p.
11. Samaan J.-L. Les métamorphoses du Hezbollah. Paris: Karthala, 2007. 219 p.
12. Harel A., Issacharoff A. 34 Days: Israel, Hezbollah, and the War in Lebanon: transl. from hebr. New York: Palgrave Macmillan, 2008. 288 p.
13. Azani E. Hezbollah. The story of the Party of God: From Revolution to Institutionalization. London: Palgrave Macmillan, 2009. 304 p.
14. Farquhar S.C. Back to Basics. A Study of the Second Lebanon war and operation CAST LEAD. Fort Leavenworth: Combat Studies Institute Press, 2009. 146 p.
15. Alagha J. Hizbullah's Identity Construction. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011. 308 p.
16. Avon D., Khatchadourian A.-T. Hezbollah. A history of the "Party of God": transl. from french by J.M. Todd. Cambridge (MA); London: Harvard University Press, 2012. 256 p.
17. Daher Au. Le Hezbollah: mobilisation et pouvoir. Paris: Presses Universitaires de France, 2014. 484 p.
18. Saouli A. Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019. 220 p.
19. The Hizbullah Phenomenon: Politics and Communication / Ed. L. Khatib et al. London: Oxford University Press, 2014. 256 p.
20. Saade B. Hizbullah and the Politics of Remembrance: Writing the Lebanese Nation. Cambridge (MA): Cambridge University Press, 2016. 188 p.
21. Hage Ali M. Nationalism, Transnationalism, and Political Islam: Hizbullah's Institutional Identity. London: Palgrave Macmillan, 2018. 249 p.
22. Hamdan N. Hizbullah's Secretary General Sayyid Hasan Nasrallah and "what it means to be Lebanese": Diss… PhD. Washington (DC): Georgetown University, 2018. 436 p.

23. Kanaaneh A. Understanding Hezbollah: The Hegemony of Resistance. Syracuse (NY): Syracuse University Press, 2021. 249 p.
24. Кузнецов А.А. Движение «Хизбалла» в Ливане в 2006-2021 годах: исламский национализм и борьба за выживание страны. М.: Институт Ближнего Востока, 2022. 313 с.
25. Vloeberghs W. The Hariri political dynasty after the Arab Spring. *Mediterranean Policies*. 2012. No. 2. P. 241–248.
26. Farida M. A Casuistic explanation to Hizbullah's realpolitik: Interpreting the re-interpreted. *International Review of Social Research*. 2015. No. 3. P. 167–178.
27. Daher J. Hezbollah, Neoliberalism and Political Economy. *Politics and Religion*. 2020. No. 4. P. 719–747.
28. Беренкова Н.А. Президентский вакуум в Ливане в 2014-2016 гг.: кризис или следствие политической системы? *Азия и Африка сегодня*. 2018. № 1. С. 34–40.
29. Di Donato M. Hizballah and Lebanese Nationalism: The "muqawamah" Proposal, Limits and Perimeters. *Oriente Moderno, NUOVA SERIE, Anno 98*. 2018. No. 1. P. 73–90.
30. Yetim M., Kalayci R. Tracing the Political Origins of The Hezbollah's Resistance Discourse: From Revisionism to Status Quo. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*. 2022. No. 2. P. 209–224.
31. Dinu E.-C. Consociationalism in Lebanon after the Cedar Revolution: External Threats, Political Instability, and Macrosecuritizations. *Nationalism and Ethnic Politics*. 2022. No. 3. P. 290–312.
32. Зелінський А.Л. Ліванська Республіка у 2005-2023 рр.: здобутки Кедрової революції та спадщина сирійської окупації (Ч. 1-2). *Проблеми всесвітньої історії*. 2023. № 1(21). С. 176–195; № 2(22). С. 114–136.
33. Kanaaneh A. The Hegemony of Resistance: Hezbollah and the Forging of a National-Popular Will in Lebanon. *Middle East Critique*. 2024. No. 1. P. 3–24.
34. Lebanon Program. *Middle East Institute*. URL: https://www.mei.edu/programs/lebanon-program
35. Lebanon. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: https://carnegieendowment.org/regions/lebanon?lang=en&center=middle-east
36. Janaby M.Gh. The Legal Status of Hezbollah in the Syrian Conflict: An International Humanitarian Law Perspective. *Arizona Journal of International & Comparative Law*. 2016. No. 2. P. 383–422.
37. Levitt M. Iranian and Hezbollah Operations in South America: Then and Now. *PRISM*. 2016. No. 4. P. 118–133.
38. Ożarowski R. Hizballah's Involvement in the Syrian Conflict. *European Journal of Transformation Studies*. 2017. No. 1. P. 40–47.
39. Farida M. Adopting religion to meet political goals: the case of Hizbullah. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*. 2018. No. 3. P. 316–331.
40. Khan A. Iran-Hezbollah Alliance Reconsidered: What Contributes to the Survival of State-Proxy Alliance? *Journal of Asian Security and International Affairs*. 2020. No. 1. P. 101–123.
41. Haddad R. Hezbollah within and beyond Lebanon. *Orient*. 2021. No. 11. P. 54–62.
42. Elhan N. Hezbollah's Diversionary War in Lebanon: Continuity and Change in the Threat Perception. *The journal of humanity and society*. 2023. No. 3. P. 168–186.
43. Blanford N. Hezbollah's evolution. From the Lebanese militia to the regional player. Washington: Middle East Institute, 2017. 32 p. URL: https://www.mei.edu/sites/default/files/publications/PP4_Blanford_Hezbollah.pdf
44. Warn M. A Lebanese vanguard for the Islamic revolution: "Hezbollah's" combined strategy of resistance and accommodation: Diss... PhD. Stockholm: Stockholm University, 2012. 391 p.
45. Зелінський А. Вбивство Рафіка аль-Харірі: замовники та причини. *Схід та Україна. Матеріали міжнародної наукової конференції «Схід та Україна: наукова конференція присвячена пам'яті Ярослава Дашкевича», яка відбулась 17-18 жовтня 2022 / ред.*

Я.В. Пилипчук. К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2022. С. 102–106.
46. Azhari T. Hezbollah operative sentenced to life over Hariri killing. *Middle East News / Al Jazeera*. URL: https://www.aljazeera.com/news/2020/12/11/hezbollah-operative-sentenced-to-life-over-hariri-killing
47. Two Hezbollah members guilty of 2005 Hariri slaying on appeal: UN tribunal. *Arab News*. URL: https://www.arabnews.com/node/2040061/middle-east
48. Blanford N. Killing Mr Lebanon. The Assasination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East. London: Tauris, 2006. 236 p.
49. Hirst D. Beware of Small States: Lebanon, Battleground of the Middle East. Sydney: ReadHowYouWant.com, 2010. 804 p.
50. Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. Leiden; Boston: Brill, 2018. 504 p.
51. Syria after Lebanon, Lebanon after Syria. *International Crisis Group*. 2005. 12 April. URL: https://icg-prod.s3.amazonaws.com/39-syria-after-lebanon-lebanon-after-syria.pdf
52. Зелінський А.Л. Ліванська республіка: між політичним конфесіоналізмом і політичним прагматизмом. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 3(15). С. 151–171.
53. The Taif Agreement. URL: https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_taif_agreement_english_version_.pdf
54. Зелінський А.Л. Політичні династії Лівану: «тонке налаштування». *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 1(17). С. 122–157.
55. Hizbullah's Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto / ed. and transl. J. Alagha. Amsterdam: Pallas and Amsterdam University Press, 2011. 222 p.
56. Zisser E. Lebanon - the Cedar Revolution - Between Continuity and Change. *Orient*. 2006. H. 4. P. 460 –483.
57. First Cabinet of Najib Mikati. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/First_Cabinet_of_Najib_Mikati
58. First Cabinet of Fouad Siniora. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/First_Cabinet_of_Fouad_Siniora
59. United Nations Security Council resolution 1559(2004). (S/RES/1559). URL: https://digitallibrary.un.org/record/529421?ln=en
60. "Shebaa hilltops & farms, Kfar Shuba hilltops are Lebanese lands awaiting liberation", underlines al-Murtada. *NNA*. URL: https://nnaleb.com/en/%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A9/634302/shebaa-hilltops-farms-kfar-shuba-hilltops-are-leb
61. Masrieh You. "States" within a state: lebanese foreign policy a decade after the Hariri assassination: diss... PhD. Exeter: University of Exeter, 2020. 346 p.
62. Berti B. The "Rebirth" of Hizbollah: Analyzing the 2009 Manifesto. *Strategic Assessment*. 2010. No. 4. P. 91–100.
63. The Lebanese Constitution. *Arab Law Quarterly*. 1997. No. 2(12). P. 224–261.
64. The Doha Agreement. *Letter dated 22 May 2008 from the Permanent Observer of the League of Arab States to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2008/392).* P. 1-8. URL: https://digitallibrary.un.org/record/632576?ln=en
65. Lebanon: Hizbollah's Weapons Turn Inward. *International Crisis Group*. 2008. 15 May. URL: https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/lebanon/lebanon-hizbollah-s-weapons-turn-inward
66. Bordenkircher E.J. Kings, Queens, Rooks and Pawns: Deciphering Lebanon's Political Chessboard: Diss... PhD. Los Angeles: University of California, 2015. 327 p.
67. EU Lebanon: Final Report, Parliamentary Elections, 2009. 32 p. URL: https://aceproject.org/ero-en/regions/mideast/LB/lebanon-final-report-parliamentary-elections-2009/view?set_language=en

68. Final Report on the Lebanese Parliamentary Election, 7 June 2009. *National Democratic Institute*. 105 p. URL: https://www.ndi.org/sites/default/files/Lebanese_Elections_Report_2009.pdf
69. First Cabinet of Saad Hariri. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/First_Cabinet_of_Saad_Hariri
70. Chulov M. Lebanon's unity government collapses. *The Guardian*. URL: https://www.theguardian.com/world/2011/jan/12/hezbollah-quits-lebanon-unity-government
71. Andoni L. Walid Jumblatt:Kingmaker. *Opinions / Al Jazeera*. URL: https://www.aljazeera.com/opinions/2011/1/22/walid-jumblatt-kingmaker
72. Young M. Survival of the Fittest. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: http://carnegie-mec.org/diwan/64574
73. "Qordahi" pushes Jumblatt to disgrace "Hezbollah"! *Sawt Beirut International*. URL: https://english.sawtbeirut.com/opinions/qordahi-pushes-jumblatt-to-disgrace-hezbollah/
74. Young M. A Gentle Reminder. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/88961
75. Second Cabinet of Najib Mikati. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Second_Cabinet_of_Najib_Mikati

References

1. Traboulsi, F. (2012). *A History of Modern Lebanon*. 2nd ed. London: Pluto Press. [In English].
2. Olsson, Ch. (2022). "No One Is Prophet in His Own Land"? Hezbollah and the Transnational Constitution of Non-State Armed Organizations. *The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 1, pp. 55–71. [In English].
3. Al-Aloosy, M. (2023). Insurgency, Proxy, and Dependence: How Hezbollah's Ideology Prevails Over its Interest in its Relationship with Iran. *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*, 1-2, pp. 24–40. [In English].
4. Berti, B. (2011). *The Ongoing Battle for Beirut: Old Dynamics and New Trends*. Tel Aviv: Institute for national security studies. [Online]. Available from: https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/systemfiles/%D7%9E%D7%96%D7%9B%D7%A8%20111.pdf [In English].
5. Skorokhod, Yu.S. (2012). *Diyal'nist' mizhnarodnykh mizhderzhavnykh orhanizatsiy iz vrehulyuvannya livans'koho konfliktu : navchal'nyy posibnyk* [The activity of the international intergovernmental organizations for the settlement of the Lebanese conflict: the textbook]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr "Kyyivs'kyy universytet". [In Ukrainian].
6. Hezbollah: A Recognized Terrorist Organization. *The Israel Defense Forces*. [Online]. Available from: https://www.idf.il/en/mini-sites/hezbollah-and-lebanon-an-in-depth-examination-under-hassan-nasrallah-s-leadership/hezbollah-a-recognized-terrorist-organization/ [In English].
7. Foreign relations of Hezbollah. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Foreign_relations_of_Hezbollah#Designation_as_a_terrorist_organization [In English].
8. Arab League ceases labeling Hezbollah "terrorist organization". *NNA*. [Online]. Available from: https://www.nna-leb.gov.lb/en/%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A9/704693/arab-league-ceases-labeling-hezbollah-terrorist-o [In English].
9. Charara, W., Domont, F. (2004). *Le Hezbollah, un mouvement islamo-nationaliste*. Paris: Fayard. [In French].
10. Norton, Au.R. (2007). *Hizbullah: A Short History*. Princeton: Princeton University Press. [In English].
11. Samaan, J.-L. (2007). *Les métamorphoses du Hezbollah*. Paris: Karthala. [In French].
12. Harel, A., Issacharoff, A. (2008). *34 Days: Israel, Hezbollah, and the War in Lebanon*: transl. from hebr. New York: Palgrave Macmillan. [In English].

13. Azani, E. (2009). *Hezbollah. The story of the Party of God: From Revolution to Institutionalization*. London: Palgrave Macmillan. [In English].
14. Farquhar, S.C. (2009). *Back to Basics. A Study of the Second Lebanon war and operation CAST LEAD*. Fort Leavenworth: Combat Studies Institute Press. [In English].
15. Alagha, J. (2011). *Hizbullah's Identity Construction*. Amsterdam: Amsterdam University Press. [In English].
16. Avon, D., Khatchadourian, A.-T. (2012). *Hezbollah. A history of the "Party of God"*: transl. from french by J.M. Todd. Cambridge (MA); London: Harvard University Press. [In English].
17. Daher, Au. (2014). *Le Hezbollah: mobilisation et pouvoir*. Paris: Presses Universitaires de France. [In French].
18. Saouli, A. (2019). *Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies*. Edinburgh: Edinburgh University Press. [In English].
19. (2014). *The Hizbullah Phenomenon: Politics and Communication*. London: Oxford University Press. [In English].
20. Saade, B. (2016). *Hizbullah and the Politics of Remembrance: Writing the Lebanese Nation*. Cambridge (MA): Cambridge University Press. [In English].
21. Hage Ali, M. (2018). *Nationalism, Transnationalism, and Political Islam: Hizbullah's Institutional Identity*. London: Palgrave Macmillan. [In English].
22. Hamdan, N. (2018). *Hizbullah's Secretary General Sayyid Hasan Nasrallah and "what it means to be Lebanese"*: Diss… PhD. Washington (DC): Georgetown University. [In English].
23. Kanaaneh, A. (2021). *Understanding Hezbollah: The Hegemony of Resistance*. Syracuse (NY): Syracuse University Press. [In English].
24. Kuznetsov, A.A. (2022). *Dvizheniye "Khizballa" v Livane v 2006-2021 godakh: islamskiy natsionalizm i bor'ba za vyzhivaniye strany* [The movement Hezbollah in Lebanon in 2006-2021: Islamic Nationalism and struggle for survival of the country]. Moskva: Institut Blizhnego Vostoka. [In Russian].
25. Vloeberghs, W. (2012). The Hariri political dynasty after the Arab Spring. *Mediterranean Policies*, 2, pp. 241–248. [In English].
26. Farida, M. (2016). A Casuistic explanation to Hizbullah's realpolitik: Interpreting the re-interpreted. *International Review of Social Research*, 3, pp. 167–178. [In English].
27. Daher, J. (2020). Hezbollah, Neoliberalism and Political Economy. *Politics and Religion*, 4, pp. 719–747. [In English].
28. Berenkova, N.A. (2018). Prezidentskiy vacuum v Livane v 2014-2016 gg.: krizis ili sledstviye politicheskoy sistemy? [Presidential void in Lebanon 2014-2016: Crisis or effect of political sistem?]. *Aziya i Afrika segodnya* [Asia and Africa today], 1, pp. 34–40. [In Russian].
29. Di Donato, M. (2018). Hizballah and Lebanese Nationalism: The "muqawamah" Proposal, Limits and Perimeters. *Oriente Moderno, NUOVA SERIE, Anno 98*, 1, pp. 73–90. [In English].
30. Yetim, M., Kalayci, R. (2022). Tracing the Political Origins of The Hezbollah's Resistance Discourse: From Revisionism to Status Quo. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 2, pp. 209–224. [In English].
31. Dinu, E.-C. (2022). Consociationalism in Lebanon after the Cedar Revolution: External Threats, Political Instability, and Macrosecuritizations. *Nationalism and Ethnic Politics*, 3, pp. 290–312. [In English].
32. Zelinskyi, A.L. (2023). *Livans'ka Respublika u 2005-2023 rr.: zdobutky Kedrovoyi revolyutsiyi ta spadshchyna syriys'koyi okupatsiyi (Ch. 1–2)* [The Republic of Lebanon during 2005-2023: the achievements of Cedar revolution and a heritage of the syrian occupation (P. 1–2)]. *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi* [Problems of World History], 1, pp. 176–195, 2, pp. 114–136. [In Ukrainian].
33. Kanaaneh, A. (2024). The Hegemony of Resistance: Hezbollah and the Forging of a National-Popular Will in Lebanon. *Middle East Critique*, 1, pp. 3–24. [In English].

34. Lebanon Program. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: https://www.mei.edu/programs/lebanon-program [In English].
35. Lebanon. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: https://carnegieendowment.org/regions/lebanon?lang=en&center=middle-east [In English].
36. Janaby, M.Gh. (2016). The Legal Status of Hezbollah in the Syrian Conflict: An International Humanitarian Law Perspective. *Arizona Journal of International & Comparative Law*, 2, pp. 383–422. [In English].
37. Levitt, M. (2016). Iranian and Hezbollah Operations in South America: Then and Now. *PRISM*, 4, pp. 118–133. [In English].
38. Ożarowski, R. (2017). Hizballah's Involvement in the Syrian Conflict. *European Journal of Transformation Studies*, 1, pp. 40–47. [In English].
39. Farida, M. (2018). Adopting religion to meet political goals: the case of Hizbullah. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, 3, pp. 316–331. [In English].
40. Khan, A. (2020). Iran-Hezbollah Alliance Reconsidered: What Contributes to the Survival of State-Proxy Alliance? *Journal of Asian Security and International Affairs*, 1, pp. 101–123. [In English].
41. Haddad, R. (2021). Hezbollah within and beyond Lebanon. *Orient*, 11, pp. 54–62. [In English].
42. Elhan, N. (2023). Hezbollah's Diversionary War in Lebanon: Continuity and Change in the Threat Perception. *The journal of humanity and society*, 3, pp. 168–186. [In English].
43. Blanford, N. (2017). *Hezbollah's evolution. From the Lebanese militia to the regional player*. Washington: Middle East Institute. [Online]. Available from: https://www.mei.edu/sites/default/files/publications/PP4_Blanford_Hezbollah.pdf [In English].
44. Warn, M. (2012). *A Lebanese vanguard for the Islamic revolution: "Hezbollah's" combined strategy of resistance and accommodation*: Diss... PhD. Stockholm: Stockholm University. [In English].
45. Zelinskyi, A. (2022). *Vbyvstvo Rafika al'-Khariri: zamovnyky ta prychyny* [Assassination of Rafik al-Hariri: the Masterminds and the reasons]. *Skhid ta Ukrayina. Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi "Skhid ta Ukrayina: naukova konferentsiya prysvyachena pam"yati Yaroslava Dashkevycha", yaka vidbulas' 17-18 zhovtnya 2022* [The Proceeding of the International Scientific Conference "East and Ukraine: Scientific conference in Memory of Yaroslav Dashkevych", which was 17-18th october 2022*]*. Kyiv: Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M.P. Drahomanova, pp. 102–106. [In Ukrainian].
46. Azhari, T. Hezbollah operative sentenced to life over Hariri killing. *Middle East News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: https://www.aljazeera.com/news/2020/12/11/hezbollah-operative-sentenced-to-life-over-hariri-killing [In English].
47. Two Hezbollah members guilty of 2005 Hariri slaying on appeal: UN tribunal. *Arab News*. [Online]. Available from: https://www.arabnews.com/node/2040061/middle-east [In English].
48. Blanford, N. (2006). *Killing Mr Lebanon. The Assasination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East*. London: Tauris. [In English].
49. Hirst, D. (2010). *Beware of Small States: Lebanon, Battleground of the Middle East*. Sydney: ReadHowYouWant.com. [In English].
50. Axon, A., Hewitt, S. (2018). *Syria 1975/76-2018*. Leiden; Boston: Brill. [In English].
51. (2005). Syria after Lebanon, Lebanon after Syria. *International Crisis Group*. 12 April. [Online]. Available from: https://icg-prod.s3.amazonaws.com/39-syria-after-lebanon-lebanon-after-syria.pdf [In English].
52. Zelinskyi, A.L. (2021). Livans'ka respublika: mizh politychnym konfesionalizmom i politychnym prahmatyzmom [Lebanese Republic: between Political Confessionalism and Political Pragmatism]. *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi* [Problems of World History], 3, pp. 151–171. [In Ukrainian].

53. *The Taif Agreement*. [Online]. Available from: https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_taif_agreement_english_version_.pdf [In English].
54. Zelinskyi, A.L. (2022). Politychni dynastiyi Livanu: "tonke nalashtuvannya" [The lebanese political dynasties: "the fine-tuning"]. *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi* [Problems of World History], 1, pp. 122–157. [In Ukrainian].
55. (2011). *Hizbullah's Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto / ed. and transl. J. Alagha*. Amsterdam: Pallas and Amsterdam University Press. [In English].
56. Zisser, E. (2006). Lebanon - the Cedar Revolution - Between Continuity and Change. *Orient*, 4, pp. 460 –483. [In English].
57. First Cabinet of Najib Mikati. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/First_Cabinet_of_Najib_Mikati [In English].
58. First Cabinet of Fouad Siniora. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/First_Cabinet_of_Fouad_Siniora [In English].
59. (2004). *United Nations Security Council resolution 1559. (S/RES/1559)*. [Online]. Available from: https://digitallibrary.un.org/record/529421?ln=en [In English].
60. "Shebaa hilltops & farms, Kfar Shuba hilltops are Lebanese lands awaiting liberation", underlines al-Murtada. *NNA*. [Online]. Available from: https://nnaleb.com/en/%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A9/634302/shebaa-hilltops-farms-kfar-shuba-hilltops-are-leb [In English].
61. Masrieh, You. *"States" within a state: lebanese foreign policy a decade after the Hariri assassination*: diss... PhD. Exeter: University of Exeter. [In English].
62. Berti, B. (2010). The "Rebirth" of Hizbollah: Analyzing the 2009 Manifesto. *Strategic Assessment*, 4, pp. 91–100. [In English].
63. (1997). The Lebanese Constitution. *Arab Law Quarterly*, 2, pp. 224–261. [In English].
64. The Doha Agreement. *Letter dated 22 May 2008 from the Permanent Observer of the League of Arab States to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2008/392),*pp. 1-8. [Online]. Available from: https://digitallibrary.un.org/record/632576?ln=en [In English].
65. (2008). Lebanon: Hizbollah's Weapons Turn Inward. *International Crisis Group*. 15 May. [Online]. Available from: https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/lebanon/lebanon-hizbollah-s-weapons-turn-inward [In English].
66. Bordenkircher, E.J. *Kings, Queens, Rooks and Pawns: Deciphering Lebanon's Political Chessboard*: Diss... PhD. Los Angeles: University of California. [In English].
67. *EU Lebanon: Final Report, Parliamentary Elections, 2009*. [Online]. Available from: https://aceproject.org/ero-en/regions/mideast/LB/lebanon-final-report-parliamentary-elections-2009/view?set_language=en [In English].
68. Final Report on the Lebanese Parliamentary Election, 7 June 2009. *National Democratic Institute*. [Online]. Available from: https://www.ndi.org/sites/default/files/Lebanese_Elections_Report_2009.pdf [In English].
69. First Cabinet of Saad Hariri. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/First_Cabinet_of_Saad_Hariri [In English].
70. Chulov, M. Lebanon's unity government collapses. *The Guardian*. [Online]. Available from: https://www.theguardian.com/world/2011/jan/12/hezbollah-quits-lebanon-unity-government [In English].
71. Andoni, L. Walid Jumblatt: Kingmaker. *Opinions / Al Jazeera*. [Online]. Available from: https://www.aljazeera.com/opinions/2011/1/22/walid-jumblatt-kingmaker [In English].
72. Young, M. Survival of the Fittest. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: http://carnegie-mec.org/diwan/64574 [In English].

73. "Qordahi" pushes Jumblatt to disgrace "Hezbollah"! *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: https://english.sawtbeirut.com/opinions/qordahi-pushes-jumblatt-to-disgrace-hezbollah/ [In English].
74. Young, M. A Gentle Reminder. *Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: https://carnegie-mec.org/diwan/88961 [In English].
75. Second Cabinet of Najib Mikati. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Second_Cabinet_of_Najib_Mikati [In English].

Zelinskyi A. A Political and Military Activities of the Lebanese Hezbollah in 2011-2022 and their Results (Part 1).

In the focus of this article is the period of the history of the Lebanese Shia radical paramilitary pro-Iranian organization Hezbollah ("the Party of Allah"), during 2011-2022. It is a the interval of the time between the realization by this organization in the government of its dominant position in the Lebanese parliament and the loss of the parliamentary majority by it. During 2005-2011, Hezbollah overcame the path from actual entry into the Lebanese power structures as the opposition to comprehensive political dominance in the country of cedars. To this end, Hezbollah took a number of steps: the creation and the leadership of a broad multi-party and multi-confessional political bloc – the March 8 Coalition, a successful proving the feasibility of further preserving the paramilitary wing of the organization, the changing its external image and a qualitative expanding the social base, the realizing the possibility of the using the right of veto in the event of a threat making government decisions harmful to her.

During the "peak" of domestic political power, Hezbollah eventually took the control of the Lebanon's legislative and executive branches, and subjugated the leader of the powerful Sunni opposition, S. al-Hariri. At the same time, in the foreign policy arena, the "Party of Allah" acquired the status of a universally recognized regional actor and turned from a client of Iran into its junior partner. However, despite the above-mentioned advantages of Hezbollah, the political bloc led by it was defeated in the parliamentary elections of 2022. The reasons for Hezbollah's loss of absolute monopoly on power include the following: the refusal to develop and implement the economic and political transformations, that are vital for Lebanon, the inability to simultaneously take into account the interests of the important domestic political allies, the lack of the benefit for the country of cedars from Hezbollah's foreign policy successes. Although the "Party of Allah" has largely retained a number of levers of the influence on the politics of the country of cedars, from now on its leadership must reckon with the internal political trends of a Lebanese society.

Keywords: *Hezbollah, Republic of Lebanon, Islamic Republic of Iran, Syrian Arab Republic, Amal party, Free Patriotic Movement, Lebanese civil society*

УКРАЇНА У СВІТІ

УДК 94(4/9):929«1874/1944»
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-11

Петрик А.М.
https://orcid.org/0000-0002-5620-4729

УКРАЇНСЬКА ТЕМАТИКА У ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ АНТАНАСА СМЕТОНИ (1874-1944)

Дана стаття фокусується на інтелектуальній спадщині видатного литовського політичного і державного діяча Антанаса Сметони. Першого президента демократичної Литви у 1919–1920 рр. Автократичного керівника Литовської держави у 1926–1940 рр. Окрім політичної діяльності ця особистість є знаковою у громадському і культурному сегменті литовського національного руху доби пізнього етапу національного відродження. А. Сметона вів активну видавничу та редакторську роботу у царині литовськомовних засобів масової інформації. Організовував ефективне продукування просвітницького контенту для литовського читача. Окрім цього, майбутній президент залишив по собі значний масив публіцистичного матеріалу. «Українське питання» кидало відблиск на обидві вищезазначені іпостасі А. Сметони – політика та інтелектуала. Україна, з її минулим та сучасним, перебувала у сфері його зацікавлень від раннього етапу творчої діяльності на початку XX ст. Так само давньою була комунікація з українськими інтелектуальними елітами. Роки революції та збройної визвольної боротьби трансформували старі зв'язки, перевели їх на нову платформу. Керована А. Сметоною Литва надавала підтримку українським революційно-визвольним структурам протягом 1920–1930-х рр. Ця підтримка ґрунтувалася на стратегічних литовських інтересах, втім, базувалася і на фундаменті обізнаності литовського національного лідера у реаліях України та її народу.

У нашій роботі ми торкнемося малодослідженої складової публіцистичного продукту А. Сметони, а саме української тематики в його інтелектуальному доробку. Робота фокусується на багатоскладовій цілі – заповнені лакун у студіях української історичної литуаністики та балтистики у контексті новітньої доби, а також відтворення деяких невисвітлених донині аспектів українсько-литовських відносин XX ст. Це здійснюється через аналіз творчої спадщини А. Сметони. Особливу увагу нами приділено його знаковим публіцистичним творінням українознавчого спрямування.

Ключові слова: *Україна, Антанас Сметона, Литва, Михайло Грушевський, «Ukrainische Rundschau», «Viltis».*

Постановка проблеми. Цьогоріч виповнюється 150 років від дня народження і 80 років з дня загибелі Антанаса Сметони (1874–1944 рр.), одного з творців міжвоєнної Литовської держави, президента Литви.

Син багатодітного селянина з маленького населеного пункту Ужуленіс [1, p. 47] зумів стати справжнім явищем не лише у литовській політиці, але і в інтелектуальному сегменті.

Сметона-політик був учасником фактично всіх історично-значущих епізодів державотворчості у Литві перших чотирьох десятиліть XX ст. Він очолив

Литовську Тарибу (1917 р.), – національний керівний орган на зорі перших визвольних змагань литовського народу. Належав до сігнатарів акту відновлення незалежності країни (16 лютого 1918 р.). Стояв на чолі Державної Ради і став першим демократичним президентом молодої держави (1919–1920 рр.) під час Війни за незалежність (1919–1923 рр.). Врешті, цей важковаговик балтійської політики ототожнив цілу епоху з власним ім'ям, коли 17 грудня 1926 р. повернувся до влади шляхом державного перевороту. Його друге правління перервала тільки радянська окупація Литовської Республіки у червні 1940 р.

Важко переоцінити вплив А. Сметони і у громадському сегменті. Ще до початку Першої світової війни (1914–1918 рр.) він зарекомендував себе з лідерської перспективи. Організатор культурних і наукових громадських структур. Видавець та редактор литовськомовної періодики. Активіст народної просвіти і продуктивний публіцист. За міжвоєнної доби, незважаючи на активну політичну і державну діяльність, А. Сметона не відмовився від творчих ініціатив. Його наукові розвідки і педагогічна робота долучилися до єдиного інтелектуального композиту з працею публіциста [2].

Характерно, що «українське питання» кидало відблиск на обидві вищезазначені іпостасі А. Сметони – політика та інтелектуала. Україна, з її минулим та сучасним, перебувала у його фокусі від раннього етапу творчої діяльності на початку XX ст. Так само давньою була комунікація з українськими інтелектуальними елітами. Роки революції та визвольних війн трансформували старі зв'язки, перевели їх на нову платформу. Керована А. Сметоною, Литва у 1920–1930-х рр. надавала значне сприяння українському визвольному руху та його лідерам. Зацікавлення і підтримка ґрунтувалися на стратегічних литовських інтересах, однак мали коріння і у обізнаності національного лідера з реаліями України та її народу.

У даній статті ми торкнемося малодослідженої складової публіцистичного продукту А. Сметони, а саме української тематики в його інтелектуальному доробку.

Ступінь наукової розробки проблеми. Як публічна особа А.Сметона рано почав потрапляти до фокусу уваги майстрів пера. Хоча на перших порах, – побіжно, у шерегах з іншими засновниками головних громадських ініціатив литовського руху першого десятиліття XX ст. У цьому сегменті і зазначеному контексті, він фігурував не менш ніж у 65 публікаціях за період з 1900-х рр. до 1918 р. З моменту утворення Литовської Тариби восени 1917 р,. постать Антанаса Сметони все більше відображається у газетній і журнальній періодиці як окрема і важлива одиниця політикуму молодої країни.

Після деякого затишшя першої половини 1920-х рр. він знову вривається на перші шпальти у 1926 р. Зі зрозумілої причини. Військовий путч дає початок його автократичному правлінню. З 1929 р. воно стає реально одноосібним,

після усунення від владних повноважень конкурента – голови уряду А. Вольдемараса.

Усе наступне передвоєнне десятиліття пройшло під знаком домінування образу президента у масовій свідомості нації, а значить і наповненості ним обойми друкованих органів, які, здебільшого, і формували інформаційно-ідеологічний порядок денний. Пік збільшення масиву публікацій, присвячених різним віхам життєвого шляху А. Сметони, припали на 1934 р. Тоді Литва відзначала його 60-річний ювілей. Втім, і після цього інтерес до персони президента не спадав. Аж до ворожої інтервенції та повалення державності Литви. Зайве казати, що тогочасні книги, статті і замітки про А. Сметону мали здебільшого заангажований офіціозний характер. Проте не можна не відмітити бібліографічну та біо-бібліографічну роботу дослідників міжвоєнної доби [3; 4]. Вельми важливу для комплексного вивчення спадщини цього непересічного і знакового політика та інтелектуала.

За «екзильної Литви» 1940–1980-х рр. характеристики президента і створеної ним доби змістилися у критичний бік. Литовські дослідники з середовища діаспори створили немало робіт, присвячених різним сторонам особистості та векторам професійної діяльності А. Сметони. Включно з публіцистичним сегментом. Особливо виділяються праці Александраса Мяркеліса [5], Йонаса Аугустайтіса [6], Вацловаса Шілогеріса [7], створені у 1960-х рр.

Карколомні події 1989–1991 рр. знову покликали до життя суверенну Литву. Сприяли вони і духовній репатріації цілого покоління політиків та інтелектуалів, чиї імена табуювала окупаційна радянська влада. Природньо, що одним з тих, хто викликав найбільше зацікавлення науковців та загалу відродженої Литви був перший президент країни. З-поміж численних публікацій останніх 35 років передусім необхідно відзначити ґрунтовні роботи Альфонсаса Ейдінтаса [8; 9], Людаса Труски [10], Інгріди Якубавіченє [11]. Також було продовжено кропітку працю з укладання повної бібліографії та актуальної (на 2016 р.) біо-бібліографії А. Сметони [12].

Справедливо відмітити, що українська історична литуаністика також зробила свій внесок у сметонознавчі студії. Щоправда поки не вельми значний. Це пояснюється, зокрема, молодістю міжвоєнного напрямку у дослідженнях історії Литовської держави українськими науковцями-литуаністами. Постаті А. Сметони приділена окрема глава у першій україномовній синтетичній науковій праці з історії міжвоєнної Литви (1918–1940 рр.), створеній на базі Інституту історії та археології Балтійського регіону Клайпедського університету у 2020 р. [13]. За декілька років до цього з-під пера того ж автора вийшла біографічна стаття українською мовою про шлях литовського автократа та інтелектуала [14]. У випадках обох згаданих робіт розкриття аспектів його публіцистичної діяльності все ж не можна вважати повним.

Українська складова творчого доробку Антанаса Сметони нині продовжує чекати на повноцінне відтворення.

Актуальність. Українська литуаністика має давні традиції. Студії з історії середньовічної литовської державності присутні у доробку українських дослідників XIX – початку XX ст. Литовська проблематика понад 80 років перебувала і продовжує знаходитися у прицілі систематичних наукових розвідок вчених, зокрема чільного наукового осередку держави, – Національної Академії Наук. Після відновлення самостійності України у 1991 р. вітчизняна литуаністика отримала розсип талановитих і продуктивних дослідників, чиї імена відомі як на батьківщині, так і за її межами.

Проте, усе вищенаведене стосується медіавістичної складової литуаністики. У випадку з дослідженням більш пізніх епох, особливо новітнього періоду, ситуація протилежна. Не становить виключення і період між двома світовими війнами. Архі-важливий з точки зору формування сучасної литовської нації та генези державності. Тут репрезентативність української литуаністики, нажаль, поки вичерпується ліченими спеціалістами та скупим багажем робіт. Дана стаття покликана зробити внесок до біо-історичної складової литуаністичних студій новітньої доби. Оскільки мова у роботі йде про спадщину епохальної особистості, якою для литовської історії являється А. Сметона, то ареал перспективи розширюється до масштабів історії національного державного будівництва та конструктів політичних ідеологем міжвоєнної Литви. Перелічене робиться в контексті нашого ширшого комплексного дослідження історії Литви та інших країн Балтії періоду їхньої першої незалежності у XX ст. (1918–1940 рр.).

Мета та завдання дослідження. Наша робота фокусується на багатоскладовій цілі – заповнені лакун у студіях української історичної литуаністики та балтистики новітньої доби, а також відтворення деяких невисвітлених донині аспектів українсько-литовських відносин XX ст. У роботі це здійснюється, зокрема, через аналіз творчої спадщини А. Сметони. Особливу увагу нами приділено його знаковим публіцистичним творінням українознавчого спрямування.

Виклад основного матеріалу. Обсяг залишеного А. Сметоною доробку є вельми значним. Згідно підрахунків Ізідоріуса Кісінаса, укладача найбільш повної бібліографії робіт президента, станом на 1934 р. список складав 1617 позицій. Включаючи науковий контент, публікації у газетній та журнальній періодиці, друковані стенограми промов, листи і т.п. [4, p. 247]. За період 1935–1940 рр. доробок, діючого на той момент, голови держави збільшився ще на приблизно 700 одиниць інтелектуального продукту. Щоправда, переважна більшість цього масиву – промови і привітання з різних офіційних приводів, широко тиражовані тодішньою литовською пресою. Серед іншого, у п’ятиліття перед радянською окупацією світ побачили великі збірки промов А. Сметони, виголошених у 1927–1934 рр. [15], адресованих литовській молоді [16], двотомник його «Великих думок» [17; 18] та переклади творів античних філософів з грецької, здійснені президентом. Зазначимо, що остання

стаття А. Сметони вийшла у 1946 р., вже після його загибелі, присвячена проблемі взаємовідносин німецького нацистського режиму з Литвою у 1930-х рр. [19]. У подальшому книги, статті та промови колишнього вождя неодноразово перевидавалися як за кордоном, у роки екзилу, так і на батьківщині після відновлення незалежності Литовської Республіки.

Основну тематику публікацій А. Сметони у період його найбільшої творчої активності (до 1934 р.) складала соціальна і соціально-наукова проблематика (62,7% робіт) [4, p. XXIX]. Якщо ж вести мову про ранній етап творчості Сметони-публіциста (1900–1914 рр.), то тут левова частка контенту є дотичною до проблематики розбудови новітньої литовської ідентичності, національної культури та самозахисту литовців у протистоянні польському культурному та ідеологічному факторам.

На відміну від реалій української Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст., з передусім, русифікаційною загрозою втрати залишків національної аристократії крові, Литва зіткнулася з полонізацією нобілітету (що ближче до ситуації з українською знаттю нинішніх західноукраїнських земель). Цей процес мав значну тривалість і початками сягав доби двоєдиної Речі Посполитої. У XIX ст., після знищення польсько-литовської федерації,в епоху бездержавності, належність до польської мовної ідентичності для багатьох шляхетних родин Литви синонімізувала опір російській окупації. Гасла відновлення Речі Посполитої вели представників литовської шляхти під одні знамена з польськими революціонерами у часи Листопадового (1830–1831 рр.) та Січневого (1863–1864 рр.) повстань. Одночасно з «Литвою шляхетською» переживала становлення «Литва селянська»,– як головна кузня кадрів і законодавець Національного відродження. Вона будувалася на ідеологемі народності, що мала фундаментом литовську мову, традиції та католицьку релігійну свідомість. Саме до генерації «селянських синів», які вступили у боротьбу за етно-культурну суб’єктність литовського народу, належав і А. Сметона.

Станом на кінець XIX ст. литовці не мали помітних позицій у найбільших містах на власних етнічних теренах. Згідно перепису 1897 р., у Вільно (Вільнюсі) вони становили лише 2% містян. Натомість більшість мали єврейська (40%) і польська (31%) громади [20, с. 271]. У Ковно (Каунасі) ситуація була схожою. Єврейська діаспора – 35,2%, польська – 22,7% і лише 6,6% від загальної кількості жителів міста складали литовці [13, с. 228]. То ж, не тільки через неможливість спертися на денаціоналізовану аристократію, але і через слабку підтримку серед репрезентативних міських буржуа, литовський рух довго стикався з реаліями перебування на маргінесі.

Водночас, якісний результат дав тривалий процес мобілізації потенціалу питомого литовського елементу села. На територіях тодішніх Віленської, Ковенської, частково Сувалкійської губерній литовці становили більшість населення (61,6%). Особливо у сільських повітах на півдні сучасної Литви

(72%) [13, с. 206]. Реалізація потенціалу селянських мас задля задач національного руху потребувала постійної просвітницької роботи, яка активно велася у різних формах. Трибуною литовського руху стала литовськомовна преса, що вийшла з тіні та розквітла у 1900-х рр.

Складний процес трансформацій поступу до свободи потребував пошуку союзників та однодумців. До таких, в очах литовських діячів, належали українські інтелектуальні еліти. Український рух вже мав власний значний бекграунд і нерідко бачився прикладом та джерелом досвіду для литовських свідомих патріотичних кіл.

Зокрема, А. Сметона мав особисті стосунки з М. Грушевським. Одним зі свідчень цього може слугувати лист від 1(14) грудня 1908 р. до українського корифея від тодішнього вільнюського журналіста та редактора газетної періодики. Цей важливий документ був введений до наукового обігу у 2002 р. знаним українським дослідником Ю. Мициком.

У своєму листі А. Сметона доволі емоційно описував обставини польсько-литовської конфронтації. Він просив професора Грушевського сприяти публікації матеріалів про литовські справи в українській німецькомовній газеті «Ruthenische Revue» (така назва зазначена у листі, однак, ще з 1906 р. видання трансформувалося на місячник «Ukrainische Rundschau»), яка виходила у Відні. Натомість, А. Сметона пропонував висвітлювати проблеми пов’язані з життям галицьких українців у литовській газеті «Viltis», редактором і видавцем якої він являвся [21, с. 492-493].

Звертаючись з даною пропозицією, А. Сметона вже створив заділ з резонансних публікацій на українську тематику у керованому ним виданні. Протягом 1908 р. вийшла низка статей, серед яких передовиця у № 40. У ній «Viltis», на прикладі нещодавно померлого професора В. Антоновича, демонстрував вірність науковця і шляхтича своєму народу, всупереч позиції деукранізованих «братів» по соціальному стану [22]. У іншому випадку, з проукраїнським фльором, висвітлювалися обставини вбивства галицького намісника графа А. Потоцького українцем М. Січинським [23] і, з цього приводу, на захист «Української Галичини», відбувалася гостра полеміка з польськими виданнями [24]. З часом словесна баталія, за участі «Viltis», дісталася навіть освітнього питання у Галичині [25].

Повертаючись до знакового листа А. Сметони, адресованого М. Грушевському, не можемо не відмітити слушність наступного зауваження Ю. Мицика. Він підкреслив, що М. Грушевський, вміло вибудовуючи мережу контактів з науковцями, культурними, громадськими і політичними діячами різних країн, сприяв поширенню знань про Україну та український народ [21, с. 474]. Маємо додати, що у випадку з Литвою, сприяння М. Грушевського ініціативам тамтешнього національного руху доклалися до виходу «литовського питання» на більш широкі європейські терени. Обопільна ж зацікавленість посилила інтерес до України серед литовців.

У 1909 р. почали спостерігатися творчі плоди ефективної комунікації обох національних рухів. М. Грушевський у статті «На українські теми», котра вийшла у «Літературно-науковому віснику», закликав українців до якомога ближчої співпраці з литовським та білоруським рухами. Поєднані спільною історією від часів Київської держави та Великого князівства Литовського, три народи, за М. Грушевським, стояли перед однаковими викликами і загрозами своєму самобутньому культурному існуванню. Місію українців, по відношенню до цих «давніх союзників і сусідів», Михайло Сергійович вбачав у всебічній помочі, включно із медійною підтримкою литовського і білоруського рухів українською пресою. Адже, за словами українського «патріарха», «діло їх нам не чуже, а навпаки дуже близьке» [26, с. 124-126]. Ті ж сенси заклав М. Грушевський у статті-маніфесті перспектив українсько-литовсько-білоруської стратегічної співпраці – «Україна, Білорусь, Литва» (тут і далі назви статей подаються нами в українському перекладі з німецької та литовської – *А.П.*). Її того ж року опублікувало видання «Ukrainische Rundschau» [27]. Литовська преса радісно відгукнулася на заклики видатного українця.

У № 9 (194) газети «Viltis» (січень 1909 р.) вийшла стаття «Литовські друзі». Публікація без підпису, та сумнівів у авторстві А. Сметони немає (прижиттєві бібліографи його робіт беззастережно відносили її до доробку президента Литви [4, p. 54]). У «Литовських друзях» переповідався, для литовськомовних читачів, зміст статті М. Грушевського «На українські теми». Висловлювалася підтримка його позиції. Самого ж професора автор статті назвав «справжнім братнім голосом» [28, p. 1-2].

Цим А. Сметона не обмежився. У наступному номері газети «Viltis» було надруковано ще одну його статтю – «Зближаймося з українцями». Промовиста назва точно відображала зміст. Почавши з короткого опису русифікаційних і полонізаційних загроз, проблеми делитуанізованої аристократії, автор повторив тези М. Грушевського про спільний віковічний шлях литовців, білорусів та українців. Історичну єдність у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Друга половина статті цікава, як приклад погляду іноземця на звершення українського руху. А. Сметона висловлює повагу і навіть захоплення здобутками української культури, зокрема, літератури та драматургії. Їх автор публікації вважав ближчими і зрозумілішими для литовців аніж, наприклад, польський культурний продукт. Даний факт А. Сметона доводив ще й спорідненістю селянської природи литовців та українців. Поруч з тим вважав здобутки українства значнішими, а значить достойними наслідування. Постать великого Т. Шевченка бачилася, свого роду, запорукою гандикапу українців перед литовцями і білорусами у культурній сфері. За висловом А. Сметони, поки Литва ще перебувала «усні» Україна народила свого «співця-поета», який зумів запалити серця співвітчизників «вогнем свободи». Окрім Тараса Григоровича, майбутній лідер литовської нації виділяв здобутки М. Костомарова та

В. Антоновича. Нариси професора Антоновича з історії Великого князівства Литовського А. Сметона вважав обов'язковими до прочитання кожному литовцю. Завершувалася стаття закликом «простягти один одному братерськи руки», що, за ідеологічним посилом, як ніщо краще звучало в унісон з назвою публікації [29, p. 1]. Як і у випадку зі статтею «Литовські друзі» дана робота залишилася без підпису. Проте і тут авторство А. Сметони не підлягає апеляції [4, p. 50].

Невдовзі «Зближаймося з українцями», у німецькому перекладі, надрукували в «Ukrainische Rundschau» [30]. Вочевидь спрацювала бажана А. Сметоною протекція М. Грушевського перед редакцією віденського видання. Додамо, що молодий литовський діяч скористався наданими можливостями сповна. Протягом 1909 р. на сторінках журналу вийшли статті А. Сметони про участь католицької церкви у полонізаційних процесах у Литві [31] та про литовський етнічний елемент у етнографічній Литві [32]. Перша з цих двох робіт мала відкрити окрему литовську рубрику, створену в «Ukrainische Rundschau» на прохання литовських активістів [31, s. 137]. Обидві статті вийшли з підписом «Von Lenas». Це був германізований варіант псевдо «Lėnas», одного з відомих нині 32 псевдонімів і криптонімів, під якими писав Антанас Сметона [4, p. 3-6]. У свою чергу «Viltis», на дружніх правах, рекламував «Ukrainische Rundschau» серед литовських читачів. Закликаючи інтелектуалів Литви долучатися до розширення бази підписників цього українського видання [33, p. 1-2].

У подальшому, литовська проблематика і надалі продовжувала підніматися на сторінках «Ukrainische Rundschau». Хоча навряд можна говорити про успіх ідеї з окремим литовським розділом. Тематичного наповнення для нього було явно недостатньо, що продемонстрували випуски наступних років. Сам А. Сметона (під тим же псевдонімом) у 1910 р. розмістив в цьому друкованому органі ще одну свою статтю, присвячену 500-річчю Грюнвальдської битви, що дотична українській та, загалом, центрально-східноєвропейській тематиці.

У ній автор дав місце гіркій іронії. З сумом констатуючи сучасний йому стан речей – неволю литовців та поляків, народів-переможців Грюнвальда та велич і міць німців, колись переможених військами Вітовта та Владислава Ягайла. Поруч з цим – роздуми про ступінь внеску в успіх 1410 р. литовців, русинів і татар, жаль з приводу культурної конфронтації колишніх партнерів по Речі Посполитій і т.п. Вірний своїм поглядам, А. Сметона покладає вину за польсько-литовське протистояння на шовіністичну ментальність польського руху, яка, на думку автора статті, розповсюджується і на ставлення до українців, білорусів та євреїв [34, s. 159-162].

Резюмуючи, А. Сметона розширює ареал природних союзників литовського руху, порівняно з публікаціями 1909 р. До таких відносить не лише українців (русинів мовою статті) та білорусів, але і латишів. Ті народи, чиї «прагнення схожі» з литовськими. Які, згідно твердження публіциста, за століття співжиття не нав'язували свого світобачення іншим. Не заважають розвитку одне одного.

Навіть більше – радіють успіхам «поступу національної культури». Автор пропонував власне бачення майбутнього Балто-Чорноморського простору. Регіон мало поєднати «гасло співчуття», ідеалізованого братерства чотирьох народів. Втім, двері до єдності не закриті і для поляків. До них литовці, за А. Сметоною, не мають ненависті, проповідуючи постулат: «мир, а не війна» [34, s. 162].

До української проблематики автор повернувся за декілька років. У 1913 р. на шпальтах «Viltis» виходить його аналітико-прогностична стаття «Українці в очах світу» (під псевдонімом «V.»). За своєю компліментарністю вона перегукується з публікаціями попередніх років. Цього разу А. Сметона захоплюється вмінням українських інтелектуалів використати будь-яку можливість задля популяризації історії та культури України серед європейського загалу. У якості прикладу наводилася ситуація з паризьким франкомовним виданням «Les Annales des nationalités», заснованим відомим литовським діячем Юозасом Габрісем. За словами А. Сметони українці заповнили статтями один з номерів газети, задуманої як рупор поневолених народів. Українські науковці, літератори, парламентарі з Австро-Угорщини мобілізувалися заради створення вигідного образу України і українства та розмістили у паризькому виданні свої короткі, але змістовні публікації про минуле України та актуальні виклики.

Звісно, публікація А. Сметони не обмежується констатацією пасіонарності і винахідливості українців чи черговими закликами до литовців слідувати українському прикладу у роботі з популяризації власної національної справи. У даній статті публіцист дає коротке і влучне порівняння розвитку українського руху на території Російської і Австро-Угорської імперій. Він також порівнює українців з іншими слов'янськими народами. Зазначає, що попри недостатню поки політичну репрезентативність, за ними велике майбутнє, у якому українському народу «судилося відіграти важливу роль у ряду інших націй». З ними, українцями, – «молодим європейським народом», на думку А. Сметони, змушені будуть рахуватися сусіди. Самі ж українці потроху усвідомлюють свій потенціал, хоча «ще не повністю прокинулися». Втім, вже відчувають величезну внутрішню силу [35, p. 1].

Амбітні прогнози, як для перспектив бездержавного народу розірваного двома імперіями. Втім, рівно за рік після виходу статті А. Сметони для українців, як і для литовців, закінчилася так звана «доба малих справ». Перша світова війна створила нові виклики і пришвидшила трансформації прагнень національних рухів у напрямку політичного автономізму, а згодом – повної незалежності. Обидва народи ступали на шлях випробування самостійницької амбіції. Як продемонструє перебіг історії, литовцям вдалося дати ефективнішу відповідь на виклики часу.

Воєнне лихоліття (1914–1918 рр.), революції і падіння Російської та Німецької імперій змінили вектор діяльності А. Сметони. Народження Сметони

– політика та державника, внесло кардинальні корективи у його публіцистичну творчість, де українська тематика поступилася іншим питанням.

Висновки. Публікації з української проблематики становлять незначну частину інтелектуальної спадщини А. Сметони у кількісному вираженні. Втім, цього не можна сказати про якісний вимір. Основні роботи з даної категорії – «Зближаймося з українцями» та «Україна очима світу» – являють собою концентрат прагматичного українофільства майбутнього литовського лідера. Його прогностицизм і висока оцінка здобутків сучасного йому українства, продемонстровані у цих статтях, визначили твердість погляду А. Сметони на стратегічність співпраці литовського руху з українським. Антанас Сметона являвся одним із локомотивів комунікації і, одночасно, входив до плеяди архітекторів виключно позитивного стереотипу українця в очах литовського суспільства. Газетна і журнальна періодика, як провідний для того часу інструментарій мас-медіа, був успішно використаним для цього.

Подальша розробка проблематики українського вектору активностей литовського національного руху загалом і особисто А. Сметони, зокрема, дозволить значно розширити горизонти уявлень про співпрацю елітаріїв обох народів у переддень революційних подій 1917–1918 рр. Водночас, глибші розвідки підвалин литовсько-української комунікації ранньої новітньої доби дадуть змогу дослідити підстави проукраїнської політики міжвоєнної Литовської Республіки. Європейської країни, де на офіційному рівні відзначалися свята зниклої, у той історичний період, української державності. У «сметонівській» Литві діяла широка мережа українських громадських організації та створювалися сприятливі обставини для популяризації української культури, всупереч незначній чисельності діаспори. Надавалася також суттєва фінансова і дипломатична підтримка українським революційним структурам на континенті.

Проекцію усього трансдекадного шляху еволюції литовсько-української комунікації ми вважаємо запорукою якісних зрушень в українській історичній литуаністиці в контексті студій новітньої доби.

Список використаних джерел та літератури

1. Liekis A. Pirmasis Lietuvos Prezidentas Antanas Smetona. Biografijos bruožai. *Prezidentas Antanas Smetona. Raštai, kalbos, darbai*. Vilnius: Versmė, 2018. T. 1. P. 47-82.
2. Eidintas A. Antanas Smetona. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. 2018. URL: https://www.vle.lt/straipsnis/antanas-smetona/
3. Kisinas I. (leid. sud.) A. Smetonos bibliografija, liečianti lietuvių kalbos reikalą. Kaunas: Spindulio, 1934. 8 p.
4. Kisinas I. (leid. sud.) Antano Smetonos bibliografija ir bio-bibliografija, 1874-1934. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys, 1935. 658 p.
5. Merkelis A. Antanas Smetona: jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla. New York: Amerikos lietuvių tautinė sąjunga, 1964. XIII, 740 p.
6. Augustaitis J. Antanas Smetona ir jo veikla. Chicago: Chicagos Lietuvių literatūros draugija, 1966. 154 p.

7. Šliogeris V. Antanas Smetona: žmogus ir valstybininkas: atsiminimai. Sodus, Mich.: Bachunas, 1966. 181 p.
8. Eidintas A. Antanas Smetona: politinės biografijos bruožai. Vilnius: Mintis, 1990. 243 p.
9. Eidintas A. Antanas Smetona ir jo aplinka. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012. 511 p.
10. Truska L. Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996. 411 p.
11. Jakubavičienė I. Duetas: Antanas ir Sofija Smetonos. Vilnius:Versus aureus, 2016. 438 p.
12. Daugėlaitė Z., Adomaitienė I. (leid. sud.) Antanas Smetona. Bibliografijos rodyklė (1935–2016). Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2019. 259 p.
13. Петрик А. Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940). Одеса-Рига-Торунь: Видавничий дім "Гельветика", Izdevnieciba "Baltija Publishing", Wydawnictwo Adam Marszalek, 2020. 382 с.
14. Петрик А. Диктатор та інтелектуал: основні віхи життєвого шляху Антанаса Сметони. *Scriptorium nostrum*. 2017. № 2 (8). С. 333-370.
15. Smetona A. Pasakyta parašyta, 1927–1934: įvairiomis progomis pasakytų kalbų rinkinys. Kaunas: Pažanga, 1935. XXIII, 360 p.
16. Smetona A. Vadopasėke: Antano Smetonos Lietuvos skautų šefo mintys skautiška jam jaunimui. Kaunas: Skautų aidas, 1937. 109 p.
17. Smetona A. Didžiosios mintys. Kaunas: "Pažangos" b-vė, 1935. D.1. VII, 120 p.
18. Smetona A. Didžiosios mintys. Kaunas: "Pažangos" b-vė, 1937. D.2. 128 p.
19. Smetona A. Nacionalsocialistinės Vokietijos santykiai su Lietuva. *Mūsų viltis*. 1946. Nr. 2. P. 4.
20. Винарчук Т. Національно-державне відродження України та Литви початку XX ст.: перспективи компаративного аналізу. *Scriptorium nostrum*. 2018. № 2 (11). С. 264-273.
21. Мицик Ю. З листів до Михайла Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1–4 (152-155). С. 471-506.
22. Katriegi renegatai? *Viltis*. 1908. Nr. 40 (75). P. 1.
23. Iš užsienių. Galicijos vietininko užmušimas. *Viltis*. 1908. Nr. 44 (79). P. 3.
24. Endekų laikraštis apie lietuvių spaudą. *Viltis*. 1908. Nr. 49 (84). P. 1.
25. Kalakutai pasišiaušė. *Viltis*. 1908. Nr. 56 (91). P. 1.
26. Грушевський М. На українські теми. *Літературно-науковий вістник*. 1909. Річ. XII. Т. XLV. С. 115-126.
27. Hruschewskyj M. Ukraine, Weissrussland, Litauen. *Ukrainische Rundschau*. 1909. VII Jahrgang. Nr. 2. S. 49-53.
28. Lietuvių draugai. *Viltis*. 1909. Nr. 9 (194). P. 1-2.
29. Susiartinkime su ukrainiečiais. *Viltis*. 1909. Nr. 10 (195). P.1.
30. Unsere Bundesgenossen — die Ukrainer. *Ukrainische Rundschau*. 1909. VII Jahrgang. Nr. 4. S. 186-188.
31. Lenas, Von. Die katholische Kirche als Polonisierungs mittel. *Ukrainische Rundschau*. 1909. VII Jahrgang. Nr. 3. S. 137-142.
32. Lenas, Von. Das litauische Element im ethnographischen Litauen. *Ukrainische Rundschau*.1909. VII Jahrgang. Nr. 6. S. 276-280.
33. "Ukrainische Rundschau". *Viltis*. 1909. Nr. 40 (225). P. 1-2.
34. Lenas, Von. Die Grunwald teier und die Litauer. *Ukrainische Rundschau*. 1910. VIII Jahrgang. Nr. 5/6. S. 159-162.
35. V. Ukrainiečiai pasaulio akyse. *Viltis*. 1913. Nr. 65 (852). P. 1.

References

1. Liekis, A. (2018). Pirmasis Lietuvos Prezidentas Antanas Smetona. Biografijos bruožai. *Prezidentas Antanas Smetona. Raštai, kalbos, darbai*. Vilnius: Versmė, (T. 1), pp. 47-82. [In Lithuanian].

2. Eidintas, A. (2018). Antanas Smetona. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. [Online]. Available from: https://www.vle.lt/straipsnis/antanas-smetona/ [In Lithuanian].
3. Kisinas, I. (leid. sud.) (1934). *A. Smetonos bibliografija, liečianti lietuvių kalbos reikalą*. Kaunas: Spindulio. [In Lithuanian].
4. Kisinas, I. (leid. sud.) (1935). *Antano Smetonos bibliografija ir bio-bibliografija, 1874-1934*. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys. [In Lithuanian].
5. Merkelis, A. (1964). *Antanas Smetona: jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*. NewYork: Amerikos lietuvių tautinė sąjunga. [In Lithuanian].
6. Augustaitis, J. (1966). *Antanas Smetona ir jo veikla*. Chicago: Chicagos Lietuvių literatūros draugija. [In Lithuanian].
7. Šliogeris, V. (1966). *Antanas Smetona: žmogus ir valstybininkas: atsiminimai*. Sodus, Mich.: Bachunas. [In Lithuanian].
8. Eidintas, A. (1990). *Antanas Smetona: politinės biografijos bruožai*. Vilnius: Mintis. [In Lithuanian].
9. Eidintas, A. (2012). *Antanas Smetona ir jo aplinka*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. [In Lithuanian].
10. Truska, L. (1996). *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras. [In Lithuanian].
11. Jakubavičienė, I. (2016). *Duetas: Antanas ir Sofija Smetonos*. Vilnius: Versus aureus. [In Lithuanian].
12. Daugėlaitė, Z., Adomaitienė, I. (leid. sud.) (2019). *Antanas Smetona. Bibliografijos rodyklė (1935–2016)*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka. [In Lithuanian].
13. Petryk, A. (2020). *Epokha velykykh nadii: narysy istorii mizhvoiennoi Lytvy (1918–1940)*. Odesa-Ryha-Torun: Vydavnychyi dim "Helvetyka", Izdevnieciba "Baltija Publishing", Wydawnictwo Adam Marszalek. [In Ukrainian].
14. Petryk, A. (2017). Dyktator ta intelektual: osnovni vikhy zhyttievoho shliakhu Antanasa Smetony. *Scriptorium nostrum*, 2 (8), pp. 333-370. [In Ukrainian].
15. Smetona, A. (1935). *Pasakyta parašyta*, 1927–1934: *įvairiomis progomis pasakytų kalbų rinkinys*. Kaunas: Pažanga. [In Lithuanian].
16. Smetona, A. (1937). *Vadopasėke: Antano Smetonos Lietuvos skautų šefo mintys skautiška jam jaunimui*. Kaunas: Skautų aidas. [In Lithuanian].
17. Smetona, A. (1935). *Didžiosios mintys*. Kaunas: "Pažangos" b-vė (D.1). [In Lithuanian].
18. Smetona, A. (1937). *Didžiosios mintys*. Kaunas: "Pažangos" b-vė (D.2). [In Lithuanian].
19. Smetona, A. (1946). Nacionalsocialistinės Vokietijos santykiai su Lietuva. *Mūsų viltis*, 2, p. 4. [In Lithuanian].
20. Vynarchuk, T. (2018). Natsionalno-derzhavne vidrodzhennia Ukrainy ta Lytvy pochatku XX st.: perspektyvy komparatyvnoho analizu. *Scriptorium nostrum*, 2 (11), pp. 264-273. [In Ukrainian].
21. Mytsyk, Yu. (2002). Z lystiv do Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainskyi istoryk*, 1–4 (152-155), pp. 471-506. [In Ukrainian].
22. Katriegi renegatai? (1908). *Viltis*, 40 (75), p. 1. [In Lithuanian].
23. Iš užsienių. Galicijos vietininko užmušimas. (1908). *Viltis*, 44 (79), p. 3. [In Lithuanian].
24. Endekų laikraštis apie lietuvių spaudą. (1908). *Viltis*, 49 (84), p. 1. [In Lithuanian].
25. Kalakutai pasišiaušė. (1908). *Viltis*, 56 (91), p. 1. [In Lithuanian].
26. Hrushevskyi, M. (1909). Na ukrainski temy. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, XII, XLV, pp. 115–126. [In Ukrainian].
27. Hruschewskyj, M. (1909). Ukraine, Weissrussland, Litauen. *Ukrainische Rundschau*, VII, 2, pp. 49-53. [In German].
28. Lietuvių draugai. (1909). *Viltis*, 9 (194), pp. 1-2. [In Lithuanian].
29. Susiartinkime su ukrainiečiais. (1909). *Viltis*, 10 (195), p. 1. [In Lithuanian].
30. Unsere Bundesgenossen — dieUkrainer. (1909). *Ukrainische Rundschau*, VII, 4, pp. 186-188. [In German].

31. Lenas, Von. (1909). Die katholische Kirche als Polonisierungs mittel. *Ukrainische Rundschau*, VII, 3, pp. 137-142. [In German].
32. Lenas, Von. (1909). Das litauische Element im ethnographischen Litauen. *Ukrainische Rundschau*, VII, 6, pp. 276-280. [In German].
33. "Ukrainische Rundschau". (1909). *Viltis*, 40 (225), pp. 1-2. [In Lithuanian].
34. Lenas, Von. (1910). Die Grunwald teier und die Litauer. *Ukrainische Rundschau*, VIII, 5/6, pp. 159-162. [In German].
35. V. (1913). Ukrainiečiai pasaulio akyse. *Viltis*, 65 (852), p. 1. [In Lithuanian].

***Petryk A. The Ukrainian Theme in the Journalistic Legacy of* Antanas Smetona (1874-1944).**

This article focuses on the intellectual legacy of the prominent Lithuanian political and state figure Antanas Smetona. He was the first president of democratic Lithuania from 1919 to 1920 and the autocratic leader of the Lithuanian state from 1926 to 1940. Beyond his political activities, Smetona was a key figure in the public and cultural sphere of the Lithuanian national movement during the later stage of the national revival. He actively engaged in publishing and editorial work within the sphere of Lithuanian-language mass media and organized the effective production of educational content for the Lithuanian readership. In addition, the future president left behind a significant journalistic material. The "Ukrainian question" reflected both aspects of Smetona's public identity – his roles as a politician and as an intellectual. Ukraine, with its past and present, was within his sphere of interest from the early stages of his career at the beginning of the 20th century. His communication with Ukrainian intellectual elites was equally longstanding. The years of revolution and armed liberation struggle transformed these old connections, elevating them to a new platform. Under Smetona's leadership, Lithuania supported Ukrainian revolutionary-liberation structures throughout the 1920s and 1930s. This support was based on Lithuania's strategic interests, but it's also rooted in Smetona's deep understanding of Ukraine and its people.

In this article, we will explore a little-researched aspect of Smetona's journalistic legacy: the Ukrainian theme in his intellectual work. The study focuses on a multi-faceted goal – filling gaps in historical Lithuanistic and Baltistic studies in Ukraine, related to the modern era, while also uncovering previously unexamined aspects of Ukrainian-Lithuanian relations in the 20th century. This is achieved through ananalysis of Smetona's intellectual legacy, with particular attention to his most significant journalistic works centered on Ukrainian question.

Keywords: *Ukraine, Antanas Smetona, Lithuania, Mykhailo Hrushevskyi, "Ukrainische Rundschau", "Viltis".*

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

УДК 94
http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-28-12

Кудряченко А.І.
https://orcid.org/0000-0002-3833-989X
Солошенко В.В.
https://orcid.org/0000-0002-7096-9859

КУЛИНИЧ ІВАН МАРКОВИЧ – ЗНАНИЙ ГЕРМАНІСТ ТА ЧУДОВА ЛЮДИНА, НЕОРДИНАРНА ПОСТАТЬ, НЕВТОМНИЙ ДОСЛІДНИК (1924-2002 РР.) IN MEMORIAM

Стаття присвячена дослідженню життєвого шляху і наукової діяльності українського вченого – Івана Марковича Кулинича. Цьогоріч 15 серпня наукова спільнота України відзначає 100-ліття від дня народження визначного вченого, доктора історичних наук, професора Івана Марковича Кулинича (1924–2002) – відомого германіста, дослідника українсько-німецьких відносин та німецької громади України.

В українській науці постать професора І.М. Кулинича займає належне місце серед тих науковців, які забезпечили існування й подальший розвиток української германістики. У статті розкрито науково-організаційну діяльність вченого та його внесок у розвиток української германістики.

Багатоаспектною була його й науково-організаційна та громадська діяльність. І.М. Кулинич активно співпрацював з міжнародними науковими організаціями країн так званого ближнього і далекого зарубіжжя, він був членом Ради міжнародного центру німецьких історичних досліджень, Міжнародної асоціації дослідників історії і культури російських німців, брав активну участь у міжнародних та вітчизняних форумах, конгресах, конференціях

Бойові заслуги, плідна наукова, науково-організаційна і громадська діяльність І.М. Кулинича одержали високу оцінку – знаний вчений нагороджений орденами Вітчизняної війни І та ІІ ступенів, орденом Трудового Червоного Прапора, Почесною грамотою Президії Верховної Ради України, пятьнадцаттю медалями. Він лауреат премії Президії АН України ім. Д.З. Мануїльського (1976 р.). У 1984 р. І.М. Кулиничу присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки України.

Ключові слова: *Іван Маркович Кулинич, германістика, українсько-німецькі зв'язки, німецька спільнота України.*

Яскравою постаттю у вітчизняній науці був Іван Маркович Кулинич – відомий український вчений, знаний історик-германіст, сторіччя від дня народження якого відзначалося у серпні 2024 року. Він був непересічною людиною, пройшов через важкі випробовування, мав твердий характер, його пам'ятають як чуйну людину, якій притаманні чудові якості та чесноти доктора історичних наук, професора, Заслуженого діяча вітчизняної науки. Іван Маркович народився 15 серпня 1924 р. у селі Грушківці Кам'янського району Черкаської області в селянській родині [3, с. 167]. Після успішного закінчення

сільської семирічки він поступив у Смілянський механіко-технологічний технікум, але навала фашистських загарбників відібрала у юнака щасливі студентські роки. Під час окупації УРСР у роки німецько-радянської війни жив у рідному селі, а після визволення села від фашистських окупантів у січні 1944 р. був мобілізований до лав Червоної армії.

Тяжкі випробування принесла йому, як і більшості людей і його ровесникам, та пора. І.М. Кулинич перебуває на фронті та бере безпосередню участь у бойових діях. То були непрості, а почасти досить ризиковані бойові операції з відмобілізованим та ще боєздатним ворогом. Іван Маркович з доблестю служить рядовим розвідником у складі 11 окремого повітряно-десантного батальйону 7 гвардійської Черкаської повітряно-десантної дивізії. Під час виконання одного з бойових завдань у червні 1944 р. він дістає тяжке поранення, внаслідок чого частково втратив зір і руку. Про хоробрість та відвагу рядового-розвідника свідчать його бойові ордени й медалі. Після вимушеного повернення з фронту і тривалого лікування у військових госпіталях Іван Маркович з молодечим ентузіазмом поринає у навчання та прагне надолужити багато втраченого за воєнні роки. Будучи інвалідом війни, він усі сили свого характеру, здібності, волю, енергію і завзяття мобілізує на повернення до повноцінного життя. В 1947 р. поступає у Ніжинську школу по підготовці сліпих інвалідів вітчизняної війни у вищі учбові заклади, а з 1948 р. перебуває на студентській лаві історичного факультету Львівського державного університету, який закінчив з відзнакою у 1953 році [3].

Своє навчання Іван Маркович продовжив у аспірантурі Інституту історії АН УРСР (нині Інститут історії України НАН України), до якої поступив відразу після закінчення університету. І вже з 1953 р. все творче життя вченого нерозривно пов’язане з цією провідною в Україні науково-дослідницькою установою історичного профілю. Іван Маркович Кулинич у цій авторитетній установі за майже півстоліття невтомної праці послідовно пройшов шлях від молодшого до головного наукового співробітника Інституту історії України НАН України [1, с. 568]. Незмінно працюючи у відділі новітньої історії зарубіжних країн (зазначимо, що його назва декілька разів змінювалася з огляду на відповідні чинники), І.М. Кулинич разом зі своїми сумлінними колегами – відомими фахівцями із всесвітньої історії Ф.П. Шевченком, В.І. Клоковим, І.М. Мельниковою, В.Н. Гулевичем, Л.А. Лещенком, І.А. Петерсом, П.С. Соханем, П.М. Калениченком, І.Ф. Євсеєвим, С.В. Віднянським та багатьма іншими дослідниками стояв у витоків створення нового історичного наукового напряму – вивчення новітньої історії та міжнародних відносин країн Центральної і Південно-Східної Європи. І цілком природно, що незабаром даний напрям досліджень перетворився в цілком самостійну й доволі авторитетну наукову школу у вітчизняній історичній науці.

Визначальним у становленні та зростанні молодого вченого-історика стало знайомство з відомим істориком-балканістом, славістом, дослідником всесвітньої історії, доктором історичних наук, професором Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка Віктором Андрійовичем Жебокрицьким. Він, дійсно, що по-батьківськи підтримав Івана Марковича і назавжди залишився для нього вчителем, старшим товаришем та шанованим і добрим другом. Відтак результати не забарилися. Адже невдовзі І.М. Кулинич публікує свої перші наукові роботи, присвячені історії революційного руху в країнах Центральної і Південно-Східної Європи у першій половині XX ст., а у 1958 р. під керівництвом В.А. Жебокрицького успішно захищає кандидатську дисертацію за темою: «Становище і боротьба робітничого класу Болгарії на початку XX ст. (1907-1912 рр.)» [3].

Проте з плином часу наукові інтереси дослідника Івана Марковича все більше зосереджуються на розробці проблематики, пов'язаної з історією Німеччини, розвитком українсько-німецьких відносин. Дана проблематика, по-суті, стала однією з улюблених тем І.М. Кулинича. Тож їй він приділяв, певно, що найбільше уваги протягом тривалого періоду своєї наукової біографії. Уже в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. з'являється перший цикл робіт з цієї тематики, зокрема у 1959 р. вийшла друком перша монографія І.М. Кулинича «Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918-1919 рр.)», а в 1963 р. – ґрунтовна монографія «Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900-1914 рр.)». Відзначимо, що саме дана монографія і її документальна насиченість лягли в основу його докторської дисертації. Іван Маркович успішно захистив у 1970 р. докторську дисертацію на тему: «Загарбницька політика німецького імперіалізму щодо України наприкінці XIX – на початку XX ст.» [14].

Високу оцінку спеціалістів отримала вельми оригінальна праця І.М. Кулинича «Українсько-німецькі історичні зв'язки», яка була видрукувана у Києві в 1969 р. В даній роботі, ґрунтуючись на солідних нових архівних і опублікованих джерелах автор провів глибокий аналіз взаємин українського і німецького народів з часів Київської Русі до кінця Другої світової війни. Перу вченого належать також монографії: «Економічне співробітництво УРСР з країнами соціалізму» (К., 1962); «Економічні та культурні зв'язки УРСР і НДР» (К., 1966); «Перша на німецькій землі» (К., 1974); «Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму» (К., 1976); «Трасса братского сотрудничества» (К., 1980); «Киев и города-побратимы» (К., 1984, у співавторстві з С.В. Віднянським); «Рабочий класс Германской Демократической Республики – ведущая сила в строительстве социалистического общества» (К., 1982) тощо.

Виконані І.М. Кулиничем дослідження та напрацювання й нині не втратили своєї наукової цінності, їх відрізняє, перш за все, залученням широкої джерельної бази, насамперед українських, російських та німецьких архівних

документів і літератури. Роботи І.М. Кулинича здебільшого охоплюють практично всі найважливіші сторони історичних зв'язків і співробітництва України з Німеччиною та іншими зарубіжними країнами в політичній, економічній, науково-технічній та культурній сферах впродовж бурхливих подій всього XX століття.

У постаті Івана Марковича його колеги, а особливо учні та молода генерація дослідників, вбачали українського вченого з широким науковим світоглядом, який спромігся творчо розвинути глибокі традиції вітчизняних вчених, розробляючи водночас нові наукові теми сучасної історичної науки. І це стосувалося не лише актуальних питань власне історії Німеччини та українсько-німецьких зв'язків, а й з історії низки країн Центральної і Південно-Східної Європи та міжнародних відносин. Знаний вчений є автором більш як 350 наукових праць, серед яких понад 20 монографій, які дають уявлення про багатогранність, енциклопедичність знань вченого, новизну підходів, високу наукову цінність ідей та їх практичне значення. Доречі, Іван Маркович підготував десятки ґрунтовних статей до новітньої багатотомної «Енциклопедії історії України», перший том якої побачив світ лише у 2003 р., вже після того, як він відійшов у вічність. У багатьох книжкових виданнях І.М. Кулинич виступав як відповідальний редактор, науковий рецензент. Його праці одержали належну оцінку фахівців у рецензіях, надрукованих у вітчизняних та закордонних журналах. Деякі роботи вченого видані німецького і болгарською мовами, які він добре опанував [5].

Нам, авторам цієї статті, пощастило тією чи іншою мірою знати і відчувати науковий хист та доброзичливість, дієву підтримку молодих дослідників з боку знаного, авторитетного германіста та чудової людини. Ми знаємо й шануємо його науковий доробок, вчилися в нього і намагалися й намагаємося продовжувати закладені ним традиції вітчизняної германістики. Так, на початку 1990-х рр., з розбудовою незалежної України, що має багатонаціональний склад держави, особливий інтерес як у Івана Марковича, так і у А.І. Кудряченка та інших дослідників викликала така малодосліджена тема в нашій історіографії, як проблема національного і культурного розвитку етнічних меншин, зокрема німецького населення в Україні. Тож у 1992 р. за підтримки ще Академії наук УРСР (яка з 1994 р. трансформувалася в Національну академію наук України) і її академіків Я.С. Яцківа та Ю.Ю. Гліби ми провели Всеукраїнську конференцію з історії німецького етнічного чинника на вітчизняних теренах. Одним із результатів тих наших зусиль стала підготовка і вихід у 1995 р. друкованої праці «Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення» авторів А.І. Кудряченка, І.М. Кулинича, В.В. Хохлачова. Ця наукова розвідка була присвячена історичному минулому та сьогоденню етнічних німців в Україні. В ній також, подавався матеріал адміністративно-територіального устрою німецьких поселень, духовного життя колоністів, вирішення їхніх національно-культурних потреб. Як зазначав в

своїй рецензії доктор історичних наук, професор В.Н. Гулевич – «ця робота одна з перших у вітчизняній історіографії, в якій, з позицій історичної об'єктивності розглядалася доля німців України, аналізувалися животрепетні питання, пов'язані з поверненням в Україну і влаштуванням німецьких вихідців на землі їхніх предків, котрим стала вона другою батьківщиною». В.Н. Гулевич також висловлював сподівання, що дана праця має стати добрим початком подальших досліджень цієї важливої проблеми [4, с. 157].

Тож результати не забарилися і чимало українських науковців продовжили досліджувати цю проблематику. Зокрема, того ж року І.М. Кулинич у співавторстві зі своєю колишньою аспіранткою Н.В. Кривець видають ґрунтовну монографію «Нариси з історії німецьких колоній в Україні». Певно, що ця робота стала відповідним продовженням та доповненням й статті І.М. Кулинича «Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.)», надрукованій в Українському історичному журналі у вересні 1990 року [7]. Саме окреслена тоді мета та основні завдання, поставлені в ній, тепер доволі широко розкривалися у монографії. Автори ретельно дослідили і узагальнили величезний пласт першоджерел, переважно архівних, і літератури за цією темою. Вони відтворили історичне тло та з'ясували особливості заселення південно-українських територій німецькими колоністами, їх економічного, суспільно-політичного, культурного та духовного життя у другій половині XVIII – початку XX ст. та тенденції українсько-німецьких взаємин. У рецензії на цю монографію А.І. Кудряченко відзначав важливість не лише загальної характеристики праці, а й зробив детальний огляд дослідження по розділах. Критично проаналізувавши літературу та джерельну базу, використану при підготовці праці, а також, з'ясувавши методологічний підхід авторів у побудові свого дослідження, рецензент зазначав, що монографія загалом розкриває важливі проблеми, які в наш час набувають особливої актуальності, а нові підходи й матеріали, що містяться в ній суттєво збагачують вивчення історії національних меншин в Україні, зокрема, представників німецької етнічної спільноти [10, с. 62-63].

Чимало уваги І.М. Кулинич приділяв вихованню молодої зміни. Він є одним із засновників наукової школи в галузі германістики. Учнями цього вченого можна вважати не тільки співробітників відділу в якому працював дослідник, а й по суті, багатьох германістів інших наукових установ та вищих навчальних закладів України. Переважна більшість із них успішно продовжує та розвиває вивчення проблем з історії Німеччини, особливостей та складових широкого спектру українсько-німецьких відносин різних часових відтінків. Під науковим керівництвом І.М. Кулинича підготовлено більше 10 кандидатів наук, захищено декілька докторських дисертацій. Нині багато його учнів є відомими дослідниками у академічних інститутах, чимало керують кафедрами, стали професорами і доцентами у закладах вищої освіти нашої країни і з вдячністю

згадують свого вимогливого, але доброзичливого й чуйного вчителя-наставника.

Пишучи ці рядки, підбираючи слова про знаного вченого, ми не можемо обійти й інші важливі сторони діяльності Івана Марковича. Багатоаспектною була його й науково-організаційна та громадська діяльність. І.М. Кулинич активно співпрацював з міжнародними науковими організаціями країн так званого ближнього і далекого зарубіжжя, він був членом Ради міжнародного центру німецьких історичних досліджень, Міжнародної асоціації дослідників історії і культури російських німців, брав активну участь у міжнародних та вітчизняних форумах, конгресах, конференціях [8], був членом кількох вчених рад по захисту дисертацій, виступав з чудовими лекціями в українських та зарубіжних вузах тощо.

Іван Маркович плідно працював як член редколегії низки вітчизняних журналів з питань історії, багато років поспіль був членом редколегій щорічних міжвідомчих збірників наукових праць «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн» та «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (м. Київ), вів активну громадську роботу.

Бойові заслуги, плідна наукова, науково-організаційна і громадська діяльність І.М. Кулинича одержали високу оцінку – знаний вчений нагороджений орденами Вітчизняної війни I та II ступенів, орденом Трудового Червоного Прапора, Почесною грамотою Президії Верховної Ради України, пятьнадцаттю медалями. Він лауреат премії Президії АН України ім. Д.З. Мануїльського (1976 р.). У 1984 р. І.М. Кулиничу присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки України.

Прожив І.М. Кулинич 78 років. Помер він 28 вересня 2002 р. Невтомний трудівник, високопрофесійний дослідник, чудова і щира людина, Іван Маркович користувався заслуженим авторитетом і високою пошаною наукової спільноти, у всіх тих, хто його знав, хто працював з ним і спілкувався в різних життєвих ситуаціях. І.М. Кулинича глибоко шанували не тільки за його наукові знання, а й за такі прекрасні якості, як людяність, доброзичливість, гумор, постійну готовність допомогти кожному, хто потребував його підтримки, його життєвого досвіду та слушних порад.

Про Івана Марковича Кулинича всі ті, кому випала нагода працювати чи співробітничати у тій чи іншій царині, говорили завжди тепло і з великою повагою, підкреслювали як великі наукові здобутки, так і людський вимір його відносин до колег по науковому цеху. Нам видається доцільним вказати, що про видатного германіста, професора І.М. Кулинича були надруковані матеріали в Українському історичному журналі, у науковому щорічнику «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», в Історичній енциклопедії України, в Енциклопедії сучасної України та у інших часописах та засобах масової інформації.

Можна вказати та підкреслити, що слова щирої поваги та подяки до Івана Марковича Кулинича з боку багатьох авторів, які писали про нього та високо оцінювали його внесок у розвиток досліджень із всесвітньої історії, міжнародних відносин однозначні у вище названих часописах. Зокрема, у щорічнику «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» це професори В.Н. Гулевич та І.Ф. Черніков, дослідниці Е. Стьопченко і Н. Кривець. Та, певно, що найбільш повно і всебічно охарактеризував постать Івана Марковича Кулинича саме Степан Васильович Віднянський – доктор історичних наук, професор (нині член-кореспондент НАН України) і завідувач відділу, в якому плідно працював Іван Маркович. Тож будучи одним із колег, якому за його словами, пощастило попрацювати і прожити науково поряд з Іваном Марковичем Кулиничем майже тридцятирічну часову відстань, у 2004 р. С.В. Віднянський у фаховому щорічнику писав наступне. Своїми визначними успіхами, поза сумнівом, «ця талановита й надзвичайно працьовита людина багато в чому була зобов'язана й своєму незвичайному характеру. Доброзичливість і життєрадісність охоплювали завжди усі царини його життя». Завідувач відділу стверджував, що «де з'являвся Іван Маркович, до речі – незмінний і завжди дотепний тамада на різних святах й урочистостях, там завжди були цікаві розмови, сміх і добрий настрій». Степан Васильович підкреслював, що у навіть простих розповідях Івана Марковича звичайні життєві факти набували загальнолюдського, а іноді й значно вищого значення. Безперечно, що «в його душі були закладені риси, притаманні письменнику і поету. Він чудово знав українську поезію, зокрема міг на пам'ять годинами читати вірші Тараса Шевченка, сам писав вірші та посвяти, особливо колегам-жінкам… А так, як душевно співав Іван Маркович українські народні пісні, не співав мабуть жодний з його колег істориків» [2, с. 7-8].

Ми, заради справедливості, хотіли би уточнити й те, що його колеги, а особливо із ровесників виділявся професор Віктор Наумович Гулевич, завжди з ентузіазмом приєднувалися до чудового співу як українських народних пісень, так і задушевних, трепетних слів та мелодій болісної воєнної тематики.

У Івана Марковича був власний імператив не зраджувати собі, цінувати кожну світлу хвилину радості, не гаяти часу, а діяти наполегливо заради окресленої мети та ніколи не опускати руки. Він принципово заперечував духовну кволість, дріб'язковий егоїзм і, попри свої величезні труднощі, навчився перейматися кращим та жити майбутнім. До цього свого життєдайного кредо закликав інших. Іван Маркович завжди творив і жив на повну силу та щедро ділився цією своєю вдачею з тими, хто потребував сил під час душевної скрути чи життєвих негараздів.

Ми всі, або більшість із нас нині сущих, лише з плином перебігу подій, або на часовій відстані, усвідомлюємо велич справжньої людської постаті, якій притаманні високі людські чесноти, прагнення подолати несправедливість долі та привносити добро людям, колегам по цеху. Іван Маркович мав незламний

характер, був справжнім і загартованим бійцем, який підтримував ближнього та вмів зігрівати його щедрим теплом. Він був кращим уособленням тієї особливої, певно, що неповторної епохи грандіозних та суперечливих історичних зрушень, і ніколи не цурався цього. Послідовний антифашизм, гуманізм він завжди вважав запорукою формування справжньої людяності.

І у своєму глибоко індивідуальному почерку життя він наполегливо дошукувався творчої правди і насправді був завжди переконаний, що поза людським виміром марно сподіватися на відкриття наукової істини. Оскільки й сама істина є плодом людського розуму, тим більше у науці про людей. По справжньому тонка дотепність і завзятість Івана Марковича, як дослідника, котрий щоденно виявляв інтерес до людини та її прагнень, мабуть, і дозволяв йому так неповторно поєднувати широту і щедрість козацької душі із високим почуттям особистої відповідальності за «історію, що відбулася» та «історію, що відбувається на наших очах». Таке поєднання має перспективу і є особливо цінним тоді, коли належна соціалізація старшого і молодшого покоління відбувається у вимірах діяльнісного, карколомного повсякдення. Це додає сил і зміцнює духовний зв'язок поколінь людей різних генерацій, який на зламах історичного поступу убезпечує від розбрату народу і нації та зміцнює їх духовні сили і примножує поступальні інтенції. Той хто є справжнім, без фальші за будь яких умов та новацій, спроможний усвідомити свою повноцінність як особистість та зберегти набутий особистісний досвід та здобутки попередніх поколінь переможців.

Важливо підкреслити, що у Івана Марковича, завдяки рідкісним рисам його характеру практично не було ворогів чи заздризнків. В його виступах і промовах навіть гірка і неприємна правда набувала форму здебільшого добрих побажань для протилежних чи спірних сторін та ставала основою порозумінь. Івана Марковича Кулинича любили і не могли не любити всі – керівництво, колеги, друзі, учні, родина, доньки й онуки. У життєдайному полі щирої любові та глибокої поваги в нашій пам'яті, певно, що назавжди й залишилася ця неординарна постать, невтомний дослідник.

Іван Маркович Кулинич – учений-історик та чудова людина продовжує жити у серцях його близьких та учнів, колег з його Інституту історії України НАН України та відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин, в якому розкрилися його найкращі риси, а також у вагомих дослідженнях зростаючої вітчизняної школи вчених-германістів, засновником якої по праву, ми вважаємо, він був.

Список використаних джерел та літератури

1. Віднянський С.В. Кулинич Іван Маркович. [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kulinich

2. Віднянський С. Іван Маркович Кулинич (1924-2002 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць,* вип. 13: Пам'яті доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Івана Марковича Кулинича. К., 2004. С. 4-9.
3. Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. Серія українські історики. Вип. 1. К., 1998. С. 167-168.
4. Гулевич В. Зигзаги долі німецьких переселенців. Рецензія на працю: Кудряченко А.І., Кулинич І.М., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: Минуле та сьогодення. К.: Наукова думка, 1995. 73с. *Віче.* 1996. № 10. С. 155-157.
5. Историческа та българиска в чужбина 1944–1980. Библиографскити справочник. София, 1983.
6. Кулинич Іван Маркович: Некролог. *УІЖ.* 2003. № 1.
7. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.). *УІЖ.* 1990. № 9. С. 18-30.
8. Кулинич И.М. Миграционные процессы немецкого населения в Причерноморье и Приазовье (Херсонская, Екатеринославская, Таврическая губернии Украины) в XIX – XX вв. *Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Материалы международной научной конференции, Анапа, 26-30 сентября 1997 года.* М.: Готика, 1998. С. 52-62.
9. Кудряченко А.І. Кулинич Іван Маркович. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс]. / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: https://esu.com.ua/article-51343
10. Кудряченко А.І. Рецензія на монографію доктора історичних наук І.М. Кулинича та кандидата історичних наук Н.В. Кривець «Нариси з історії німецьких колоній в Україні». К.: Інститут історії України НАН України, 1995. 271с. *Розбудова держави.* 1997. №. 3. С. 62-63.
11. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць,* вип. 5: На пошану Івана Марковича Кулинича, історика-гуманіста, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки України – у зв'язку з його 70-річчям. К., 1995.
12. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць,* вип. 13: Пам'яті доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Івана Марковича Кулинича. К., 2004.
13. Румянцева В.В. Вшанування члена-кореспондента АН УРСР Ф.П. Шевченка, доктора історичних наук І.М. Кулинича, доктора історичних наук, професора А.В. Санцевича у зв'язку з їх ювілеями. *УІЖ.* 1984. № 11.
14. Стрілко А.А. Захист докторської дисертації І.М. Куліничем. *УІЖ.* 1970. № 9.

References

1. Vidnyans′kyi, S.V. (2008). Kulynych Ivan Markovych. [Elektronnyy resurs]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny:* T. 5: Kon - Kyu / Redkol.: V.A. Smoliy (holova) ta in. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. Kyiv: V-vo "Naukova dumka". [Online]. Available from: http://www.history.org.ua/?termin=Kulinich [In Ukrainian].
2. Vidnyans′kyi, S. (2004). Ivan Markovych Kulynych (1924-2002 pp.). *Mizhnarodni zv″yazky Ukrayiny: naukovi poshuky i znakhidky: Mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats′,* vyp. 13: Pam″yati doktora istorychnykh nauk, profesora, zasluzhenoho diyacha nauky i tekhniky Ukrayiny Ivana Markovycha Kulynycha. Kyiv, pp. 4-9. [In Ukrainian].
3. (1998). *Vcheni Instytutu istoriyi Ukrayiny. Bibliohrafichnyy dovidnyk.* Seriya ukrayins′ki istoryky. Vyp. 1. Kyiv, pp. 167-168. [In Ukrainian].

4. Hulevych, V. (1996). Zyhzahy doli nimets′kykh pereselentsiv. Retsenziya na pratsyu: Kudryachenko A.I., Kulynych I.M., Khokhlachov V.V. Vykhidtsi z nimets′kykh zemel′ na terenakh Ukrayiny: Mynule ta s′ohodennya. K.: Naukova dumka, 1995. 73 s. *Viche,* 10, pp. 155-157. [In Ukrainian].
5. (1983). *Istoricheska ta bŭlgarska v chuzhbina 1944–1980.* Bibliografski spravochnik. Sofiya. [In Bulgarian].
6. (2003). Kulynych Ivan Markovych: Nekroloh. *UIZH,* 1. [In Ukrainian].
7. Kulynych, I.M. (1990). Nimets′ki koloniyi na Ukrayini (60-ti roky XVIII st. – 1917 r.). *UIZH,* 9, pp. 18-30. [In Ukrainian].
8. Kulynych, I.M. (1998). Migratsionnyye protsessy nemetskogo naseleniya v Prichernomor'ye i Priazov'ye (Khersonskaya, Yekaterinoslavskaya, Tavricheskaya gubernii Ukrainy) v XIX – XX vv. *Migratsionnyye protsessy sredi rossiyskikh nemtsev: istoricheskiy aspekt: Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, Anapa, 26-30 sentyabrya 1997 goda.* Moskva: Gotika, pp. 52-62. [In Russian].
9. Kudryachenko, A.I. (2016). Kulynych Ivan Markovych. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. / Redkol.: I.M. Dzyuba, A.I. Zhukovs′kyy, M.H. Zheleznyak [ta in.]; NAN Ukrayiny, NTSH. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen′ NAN Ukrayiny. [Online]. Available from: https://esu.com.ua/article-51343 [In Ukrainian].
10. Kudryachenko, A.I. (1997). Retsenziya na monohrafiyu doktora istorychnykh nauk I.M. Kulynycha ta kandydata istorychnykh nauk N.V. Kryvets′ "Narysy z istoriyi nimets′kykh koloniy v Ukrayini". K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1995. 271 s. *Rozbudova derzhavy,* 3, pp. 62-63. [In Ukrainian].
11. (1995). *Mizhnarodni zv″yazky Ukrayiny: naukovi poshuky i znakhidky: Mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats′,* vyp. 5: Na poshanu Ivana Markovycha Kulynycha, istoryka-humanista, doktora istorychnykh nauk, profesora, zasluzhenoho diyacha nauky Ukrayiny – u zv″yazku z yoho 70-richchyam. Kyiv. [In Ukrainian].
12. (2004). *Mizhnarodni zv″yazky Ukrayiny: naukovi poshuky i znakhidky: Mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats′,* vyp. 13: Pam″yati doktora istorychnykh nauk, profesora, zasluzhenoho diyacha nauky i tekhniky Ukrayiny Ivana Markovycha Kulynycha. Kyiv. [In Ukrainian].
13. Rumyantseva, V.V. (1984). Vshanuvannya chlena-korespondenta AN URSR F.P. Shevchenka, doktora istorychnykh nauk I.M. Kulynycha, doktora istorychnykh nauk, profesora A.V. Santsevycha u zv″yazku z yikh yuvileyamy. *UIZH,* 11. [In Ukrainian].
14. Strilko, A.A. (1970). Zakhyst doktors′koyi dysertatsiyi I.M. Kulynychem. *UIZH,* 9. [In Ukrainian].

Kudryachenko A., Soloshenko V. Kulynych Ivan Markovych – a Famous Germanist and a Wonderful Person, an Extraordinary Figure, a Tired Researcher (1924-2002) In Memoriam.

The article is devoted to the study of the life path and scientific activity of the Ukrainian scientist – Ivan Markovych Kulynych. This year, on August 15, the scientific community of Ukraine celebrates the 100th anniversary of the birth of the outstanding scientist, Doctor of Historical Sciences, Professor Ivan Markovych Kulynych (1924–2002) – a famous Germanist, researcher of Ukrainian-German relations and the German community of Ukraine.

In Ukrainian science, the figure of Professor I.M. Kulynych occupies a worthy place among those scientists who ensured the existence and further development of Ukrainian German studies. The article reveals the scientific and organizational activities of the scientist and his contribution to the development of Ukrainian German studies. His scientific, organizational and public activities were multifaceted. I.M. Kulynych actively collaborated with international scientific organizations of the so-called near and far abroad, he was a member of the Council of the International Center for German Historical Research, the International Association of Researchers of the History and Culture of Russian Germans, took an active part in international and domestic forums, congresses, conferences.

Combat merits, fruitful scientific, scientific-organizational and public activities of I.M. Kulynych were highly appreciated – the famous scientist was awarded the Orders of the Patriotic War of the 1st and 2nd degrees, the Order of the Red Banner of Labor, the Certificate of Honor of the Presidium of the Verkhovna Rada of Ukraine, fifteen medals. He is a laureate of the Prize of the Presidium of the Academy of Sciences of Ukraine named after D.Z. Manuilsky (1976). In 1984, I.M. Kulynych was awarded the honorary title of Honored Scientist of Ukraine.

Keywords: *Ivan Markovych Kulynych, German studies, Ukrainian-German relations, German community of Ukraine.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алмашій Володимир Васильович – кандидат історичних наук, лаборант лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. Тиводара Ужгородського національного університету.

Батенко Тарас Іванович – кандидат політичних наук, доцент, народний депутат України, Верховна рада України.

Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Власенко Валерій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Сумського державного університету.

Вовканич Іван Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Деменко Олександр Федорович – кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Зелінський Андрій Леонідович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Мінаєва Тетяна Василівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу новітньої історії краю Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

Моціяка Ольга Петрівна – аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Орлова Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії зарубіжної україністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Охріменко Марина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, декан факультету східної і слов’янської філології Київського національного лінгвістичного університету.

Петрик Артем Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії та археології Балтійського регіону (Клайпедський університет, Литовська Республіка).

Пророченко Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії і Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».
Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».
Яковенко Наталя Леонідівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

CONTRIBUTORS

Almashiy Volodymyr – Ph.D. in History of Uzhhorod National University.
Batenko Taras – Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Member of the Verkhovna Rada of Ukraine.
Vidnianskyi Stepan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of the Department of International Relations and Foreign Policy of Ukraine of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.
Vlasenko Valeriy – Ph.D. in History, Associate Professor of Sumy State University.
Vovkanych Ivan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of International Studies and Public Communication of Uzhhorod National University.
Demenko Oleksandr – Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Scientific Secretary of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine".
Zelinskyi Andriy – Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine".
Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine".
Martynov Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Research Fellow of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.
Minaieva Tetiana – Ph.D. in History, Chernivtsi Regional Museum of Local Lore.
Motsiiaka Olga – Postgraduate Student of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine".
Orlova Tetyana – Doctor of Historical Sciences, Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Okhrimenko Maryna – Ph.D. in Philology, Associate Professor, Dean of the Faculty of Oriental and Slavic Philology of Kyiv National Linguistic University.
Petryk Artem – Ph.D. in History, Senior Research Fellow at the Institute of History and Archaeology of the Baltic Region (Klaipeda University, Republic of Lithuania).
Prorochenko Natalya – Ph.D. in History, Associate Professor, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine".
Soloshenko Victoria – Ph.D. in History, Associate Professor, Deputy Director of Scientific Work of the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine".

Yakovenko Natalya – Doctor of Historical Sciences, Professor of Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською мовою
- анотація українською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і абревіатури крім загальновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення *«Проблеми всесвітньої історії»* до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова англійською, якщо стаття написана українською. Анотація англійською мовою (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.
- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення *«Проблеми всесвітньої історії»* до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту http://ua.translit.cc/. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською та англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 4(28), 2024

Видавець:
Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Адреса редакції та видавця:
вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,
тел. (044) 235-44-99

Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. 18,93.
Тираж 300.
Зам. №С24-103

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс»
Св-во суб’єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03067, м. Київ, вул. Грушецька, 13б